

МАРК ТВЕН

ЯНКИ ВА ҚИРОЛ АРТУР

РОМАН

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1984

И(Амер)
Т34

Русчадан
ШОИР УСМОНХУЖАЕВ
таржимаси

Т $\frac{4803020000-184}{М352(04) - 84}$ 142 — 84

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984 й.
(Тарж.)

МУҚАДДИМА

Ушбу қиссада тилга олинадиган қўпол қонун-қоидалар ҳамда урфу одатлар тарих ҳақиқатига молик ва уларни ойдинлаштирувчи воқеалар тарих кўзгусида қай тарзда акс этган бўлса, шундай баён эттирилган. Муаллиф, бу қонун-қоидалар айнан олтинчи асрда Англияда қабул қилинган эди, деб даъво этмоқчи эмас, йўқ, у шунини қайд этмоқчики, бу каби қоидалар, кейинроқ бўлса ҳам, Англия ва бошқа мамлакатларда мавжуд бўлган экан, туҳматчи, деган ном ортиришдан қўрқмай, ушбу қонун-қоидалар олтинчи асрда ҳам бўлган, деб тахмин қилиш мумкин. Зеро, тасаввуримиздаги қонун ёки удум узоқ ўтмишда мавжуд бўлмаган бўлса ҳам, бошқа қонун ёки удумлар мавжуд эди, дейишга етарли асос бор.

Ушбу китобда подшо амри вожиб, деб аталмиш масала четлаб ўтилган. Бу масала назаримизда ҳаддан зиёд мураккаб кўринди. Давлатнинг бош ҳукмдори юксак қалб ва нодир истеъдод эгаси бўлиши лозимлиги, бундай одамни сайлаб олишда ёлғиз тангрининг ўзи қодир эканлиги ҳам шак-шубҳасиздир, бинобарин, бундай одамни сайлашни иккиланиб ўтирмай, тангрининг ўзига ҳавола қилишдан ўзга чорамиз йўқ ва бу фикр, давлатнинг бош ҳукмдорларини ҳаммиша тангрининг ўзи белгилайди, деган муқаррар хулосага олиб келади. Ҳар ҳолда камина токи Помпидур хоним, Кастлмен ойим ва шу каби бош ҳукмдорларнинг намояндаларига дуч келмагунча шундай фикрда эди, бинобарин, буларни худо сайлаган кишилар гуруҳига қўшиш шу қадар мушкул бўлдики, камина бу китобни (кузгача нашр бўлиши керак) бошқа масалаларга бағишлашга ва етарли тажриба ортирганидан сўнг қиролларнинг ирсий ҳуқуқлари хусусидаги муаммони кейинги китобда ҳал этишга астойдил киришаман, деган қарорга келдим. Қандай бўлмасин бу масала ҳал этилиши лозим, боз устига, қиш кези бошқа ишим ҳам йўқ.

Марк Твен.

Мен ҳикоя қилмоқчи бўлганим — ғалати киши билан Вараик қасрида учрашиб қолдим. У ўзининг учта фазилати билан менга ёқиб қолди. Бу нотаниш одам жуда очикқўнгил, қадимий қурол-аслаҳаларни ҳайрон қоларли даражада яхши билар, учинчиси шу эдики, унинг ёнида ўзингизни эркин ҳис этасиз, чунки сизга ғал бермай, тинимсиз гапираверади. Камсуқумлигимиз туфайли бўлса керак, қасрни томоша қилиб юрган бир тўда одамлардан орқада қолиб кетибмиз. У шу заҳоти менга ҳайратомуз нарсаларни ҳикоя қила бошлади. Бу кишининг ёқимли, майин ва рақон гаплари бизни бу дунёдан — ҳозирги давримиздан қандайдир бошқа бир дунёга, олис ўтмишга, кўҳна, унут бўлиб кетган нотаниш мамлакатга олиб кетганини сезмай қолибман. У мени секин-аста шу даражада сеҳрлаб қўйибдики, гўё йўқ бўлиб кетган қадимги дунё шарпалари мени ўраб олгандек, ўзимни ўшалардан бири билан суҳбатлашаётгандек сездим... У сэр Беривер, сэр Борс де Ганис, сэр Ланселот Кўллик, сэр Галахад ва Доира Столининг бошқа шавкатли рицарлари тўғрисида мен ўз дўсту душманларим ёки қўни-қўшниларим ҳақида қандай гапирсам, худди шундай сўзлар эди. Ўзи ҳам кўзимга жуда қариб-қартайиб кетган, шарти кетиб парти қолган кекса одамдек кўриниб кетди! Бехосдан у менга юз ўгирди-да, гўё оби-ҳаво ёки оддий нарса ҳақида гапираётгандек:

— Сиз, албатта, руҳларнинг кўчиб юриши ҳақида эшитгандирсиз. Лекин вужуднинг бир даврдан иккинчи даврга кўчганини эшитганингиз борми?— дея мурожаат этди.

Мен, бунақаси бўлмаган, деб жавоб бердим. У, гапчиндан ҳам оби-ҳаво ҳақида кетаётгандек, сўзларимни эътиборсиз қолдирди. Орага чўккан сукунатни шу заҳоти ёлланган экскурсоводнинг овози бузиб юборди.

— Қирол Артур ва Доира Стол даврига мансуб қадимги олтинчи аср совути, ривоятларга қараганда, бу совут рицарь сэр Саграмор Матлубга тегишли экан, чап кўкрагидаги икки ҳалқа ўртасидаги думалоқ тешикка эътибор қилинг-а! Бу тешик қандай пайдо бўлгани маълум эмас, бироқ бу ўқнинг ўрни деб тахмин қилишади. Афтидан, совут ўқ отадиган қурол ихтиро этилгандан сўнг тешилган бўлса керак. Кромвеллинг жангчиларидан бири шўхлик қилиб отган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Ҳамроҳим мийиғида кулиб қўйди, чеҳрасида ғалати бир ўзгариш пайдо бўлди — балки бир неча юз йиллар бурун шу каби илжайишгандир ва бурни остида:

— Яширишнинг нима ҳолати бор? Бу совутнинг қандай тешилганини мен яхши биламан, — деди. Бир оз жим тургач: — Уни ўзим тешиганмай, — дея қўшиб қўйди.

Худди электр токи ургандек, ҳайратдан сесканиб кетдим. Ўзимга келганимда эса ҳамроҳим ёнимда йўқ эди.

Оқшомни Варвик — Армседаги камин олдида ўтказдим. Ташқарида шивалаб ёмғир ёғар, шамол увиллар эди. Дам-бадам Томас Мэлорининг ажойиботлар ва саргузаштларга бой мафтункор китобига назар ташлаб қўярдим-да, унут бўлиб кетган кўҳна дунё хушбўй ҳидларидан баҳраманд бўлиб, яна хаёл оғушида ғарқ бўлиб кетардим. Уйқуга ётиш олдидан тагин бир ҳикояни ўқиб чиққанимда ярим кеча бўлиб қолган эди. Ҳикоя эса...

...СЭР ЛАНСЕЛОТНИНГ ИККИ БАҲАЙБАТ ПАҲЛАВОННИ МАВҲ ЭТГАНИ ВА ҚАСРНИ ОЗОД ҚИЛГАНИ ҲАҚИДА

«...Ногаҳон унинг қаршисида гавдалари бўйниларигача темир билан қопланган, қўлларида биттадан даҳшатли сўйил ушлаб олган иккита паҳлавон пайдо бўлди. Сэр Ланселот қалқони билан ўзини қимоя қилиб, паҳлавонлардан бирининг ҳамласини қайтарди ва шу заҳотги шамшири билан унинг бошини иккига бўлиб ташлади. Бунинг кўрган иккинчи паҳлавон рицарь шамширининг даҳшатли зарбидан кўрқиб, телбаларча қоча бошлади. Сэр Ланселот жон-жаҳди билан югуриб, унга етиб олди-да, рақибининг елкасини шамширининг зарби билан ёриб ташлади. Шундан кейин сэр Ланселот қасрга кириб борганида ўттиздан зиёд хоним ва хонимчалар унга пешвоз чиқишди-да, тутқунликдан озод бўлганликлари учун тангри ва сэр Ланселотга қамду санолар ўқишди. «Марҳаматли сэр, — дея мурожаат етишди, — биз бу қасрда етти йилдан бери тутқунликда азоб-уқубат чекиб келмоқдамиз, очликдан ўлмаслик учун шойи матолар тўқиб аранг кунимизни ўтказдик. Ваҳоланки, аслзода аёллармиз. Сен, бизнинг халоскоримиз тугилган ўша дам хайри бўлсинким, зеро, сен ер юзидаги барча рицарларга нисбатан ортиқроқ иззат-ҳурматга лойиқ ва шон-шухратга сазовордирсен. Марҳамат қилиб ўзининг бизларга таништир, токи озодлигимиз сабабчиси бўлган зотни дўсту ёримизга маълум қилгаймиз».

— Соҳибжамол паридар, — деди у, — исмим сэр Ланселот Кўлик. — Шундай дея у хонимларни тангри ихтиёрига топширди-да, қасрдан чиқиб кетди. У ўз тулпорида неча-неча ажойиб ва ғаройиб ўлкаларни кезди, сув ва сойларни кечиб ўтди, бироқ ҳеч қаерда ўзига муносиб ҳурмат-эътибор топа олмади Алҳол, бир кун оқшом маҳал у қашаматли қўрғонга етиб борди. Уни олижаноб аслзода

некел хоним ҳурмат-эътибор билан кутиб олди ва унга кўп илтифотлар кўрсатди. Дам олиш пайти келганда қўргон соҳибаси уни дарвозахона устидаги меҳмон ороми учун қулай, жой тўшалган, шинамлиқда тенги йўқ кўшкни равоига кузатиб қўйди. Сэр Ланселот совутларини еъди, қуролини ёнига қўйди-да, ўрнига ётиб, тезда уйқуга кетди. Кўп ўтмай, бир суворий келиб, дарвозани жонҳолатда тақиллата бошлади. Сэр Ланселот дарвозанинг тақиллашини эшитиб, саччиб ўрнидан турди ва деразадан қаради. Ой шуъласида учта рицарь отларини қистовга олиб дарвозани тақиллатаётган одамни қўлиб келишайтгани кўриниб турарди. Етиб келишди-ю, учовлон шамширлари билан унга ҳамла қилишди. Дарвоза қоқайтган одам уларга ўтирилиб ҳақиқий рицарларга муносиб равишда ўзини ҳимоя қила бошлади. «Инсоф билан айтганда якка ўзи уч кишига қарши жанг қилаётган ўша рицарга ёрдам беришим керак, зеро, уни ҳалок этишса, бу одамнинг ўлимига мен ҳам айбдор бўламан ва умрим бўйи виждон қийноғида қоламан», дея кўнглидан кечириб, сэр Ланселот совутларини кийди, деразадан чойшабга осилиб пастга тушди ва улар олдига бориб: «Ҳой, рицарлар, мен билан жанг қилинг, лекин унга тегманглар», дея ҳайқирди. Бу ҳайқирикни эшитган уч рицарь сэр Кэйни ўз ҳолига қўйиб, сэр Ланселотга ташланишди ва буюк жанг бошланди, уччала рицарь отдан тушиб сэр Ланселотга ҳар томондан ҳамла қила бошладилар. Шу пайт сэр Кэй Ланселотга ёрдам қилмоқ учун ўртага тушди. Лекин сэр Ланселот: «Сизнинг ёрдамингиз керак эмас, сэр, мени булар билан ёлғиз қолдиришингизнинг ўзиёқ ёрдамингиз бўлади», деди. Сэр Кэй унинг хоҳишига кўра четга чиқиб, рицарни мамнун этди. Сэр Ланселот олти зарб билан уч рақибини ерга қулатди.

Шундан кейин учта рицарь: «Сэр рицарь, сенга бўйсунамиз, негаки сенинг куч-қудратингга тенг қоладигани йўқ экан!» дея ялиниб-ёлворишди. «Сизнинг бўйсунингизга муҳтож эмасман,— деб жавоб берди сэр Ланселот.— Сиз менга эмас, сэр Кэй сенешалга бош эгинингиз лозим. Агар унга бош эгитишга рози бўлсангиз, ҳаётингизни сақлаб қоламан, рози бўлмасангиз ўлдираман». Соҳибқирон рицарь, биз ор-номусийизни йўқотмоқчи эмасмиз,— дея эътироз билдиришди улар.— Чунки биз сэр Кэйни нақ қўргоннинг дарвозасига таъқиб этиб келдик ва биз уни сен орага тушмаганингизда енгар эдик. Нима учун унга бош эгишимиз керак?» «Ихтиёрингиз,— деди сэр Ланселот.— Сиз ўлим ёки ҳаётни танлаб олишингиз лозим, аммо фақат сэр Кэйга бош эгитингиз шарт. «Соҳибқирон рицарь,— деди улар шунда,— ҳаётимизни сақлаб қолиш учун сен айтгандек қиламиз». Яқинда бўладиган тронда куни сиз қирол Артур саройига етиб бориб, қиролича Гиневрага тобеъ эканингизни изҳор этиб, ўзингизни унинг ихтиёрига топширингиз лозим, шу билан бирга, бизларни сэр Кэй юборди ва сизга асирингиз бўлишимизни буюрди деб айтиг». Сэр Ланселот эрта билан жуда барвақт уйғонди, сэр Кэй эса ҳали уйқуда эди. Сэр Ланселот унинг совутларини, қалқонун қуролини олиб, отхонага борди-да, унинг отига миниб, қўргон соҳибаси билан хайрлашиб жўнаб кетди. Тез орада сэр Кэй уйғонди, сэр Ланселотни жойидан топмагач, қурол-аслаҳаси билан отини ҳам олиб кетганини сезиб қолди. «Қирол Артурнинг рицарлари ҳаққи онт ичаманки, бошига ҳали кўп фалокатлар тушди, чунки менинг қурол-аслаҳаларимни унда кўрганлар янглиш ўйлашиб, сэр Ланселотга ҳар қадамда қўрқмасдан ҳамла қиладилар. Мен эсам унинг совутларини кийиб, унинг қалқони соясида манзилимга мутлақо беҳавфу хатар етиб бораман». Сэр Кэй қўргон соҳибасига миннатдорчилик билдирди-да, йўлга тушди...

Мен китобни қўлимдан қўйишга улгурмасимданоқ эшик тақиллади ва бояги нотаниш ҳамроҳим кириб келди. Мен унга трубка узатдим ва креслога таклиф этдим. Имкон борича ҳурматини бажо келтирдим. Бир стакан илиқ шотланд вискисини қуйиб бердим, кейин яна қуйдим, унинг тарихини эшитиш илнжида яна қайта қуйиб бердим. Тўртинчи стакандан сўнг ўзи бошлади, гаплари раво ва самимий эди.

НОТАНИШ ОДАМНИНГ ҲИКОЯСИ

Мен америкаликман. Коннектикут штатидаги дарёнинг шундоққина соҳилидаги Хартфорд шаҳри чеккасида туғилдим, ўсдим. Ғирт янкийнинг ўзгинасиман, ҳақиқий янкиларга ўхшаш омилкор одамман, мутаассир, бошқача қилиб айтганда, поэзия менга ёт. Отам темирчи, амаким мол доктори эди, ўзим ёшлигимда ҳам темирчи, ҳам мол доктори бўлганман. Сўнгра қурул-аслаҳа заводига ишга кирдим ва ҳозирги касбимни ўргандим, ўз касбимни мукаммал билиб олдим. Ҳамма нарса — милтиқ, тўппонча, буғ қозон, паровоз, станок ясашни ўргандим. Керак бўлса, дунёдаги нимаики буюм бўлса, барчасини яшаш қўлимдан келарди, агар бирор нарсани тезроқ ясашийнинг янгича усули бўлмаса, бунақа усулни ихтиро этиш мен учун ҳеч нарса эмасди. Алҳол, мени катта уста этиб тайинлашди: қўл остимда икки минг киши ишларди.

Бунақа лавозимда ишлаш учун одам абжир, жангари бўлиши кераклиги ўз-ўзидан маълум. Қўл остингизда икки минг каллакесар ишлаб турганидан кейин ташвишингиз ҳам озмунча бўлмайди. Ташвишим ҳар қолда ўзимга етарли эди. Пировард-натижада бир балога йўлиқдимۇ ўзимга тегишлисини олдим. Бир азамат билан чиқишмай қолдик, унга Геркулес деб лақаб қўйган эдик. У бошимни шундай чангалладик, калла суякларим чокчокидан ситилиб кетгандек, еру кўк зимистонга айландию узоқ вақт ўзимга келолмай, ҳеч нарса сезмай, ётиб қолдим.

Кўзимни очганимда, кўркам бир жойда — дуб дарахти соясида, барра ўтлар устида якка ўзим ўтирган эдим. Дарвоқе, унчалик якка эмас, ёнимда отга миниб олган бир ўғлон юқоридан менга қараб турарди — бунақаларни фақат суратли китоблардагина кўрганман. У бошидан то товонига қадар қандайдир қадимий темир совут кийиб олган, калласи тешикли темир қумғонга ўхшаш қал-

поқ ичида, қўлларида қалқон, шамшир ва узун найза, оти ҳам совутланган, пешонасида пўлат шох, ёнларидаги серхашам, кўк гулли қизил шойи ёпинчиғи ергача осилиб турарди.

— Соҳибқирон сэр, тайёرمىсиз?— деб сўради йигитча.

— Тайёرمىсиз? Нимага тайёр бўлишим керак?

— Мен билан жанг қилишга, ер-мулк, балки хоним учун, балки...

— Нега менга тирғалаясиз?— дедим унга.— Боринг ўша циркинғизга, йўқса полиция маҳкамасига жўнатаман.

Шундан сўнг нима қилди денг? У чамаси икки юз қадам орқага чекинди-да, қумғонли калласини отнинг бўйнига қапиштириб, найзасини тўғрилаганча бор кучи билан мен томон от суриб кела бошлади. Унинг қилиғида заррача ҳам ҳазил йўқлиғига ишондим-да, то у етиб келгунига довр дарахт устига чиқиб олдим.

Шунда у мени ўз мулки — найзасининг асири деб эълон қилди. Назаримда, унинг далиллари бир қадар ишончлидек туюлди ва ҳар томондан устунлик унинг томонида бўлгани сабабли эътироз билдирмасликка аҳд қилдим. Биз келишиб олдик: қаерга буюрса, ўша ерга кетавераман, у эса менга озор бермайди. Мен дарахтдан тушдим ва биз йўлга равона бўлдик, мен унинг оти олдида пиёда борардим. Биз шошилмай дала, сойлардан ўтиб борардик, мен эса негадир авваллари бундай дала ва сойларни учратмаганимдан ҳайратланар эдим, шунча тикилсам ҳам, ҳеч қандай циркка кўзим тушмади. Ниҳоят, цирк ҳақида ўйламай қўйдим ва бу номаълум йигитча жиннихонадан қочган бўлса керак, деган қарорга келдим. Бироқ жиннихонадан ҳам дарак бўлмади, шундан кейин ҳаёлим боши берк кўчага кириб қолди. Кей ундан, Хартфорддан узоқдамизми, деб сўрадим. У бунақа номни ҳеч қачон эшитмаганман, деди, ўзимча бу гапни ёлғонга йўйдим-у, у билан айтишиб ўтирмадим. Бир соатдан кейин узоқдан водийда, илонизи дарё соҳилида жойлашган шаҳар кўринди, шаҳар устидаги тепаликда эса бир неча минорали ҳамда истеҳкомли кулранг қалъа қад кўтариб турарди. Умрим бино бўлганидан бери бундай қалъани биринчи бор кўришим эди.

— Брижпортми?— деб сўрадим қўлим билан шаҳар томон ишора қилиб.

— Камелот,— деди у.

.

Афтидан, нотаниш дўстимнинг жуда ҳам уйқуси келди. шекилли, калласи бот-бот чайқалиб, қулаб тушишдан ўзини аранг тутиб қоларди. Ниҳоят, қадимий одамларга ҳос таъсирчан жилмайиб:

— Ортиқ ҳикоя қилишга ҳолиң қолмади,— деди.— Меникига юринг ҳаммаси ёзиб қўйилган, мен сизга ўзимнинг хотира дафтаримни бераман, истасангиз ўқиб чиқасиз.

Хонасига кирганимизда у:

— Дастлаб кундалик тутган эдим, сўнгра йиллар ўтиши билан уни қайта ишлаб чиқиб, китоб ҳолига келтирдим. Неча замонлар ўтиб кетди бунга!— деди.

У қўлёзмани менга тутқазди ва қаердан бошлаб ўқишимни кўрсатди.

— Манави жойдан бошлайсиз, бундан аввал бўлиб ўтган воқеаларни сизга айтиб берганман.

Уни тамом уйқу элита бошлади. У ичкари хонанинг эшиги томон бораркан, уйқу аралаш гўлдирагани эшитилди:

— Хайрли кеч, соҳибқирон сэр.

Мен камин олдиға ўтириб олдим-да, қўлимдаги бебаҳо хазинани кўздан кечира бошладим. Қўлёзманинг дастлабки катта қисми вақт ўтиши билан сарғайиб кетган тери-қоғозга ёзилган эди. Мен синчиклаб кўриб, бунинг палимсест эканига ишонч ҳосил қилдим. Тарихчи-янки ёзган, ўқилиши қийин қадимий ёзувлар остидан, янада мужмал ва бундан ҳам кўҳнароқ сатрлар, лотинча сўз ва жумлалар, аҳтимол, қадимий роҳиб ривоятларига ўхшаш сатрларнинг излари кўзга ташланарди. Мен қўлёзмани нотаниш ҳамроҳим кўрсатган еригача арақлаб чиқдим-да, ўқий бошладим:

Алқисса...

ҒОЙИБ БУЛГАН МАМЛАКАТ ҒИССАСИ

I 6 0 6

КАМЕЛОТ

— Камелот... Камелот...— дея такрорлардим ўзимча.— Бунақа номни ҳеч эшитмаган эканман. Эҳтимол, жинниҳона шундай аталса ҳам ажаб эмас.

Атрофимиз ниҳоятда хушманзара, осойишта ва хилват жой эди. Анвойи гуллар атри, ҳашаротларнинг чириллаши, қушларнинг сайраши билан тўйинган бу табиат қўйнида на бирон одам зотию на бирон от-улов кўринадиди. Биз одимлаётган илонизи сўқмоқ йўлда, от туёқлари остида йўл четидаги ўт-ўлан ингичка тасма янглиғ гилдирак излари билан босилган эди.

Тўсатдан кўзим қаршимизда келаётган, тилларанг сочлари елкаларига осилиб тушган ўн ёшлардаги хушчирой бир қизчага тушди. У бошига оловдек қипқизил лола гулчамбар кийиб олган эди. Гулчамбар бу ёқимтой қизга жуда ярашиб турарди. У бамайлихотир одимлар, маъсум чехрасида хотиржамлик акс этарди. Ҳамроҳим унга эътибор бергани йўқ, ҳатто афтидан, сезмади ҳам шекилли. Қизча эса гўё темир совутли кишиларни ҳар куни кўравериш одатланиб қолгандек, унинг ғайритабиий либосига ажабланмади, оддий бир нарсани учратгандек ёнидан бепарво ўтиб кетазерди. Бироқ менга кўзи тушиши билан қизиқ аҳволга тушди. Ҳайратдан қўлларини кўтарганча донг қотиб, кўзлари даҳшатдан чақчайганча оғзи очилиб қолди, бутун вужуди ҳайрат аралаш даҳшатда донг қотди. Биз йўл бўйлаб ўрмон муюлишига бурилиб кетганимизгача тек қотган кўйи анграйиб турарди. Қизчанинг ҳамроҳимга эмас, менга бу қадар ҳайратланиб қараганининг боисини ҳеч англолмадим. Нима учун у ҳамроҳимни эмас, мени ғайриоддий, ажабтовур зот ҳисоблади, нима учун ҳар қандай мурувватдан маҳрум, ёшларга хос бўлмаган ҳайратомуз кўзларини менга тикади? Бунинг албатта бир сабаби бўлиши кераклигини ўйлаб, уйқусираган одамдек борар эдим.

Шаҳарга яқинлашганимиз сайин атроф-теварак манзараси тобора жонланиб борарди. Биз гоҳ похол томли хароба кулба, гоҳ чоғроқ пайкаллару қаровсиз боғлар оидидан ўтиб борардик. Йўлимизда одамлар ҳам учраб турарди. Заҳматкаш қўтослардек бу одамларнинг таралмаган қаттиқ сочлари тўзғиб, юз-кўзларига тушиб кетган эди. Эркаклару аёллар эгниларида тиззаларидан пастга тушган хонаки матодан тикилган узун кўйлак, оёқларига қўпол кавуш илиб олишган. Кўпларининг бўйинларига ҳатто темир ҳалқа осилганди. Гўдак болалару қизчалар қип-яланғоч юришарди. Лекин афтидан буни ҳеч ким сезмагандек эди. Одамларнинг барчаси менга кўз тикар, мен ҳақимда гапиришар, мени кўрсатиш учун кулбаларига югуриб кириб, ўз яқинларини чақириб чиқишар эди. Ҳамроҳимнинг кўриниши эса уларни ҳеч ажаблантирмас, аксинча унга тавозе билан бош эгишар, лекин бу уларнинг таъзимини эътиборсиз қолдирарди.

Шаҳарнинг ҳар ер-ҳар ерида тартибсиз равишда сочилиб ётган похол томли кулбалар ораларида деразасиз қурилган бир неча катта-катта тошбинолар ҳам қад кўтариб турарди, одатдаги кўчалар ўрнида тош ётқизилган эгри-бугри йўлкалар бўлиб, тўда-тўда итлар ва яланғоч болалар офтоб тўғида шовқин солиб ўйнашар эди. Ҳамма ёқда чўчқалар ахлат титкилашар, балчиққа булғанган бир она чўчқа эса кўлмакда ётиб олиб, болаларини эмизмоқда эди. Тўсатдан узоқдан ҳарбий марш овози эшитилди. Овоз борган сари кучайиб яқинлашиб келди ва темир қалпоқларига жиға тақиб олган, совутларининг ярқираши, байроқларининг ҳилпираши, кийимларининг серҳашамлиги, отларининг ёпқичларию ва найзаларининг тиглари зарҳаллигидан бўлса керак, ҳаддан ортиқ башанг бир тўп суворий кўринди. Суворийлар чўчқалар, яланғоч болалар, ўйноқи итлар, хароба кулбалар орасидан тантанавор лой кечиб боришарди. Биз ҳам уларнинг ортидан эргашдик. Биз борган сари тепаликка кўтариладик. Бирин-бирин ифлос кўчаларни босиб ўтдик ва ниҳоят, тепаликнинг сершамол чўққисига чиқдик. Бу ерда улкан қаср қад кўтариб турарди. Бурғи чалинди, бунга жавобан қасрдан ҳам бурғи овози эшитилди, музокара бошланди. Девор устида у ёқдан-бу ёққа бориб келиб турган, устиларига темир совут, бошларига қуббали темир қалпоқ кийиб олган навкарларнинг тепаларида аждаҳонинг қўпол расми солинган байроқлар ҳилпирар эди. Улар биз билан девор устида туриб муомала қилишди. Сўнгра каттакон дарвоза очилди, осма кўприк туширилди ва

сувориёлар сардори равоқ остига қараб отини сурди, биз унинг орқасидан кирдик. Биз кирган ер тош ётқизилган кенг ҳовли бўлиб, чор атрофи мовий осмонга бўй чўзган катта-кичик миноралар билан ўралган эди. Ҳар чеккадан сертавозе олқишлар янграй бошлади, чавандозлар отларидан туша бошладди. Атрофимизда қандайдир тушуниб бўлмайдиган югур-югур билан серзавқ тарадуд ва шовқин-сурон бошланиб кетди.

II б о б

ҚИРОЛ АРТУР САРОЙИ

Қулай фурсатдан фойдаланиб секингина бир четга чиқдим-да; кўринишдан соддароқ бир чолни елкасига туртиб, шивирлаб сўрадим:

— Биродар, худо хайрингизни берсин, айтинг-чи, сиз шу жиннихонада ишлейсизми ёки қариндош-париндошингизни кўргани келганмисиз?

У менга ифодасиз тикилиб деди:

— Соҳибқирон сэр...

— Бўлди,— дедим.— Афтидан сиз ҳам касаллардан кўринасиз.

Нари кетдим ва менга тўғрироқ тушунтириб берадиган биронта ақли расо ўткинчини учратиб қолмасмикинман, дёл ҳаёл сура бошладим. Ниҳоят, назаримда шундай одамни топгандай бўлдим. Ўша одам ёнига бориб қулоғига шивирладим:

— Бош назоратчи билан бир дақиқага қандай қилиб учрашсам бўлади? Фақат бир дақиқа...

— Менга ҳов бўлма...

— Нима дедингиз?

— Гапга тушунмас экансан-ку, менга ҳалақит берма деяпман.

У ошпаз ёрдамчиси эканлигини, ҳозир гап сотиб ўтиришга вақти йўқлигини айтди, кейинроқ жон-дили билан мен билан сўзлашишга ваъда берди, чунки бунақа кийимни қаердан олганимни жуда-жуда билгиси келаётганмиш. Кейин у бармоғи билан қаёқнидир кўрсатиб, анови сенбоп ҳамсуҳбат, вақти кўп, боз устига унинг ўзи сени ахтариб юрган бўлиши керак, деди. Қаршимда иккига бўлинган сабзини эслатадиган оч қизил иштон кийиб олган қотма бола турарди. Устки кўйлаги ҳаворанг шойидан ва тўрдан тўқилган, узун жингалак сочли бошига эса пушти ранг гулдор шойи шапкача кийиб олган бўлиб, шапкасидаги жигасини олифталик билан қийшай-

тириб қўйган эди. Кўринишдан кўнгилчан, қадам босишдан эса ўзидан жуда кўнгли тўқ болага ўхшайди. Хушрўйгина бола экан, сурат қилиб осиб қўйсанг арзийди!

У ёнимга келиб жилмайди ва ошкора синчковлик билан менга бошдан-оёқ назар ташлаб чиқди-да, ўзини бош махрам деб таништирди. Мени олиб кетишга юборилганини айтди.

— Қандай қилиб бош бўласан, тарашанинг ўзгина-сисан-ку!— дедим унга.

Жаҳлим қўзиб кетган эди, гапим бир оз қўпол чиқди. Лекин бу билан у тинчимади, ҳатто хафа қилганимни сезмади ҳам шекилли. Болакай ёнимда борар экан, тинмай гапирар, болаларга хос енгилтак, хушчақчақ кулар эди, алҳол биз дарров дўстлашиб ҳам қолдик. У ўзим ҳақимда, кийимларим ҳақида кетма-кет саволлар берарди-ю, бироқ ҳозиргина берган саволини унутиб, оғзига келганини қайтармай валақлар эди. Шу тариқа у беҳосдан 513 йилнинг бошида тугилганини айтиб юбормагунча гапирди.

Мен сесканиб тушдим ва заиф овозда:

— Мен янглиш эшитдим, шекилли. Қайтар... секин, дона-дона қилиб такрорлагин... Нечанчи йилда тугилгансан?—деб сўрадим.

— Беш юз ўн учинчи йил.

— Беш юз ўн учинчи йил! Кўринишингдан ўхшайман! Менга қара, болакай, бу ерда бегонаман, дўсту биродарларим ҳам йўқ, менга очигини рўйи-рост айт. Ақл-ҳушинг жойидами ўзи?

У, ақл-ҳушим жойида, деб җазоб берди.

— Шу ҳамма одамларнинг ҳам ақли жойидами?

Бола, одамларнинг ҳам ақли жойида, деб җавоб берди.

— Бу ер жиннихона эмасми ҳали? Жинниларни даволайдиган жой демоқчиман.

У, бу ер жиннихона эмас, деди.

— Демак,— дедим,— ёки ўзим жинни бўлиб қолганман, ёки даҳшатли бирор нарса юз берган. Рўйи-рост, тўғриси айт, мен қаердаман?

— Қирол Артур саройида.

Мен бу сўзларнинг маънисини чақиш учун бир-икки дақиқа жим турдим, сўнгра:

— Сенингча ҳозир нечанчи йил?— деб сўрадим.

— Беш юз йигирма саккизинчи йил, ўн тўққизинчи июнь.

Юрагим орқамга тортиб кетди.

— Энди ҳеч қачон ўз дўстларимни кўролмайман, ҳеч қачон. Уларга ўн уч асрдан кейин туғилиш насиб этади,— дея ғўлдираддим.

Мен болакай тўғри гапирганига негадир ишондим-у, нимага ишонганим боисини тушунолмадим. Унга юрагим билан ишондим, лекин ақлу идрокимнинг ишонгиси келмасди. Табиийки, идроким исён кўтармоқда эди. Қандай қилиб идрокимни измимга бўйсундиролмай қолдим: бошқа одамларнинг гувоҳликлари ҳам менга ёрдам беролмайди, зеро, идроким бу одамларни телбага чиқарар ва ҳар қандай далил-исботларни эътиборга олмасди. Шу пайт тўсатдан миямда беихтиёр ажойиб бир фикр тугилиб қолди. Мен олтинчи асрнинг биринчи ярмида қуёшнинг бирдан-бир тўла тутилиши 528 йил 21 июнда юз берганини билардим. Бў чошгоҳдан роса уч минут ўтганда бўлган. Яна шундан хабарим бор эдики, мунажжимлар бу йили, яъни менинг ҳисобим бўйича 1879 йили, қуёшнинг тўла тутилмаслигини аниқлаганлар. Бинобарин, қалбимни ўртаётган ваҳима билан қизиқиш мени тамомила яксон этмаса, яқин қирқ саккиз соат ичида боланинг рост ёки ёлғон гапирганини аниқлаш имконига эга бўламан.

Зотан, омилкор коннектикутлик бўлганим учун мени қийнаётган барча жумбоқларнинг ҳал этилишини белгиланган кун, соатигача кечиктирдим ва бу ҳақда ўйлашни бас қилдим. Энди бутун диққат-эътиборимни шу дамдаги вазиятга қаратдимки, иложи борица ундан унумлироқ фойдаланишим лозим. Менинг шиорим — «Зотингни эҳтиёт қилиб тур!» Бироқ, гарчанд қўлингга иккилигу валетликлардан бошқа ҳеч вақонг бўлмаса ҳам, таваккал қилмоқ даркор. Мен иккита қарор қабул қилдим: бзшарти ҳозир ҳар ҳолда ўн тўққизинчи аср бўлиб, мен жиннилар орасига тушиб қолган бўлсаму бу ердан қутулиб чиқиш иложи бўлмаса, шу жиннихонанинг хўжаси бўлиб олмасам, отимни бошқа қўяман, борди-ю, аксинча ҳозир ҳақиқатан ҳам олтинчи аср бўлса, ундан ҳам яхши— уч ойдан сўнг мен бутун мамлакатнинг эгаси бўламан, зеро, бутун бошли қиролликда энг илмли одам якка ўзимман, чунки мен буларнинг барчасидан ўн уч аср кейин туғилганман. Мен бир қарорга келиб, вақтини бекор ўтказадиганлардан эмаслигим учун маҳрамга мурожаат этдим:

— Менга қара, Кларенс, болакай, исмингни тўғри топган бўлсам, илтимос, бор гапни тушунтириб бер.

Мени бу ерга олиб келган анови кимсанинг исми нима?

— Менинг ҳамда сенинг хўжайиннингними? У шуҳратли ва олижаноб лорд сэр Кэй сенешал бўлади, бизнинг ҳукмдоримиз, қиролнинг сут эмишган укаси.

— Яхши, давом эт, у ҳақда барча билганларингни сўзлаб бер.

Ҳикояси чўзилиб кетди. Лекин бу ҳикоянинг менга тааллуқли жойини эслатиб ўтаман. Унинг гапига қараганда мен сэр Кэйнинг асири эмишман, бинобарин, қоидага биноан зиндонга қамаб қўйишармиш ва токи дўсту биродарларим бож тўлаб қутқариб олмагунларигача мени қуруқ суву нон билан боқиб турар эмишлар, мабодо зиндонда унгача ўлиб-нетиб қолмасам! Мен сотилиб олинимишдан кўра ўлишим аниқроқлигига кўзим етди, лекин қимматли вақтни бекорга ўтказмаслик учун тушкунликка тушиб ўтирмадим. Маҳрам ҳикоясини давом эттириб, шу дамда катта залдаги зиёфат ниҳоясига етиб қолди, суҳбат билан ичкиликбозлик бошланиши ҳамона сэр Кэй мени чақиртириб олиб, Доира Стол атрофида ўтирган қирол Артур ҳамда унинг шавкатли рицарларига кўрсатади ва мени асирга олишда кўрсатган жасорати ҳақида мақтаниб гапирди; гапирётганда бир оз бўртириб юборса ҳам ажаб эмас, лекин мен эътироз билдирмаслигим керак эмиш, чунки бу беадабгарчилик бўлиб хавф-хатардан ҳам холи эмасмиш. Мени обдан кўриб бўлишгач, зиндонга юборар эмишлар. Бироқ Кларенс вақти-вақти билан мендан албатта хабар олиб туриш йўлини топиб, дўстларингга хабар етказишга ҳаракат қиламан, деб ваъда берди.

Дўстларимга хабар етказармиш! Мен унга ўз миннатдорчилигимни билдирдим, бошқа иложи ҳам йўқ. Шу пайт олдимизга малай келиб, мени чақиришаётганини айтди. Кларенс мени саройга олиб кириб ўтқазди, ўзиям ёнимга ўтирди.

Кўз ўнгимда ғаройиб ва ажабтовур бир манзара намойён бўлди. Деворлари деярли яланғоч каттакон зал бир-бирини инкор қиладиган қарама-қаршиликларга тўла. Залнинг шифти шу даражада баланд эдики, шифт остида қуюқлашиб бораётган қоронғиликда тоқиларига илиб қўйилган байроқларни базўр илгаб олса бўларди: залнинг икки чеккасида панжара билан тўсиб қўйилган баланд кўшки равонлар бўлиб, бирида созандалар, иккинчисида кўзни қамаштирадиган даражада шоҳона ясаниб олган аёллар ўтиришар эди. Ерга ётқизилган катта тош-

тахталар босилавериб гадир-будур бўлганидан аллақачон алмаштирилишга муҳтож бўлиб қолган эди. Сирасини айтганда, ҳеч қандай зеб-зийнат йўқ, дарвоқе, деворларда жангу жадалларни акс эттирган гиламлар осиглиқ турарди, афтидан, булар санъат асари деб ҳисобланса керак. Тасвирлардаги отлар хамирдан тайёрланган ёки болалар қоғоздан қирқиб ясаган ўйинчоқларни эслатар, одамлар эса тангасимон темир зирҳ билан қоплангандек, тангаларининг ўрни думалоқ тешик эдики, гўё бутун совут чакичлаб чиқилганга ўхшар эди. Залда бутун бошли бир лашкар жойлашиши мумкин бўлган ибодатхонадек, атрофи тош устунлар билан ўралган улкан камин бор эди. Девор бўйлаб атрофда совут ва қуббали темир қалпоқ кийиб олган навкарлар турар, уларнинг қўлларида қалқондан бошқа ҳеч қандай қурол йўқ, қоққан қозиқдек қимир этмай турганлари боис ҳайкалга ўхшаб кетардилар.

Тоштахта ётқизилган, усти берк бозорсимон бу майдон ўртасига Доира Стол деб аталмиш дубдан ясалган стол қўйилган. У цирк саҳнасидек кенг бўлиб, атрофида бир талай эркаклар ўтиришарди. Уларнинг ранг-баранг кийимларининг ялтирашидан ҳатто кўз қамашар эди. Бошларига жиғали шляпалар кийиб олишган, улар шляпаларини фақат қиролга мурожаат этишаётганларида кўтариб қўйишарди.

Кўпчилик ичиш билан овора — улар буқанинг яхлит шохларидан симирар, баъзи бирлари нон ер ёки буқа суягини мижирдилар. Залда итлар шў даражада кўп эдики, ҳар кишига иккитадан тўғри келадиган бу итлар одамларнинг қўлига кўз тикиб ётардилар. Ўртага иргитилган суякка бир йўла ҳаммаси тўдалашиб лашкардек ташланишарди. Шундай жанг бошланар эдики, итларнинг бош-оёқлари, таналари, ликиллаб кўриниб қоладиган думлари айқаш-уйқаш бўлиб қоришиб, ҳамма ёқни жазавади акиллаш ва увлашлар босиб кетганидан ҳар қанақа суҳбатни бас қилишга тўғри келарди. Шундай бўлса ҳам, ҳеч ким нолимасди, чунки итларнинг олишуви ҳар қандай суҳбатдан ҳам қизиқарлироқ эди. Ахён-ахёнда эркаклар яхшироқ кўриш учун ўринларидан туриб кетишар, қайси ит устун келишига гаров бойлашар, аёллар ва созандалар панжарадан эгилишиб, томоша қилишар, чор атрофдан шавқ-завққа тўла қийқириқ янгарар эди. Оқибат-натижада голиб ит олдинги оёқлари билан суякни қисиб ерга қўлайроқ чўзилиб олар, атрофидаги элликка яқин бошқа итлар олдида ириллаган-

ча, тоштахтани булғаб суякни ғажий бошларди. Сароё аҳли эса яна базму жамшидни қолган еридан бошлаб юборарди.

Сирасини айтганда, бу одамлар назокатли ва сертакаллуф кишилар экан. Ҳар ҳолда, итларнинг жанглари ўртасида суҳбатдошларининг сўзига диққат билан дўстона қулоқ солиб ўтиришларини сезиб қолдим. Боз устига, улар болаларга хос кўнгилчан эдилар, ҳар қайси ҳайратомуз даражада ишонарли ёлғон гапни дўндириб, бошқаларни лақиллатар, ўзи ҳам бошқа бировнинг барча ёлғонларига ишониб, иштиёқ билан тинглар эди. Уларда раҳмсизлик ва даҳшат ҳақидаги тасаввур ҳисси йўқ эди, улар қон ва изтироблар ҳақида астойдил завқланиб гапирар эдиларки, ҳатто мен ҳам сесканмай қўйдим.

Мен залдаги ягона асир эмас эканман. Мендан бошқа йигирма чоғли асир тушган одамлар бор эди. Уларнинг кўплари даҳшатли равишда ярадор, майиб-мажруҳ қилинган, юзу кўзлари, сочлари, кийим-бошларида қотиб, қорайиб қолган қон доғлари билан булғаниб кетган эди. Улар чарчоқ, очлик ва чанқоқлик азобидан қийналар ва ҳеч ким уларга раҳм-шафқат қилиб ювинтириб, яраларини боғлаб қўймаган, лекин қанча қулоқ солманг, улардан заррача-нолиш овозини эшита олмайсиз, қанчалик диққат билан тикилманг, ҳеч қандай бесаражомлик, зорланиш аломатини сезмайсиз. Илло, бехосдан ҳаёлимга: «Афтидан бир пайтлар уларнинг ўзлари ҳам ўзгаларга шундай зуғум ўтказган бўлсалар керакки, ҳозир ўзларининг навбатлари етганда ҳеч кимдан яхшилик кутмайдилар ҳам. Бинобарин, уларнинг тақдирга тан беришлари мутлақо идрок этишдан, ўзларини тута билиш ва ёки ақл кучидан эмас, балки ҳиссиётларининг ҳайвонийлиги, жўнгина айтганда, улар оқ танли ҳинди эканликларининг оқибатидир», деган фикр келди.

III б о б

ДОИРА СТОЛ РИЦАРЛАРИ -

Доира Стол атрофидаги суҳбатлар аслида монолог тарзида ўтарди. Рицарлар бир-бирларига қандай қилиб асирларини қўлга туширганлари, уларнинг дўстлари ва тарафдорларини ўлдирганликлари, отлари ва қурол-аслаҳаларини эгаллаб олганликлари ҳақида ҳикоя қиладилар. Менинг тушунишимча, бу катта ҳатти-ҳукм

нинг сабаби ранжу алам ҳам, эски адоват ҳам, қўққисдан чиққан жанжал ҳам эмас, аксинча, бу олишувлар аксарият ёт кишилар, ҳатто бири иккинчисига таништирилмаган ва бир-бирларига мутлақо ёмонлик қилмаган одамлар ўртасида содир бўлган экан. Тасодифан учрашиб қолган нотаниш икки ёш боланинг бир овоздан: «Ҳозир сенга кўрсатиб қўяман!» дея бир-бирлари билан уришиб кетганларини ўзим бир неча бор гувоҳи бўлганман, зеро, шу пайтгача фақат болаларгина шундай қилишлари мумкин ва бу фақат ёш болаларга хос хусусият, деб ҳисоблаб келар эдим. Бироқ, манави катта болалар ҳам ёш болаларнинг ишини қилиб қўйиб, ёшлари катта бўлишига қарамай, қилмишларидан мақтанишарди. Гарчи, шундай бўлса ҳам, ана шу соддадил зотларнинг истараларида иссиқлик ва қандайдир жозиба йўқ эмасди. Калласи катта бу болаларнинг мияси балиқ тутиш учун қармоққа қўйиладиган хўракка ҳам етмайди, албатта, лекин бу каби жамиятда миянинг кераги ҳам йўқ — аксинча у малоллик келтириши мумкин, ҳаммани хижолат қилган бўлар, жамиятнинг мустақиллигидан маҳрум этар ва аҳтимол, жамиятнинг яшаши мумкин бўлмай қоларди.

Деярли ҳаммаларининг қиёфалари ёқимли ва мардонавор бўлиб, шу даражада одоб ва обрў сақлаб турар эдиларки, танқидга ўрин қолмасди. Айниқса, сэр Галахад деб аталмиш анави рицарь билан қиролнинг чехрасида олижаноблик ва софлик аломатлари балқиб турар, сэр Ланселот Кўлликнинг эса забардаст қадди-қоматини тақаббуруна тутиб туриши ўзига жуда ярашар эди.

Кутилмаганда ҳамманинг эътиборини сэр Ланселотга қаратадиган воқеа юз берди. Қандайдир одамнинг, афтидан хос мулозимлардан бўлса керак, ишораси билан етти-саккизта асир ўртага тушиб, тиз чўкишиди-да, қўлларини аёллар ўтирган кўшки хос томон илтижо билан чўзиб қироличага мурожаат этиш учун ижозат сўрай бошлашди. Ҳурилиқолар гулдастасининг нафосат чаманида — энг кўзга кўринарли жойда ўтирган бир хоним бош эгиб розилик аломатини берди. Шунда асирлардан бири шериклари номидан сўзга чиқиб, ўзини ҳамда ўртоқларини қиролича ихтиёрига топширганини, уларни авф этиш, ёки озод этиш эвазига бож талаб қилиш, ёки зиндонга ташлаш, ўлимга ҳукм қилиш ваколати қиролича ихтиёрида экани ҳақида эълон қилди ҳамда ҳалол жангда галаба қозониб, уларни банди қилган сэр Кэй сенешалнинг амри билан сизга мурожаат этипман, деди.

Ҳамма ҳайратдан қотиб қолди. Қиролича юзидаги мурувватли табассум йўқолди — сэр Кэйннинг номини эшитган заҳоти унинг ҳафсаласи пир бўлган эди.

Шу пайт маҳрам аччиқ истеҳзо билан қулоғимга шивирлади:

— Сэр Кэй эмиш? Ишониб бўпман! Мени қиз бола, ёки денгиз каламуши дейишингиз мумкин, азиэларим! Бу каби мислсиз уйдирмани ўйлаб топиш учун одамлар икки минг йил бошларини қотиришлари керак.

Ҳамманинг синовчан ўтқир кўзлари сэр Кэйга қадалди. Бироқ у ўз обрўсини ерга урмади. Урнидан турди-да, қўлларини амирона силкитди ва ҳозир аниқ далилларга асосланган ҳолда бўлган воқеани, чин ҳақиқатни муболаға қўшмай сўзлаб бераман, деди.

— Ана шундагина, — деди у, — сиз неча замонлардан бери қалқон кийиб, шамшир билан христиан қўшинлари сафида жанг қилган қаҳрамонлар ичида шу ерда ўтирган энг қудратли қаҳрамонга ҳамду санолар ўқигайсиз! — Шундай дея у қўли билан сэр Ланселотни кўрсатди.

Бу гап жуда ўрнига тушди ва ҳаммани ҳайрон қолдирди. Сўнгра у саргузашт талаб сэр Ланселотнинг етти паҳлавонни шамшири билан бир уришда ўлдириб, тўққизликда жафо чекиб ётган қирқта парини озод этгани, сўнг яна янги саргузаштлар ахтариб бораётиб, сэр Кэйннинг тўққизта чет эллик рицарлар билан тенгсиз жанг қилаётганини кўриб қолганини ва ўзи уларни жангга чорлаб ҳаммасини енггани ва сэр Ланселот эртаси тонгда аста тўриб, сэр Кэйннинг совутларини кийиб, унинг отини миниб, узоқ ўлкаларга жўнагани, ҳамда бир жангда ўн олти, иккинчи жангда ўттиз тўртта рицарь устидан ғалаба қозонгани, сўнг буларни ҳам, илгари енгилганларини ҳам троица куни қирол Артур саройига бориб ўзларини сэр Кэй рицарлик жасоратининг асирлари дея таништириб, қиролича Гиневра қўлига топширажаклари ҳақида онт ичтиришга мажбур этгани, мана шу дам саккизтаси ҳозир бўлиб, оғир яраларини бир оз даволаб бўлганидан сўнг қолганлари ҳам етиб келажаги ҳақида сўзлаб берди.

Гоҳ жилмайиб, гоҳ қизариб ўтирган қиролича ҳам хаяжонда, ҳам бахтиёр. У сэр Ланселотга пинҳоний шундай қараш қилардики, худо кўрсатмасин, бу Арканзасда бўлиб қолса борми, сэр Ланселотни дарҳол отиб ташлашар эди. Бу манзара одамларга қаттиқ таъсир этди.

Ҳамма сэр Ланселотнинг жасорати ва тантилигини олқишлади. Мен эса қандай қилиб бу одамнинг бир ўзи шунча тажрибали жангчини енгиб, қўлга олиши мумкинлигига ҳайрон бўлиб ўтирардим. Ҳайратга тушганимни Кларенсга билдирдим, лекин ҳавои масҳарабоз:

— Мабодо сэр Кэй ошқозонига яна бир меш нордён винони қуйиб олганда эди, мағлуб бўлганлар сони икки баробар ортиб кетар эди,— деди.

Бирдан боланинг чёҳраси хиралашиб, ҳасрат қаърига чўкиб кетганини кўрдим-у, унга раҳмим келиб кетди. Мен у тикилиб турган томонга қарадим ва кўзим қора ёпинчиғи ҳилпираб турган оппоқ соқолли чолга тушди. У стол олдида бемажол оёқларида базўр тик туриб, қаримсиқ қалласини тебратиб, атрофдагиларга тунд кўзлари билан аланг-жалаңг қарарди. Ҳамма унга ачиниш билан қаради. Лекин буни кўнгил ғашлигига йўйиб бўлмасди.

— Ё тангрим, яна!— Хўрсинди бола.— У айтилавериб сийқаси чиқиб кетган ўша зерикарли эски тарихни яна сўзлаб беради. Ҳар сафар бир кружка пиво ичиб олганидан кейин хаёлпарастлиги қўзийверади ва ўлаўлгунча қайтаради. Унинг гапини эшитгандан минг марта ўлганим яхши?

— Ким у?

— Қудратли жодугар ва буюк ёлғончи Мерлин. Қуриб кетмайдими?! Ўзининг яккаю ягона эртаги билан ҳамманинг меъдасига теккан! Ҳамма ундан қўрқади, чунки у барча бўронлару чақмоқлар ҳукмдори, дўзахнинг шайтонлари ҳам унга итоаткор, йўқса аллазамон унинг ичак-чавоқларини ағдариб ташлаб, эртагидан қутилган бўлар эдик. У эртагини доим учинчи шахс номидан гапиради, бу билан ўзини гўё камтарин қилиб, мақтангиси келмаётгандек кўрсатмоқчи бўлади. Минг лаънат ўшанга! Боши харсанг остида қолсин! Илтимос, эртаги тугаганда уйготиб қўярсиз.

Бола бошини елкамга қўйди-да, ухлаган киши бўлиб кўзларини юмди. Чол ўз ҳикоясини бошлаши биланоқ у ростдан ҳам ухлаб қолди. Итлар ҳам, сарой аҳли ҳам, малайлару навкарлар ҳам уйқуга кетишди. Бири бошини қўйиб, бири бошини орқасига ташлаганча чакаги тушиб, хуррак отарди. Ёинғилаб учиб келиб чаққан пашшаларни ҳам ҳайдайдиган одам қолмади. Инларидан чиқиб келган юзлаб каламушлар ўз инларида юргандек зир изғий бошлашди, ҳатто улардан бири худди олмахондек қиролнинг бошига чиқиб олди. У олди оёқчалари билан

ушлаб олган пишлоқни уятсизларча увоқларини қиролнинг кўзига тўкиб кемирар эди. Бу — чарчоқ кўзлар ва қийналган жон учун тинч, оромбахш манзара бўлди. Чол ҳикоясини давом эттираверди:

— ... Шундай қилиб, қирол билан Мерлин йўлга равона бўлишди ва хушфёъл, катта табиб бўлмиш бир қаландар ҳузурига етиб келишди. Қаландар қиролнинг яраларини кўриб чиқиб, унга ажойиб дори-дармон берди. Қирол ўша ерда уч кун яшагач, яралари тузалиб кетди, сўнгра улар йўлда давом этдилар. Йўлда Артур: «Қўлимда қуролим йўқ», - деди. «Ҳечқиси йўқ, — деди Мерлин, — мен сенга қилич топиб бераман». Улар катта, чуқур оролга етиб боришди. Артур не кўз билан кўрсинки, оролнинг қоқ ўртасидан енгига оқ зар тикилган қўл қилични кўтариб чиқиб келади. «Мана, сенга ваъда қилинган шамширим», деди Мерлин. Орол соҳили бўйлаб келаётган бир парига уларнинг кўзлари тушди. «Бу пари қим бўлди?» дея савол қотди Артур. «Бу орол бекаси, — деди Мерлин. — Орол ўртасидаги қояда дунёда энг муҳташам қаср бор: ҳозир пари ҳузурингга келади, агар у билан яхши гаплашолсанг, шамширни сенга беради». Шундан сўнг пари Артурнинг ёнига келди-да, салом берди, қирол алик олди. «Эй, пари, — деди Артур, — анави сувдан чиқиб турган қўлдаги шамшир, кимники? Шу шамшир меники бўлишини истардим, негаки менинг қуролим йўқ». «Сэр Артур, қирол, — деди пари, — бу менинг шамширим, агар мен истаган нарсамни туҳфа этсанг, шамшир сеники бўлади». «Онт ичаманки, — деди Артур, — сўраган нарсангни сенга туҳфа қиламан». «Жуда соз, — деди пари, — бўлмаса анови қайиққа ўтиргинда, бориб шамширни қини билан ол, мен эса мавриди келиши билан ваъда қилган туҳфанг учун ҳузурингга бораман». Сэр Артур билан Мерлин отларидан тушиб, қайиққа ўтиришди, шамшир ушлаб турган қўл томон ошқак эшиб кетишди ва сэр Артур шамширни сопидадан ушлаб тортиб олди. Шундан кейин қўл сув остига қўйиб бўлди, икковлон қирғоққа қайтиб чиқишди-да, йўлларида давом этишди. Бир жойда сэр Артур серхашам чодирни кўриб қолди. «Бу кимнинг чодирини!», «Бу сэр Пеллинорни чодирини, — деди Мерлин. — Бу рицарь билан яқинда жанг қилгансан, лекин ҳозир чодирини йўқ. У сенинг шавкатли рицаринг Эгглем билан жанг қилгани кетган эди. Улар узоқ жанг қилишди, Эгглем муқаррар ўлимдан қутулиш учун қочгунча жанг қилишди ва сэр Пеллинони уни то Карлионгача қувиб борди. Ҳозир

биз уни катта йўлда учратамиз». «Бош устига,— деди Артур.— Ҳозир қўлимда шамширим бор ва уша рицарь билан жанг қилиб, Эгглемнинг ўчини оламан». «Сэр, сен ҳозир у билан жанг қилмаслигинг лозим,— деди Мерлин.— Зеро, бу рицарь узоқ жанг ва уқубатли таъқибдан кейин чарчаган, шул сабабдан у билан жанг қилишинг шаънингга тўғри келмайди, бундан ташқари, у шундай рицарки, унга тенг келадигани дунёда йўқ. Менинг маслаҳатимни эшит: унга тегма, ёнингдан ўтиб кетаверсин, зеро, тез орада сенга унинг ёрдами тегади, у ўлганидан кейин эса ўғиллари сенга хизмат қилади. Шундай кун келадики, синглингни унга узатиб бахтиёр бўласан». «Уни учратсам сен айтганингдек қиламан», деди Артур. Сэр Артур шамширини кўздан кечириб, мамнун бўлди. «Қай бири сенга кўпроқ ёқади, шамширининг ўзими, ёки қиними?» деб сўради Мерлин. «Менга кўпроқ шамшир ёқади», деди Артур. «Жавобинг тўғри эмас,— деди Мерлин.— Чунки қин шамширга нисбатан ўн баробар қимматроқ туради, токи шу қин ёнингда экан, сени ҳеч ким яралаёлмайди ва бир томчи қонинг тўкилмайди, минбаъд бу қиндан ажралмагин». Карлион ёнида улар сэр Пеллинорни учратишди: бироқ Мерлин шундай қилдики, Пеллинон Артурни сезмай, бир оғиз ҳам сўз қотмай, ўтиб кетди. «Хайронман,— деди Артур,— нима сабабдан бу рицарь ҳеч нарса демади!». «Сэр,— жавоб қилди Мерлин,— у сени кўрмади, мабодо сени кўриб қолгудек бўлса, осонликча ажралмас эдингиз». Шундай қилиб, улар Артурнинг рицарлари хурсандчилик қилаётган Карлионга етиб боришди. Ўз қиролларининг саргузаштларини эшитган рицарлар, қандай қилиб Артур бажонидил ўзининг азиз жонини хавф остига қўйганидан ҳайратга тушдилар. Лекин машҳурлар ичида энг машҳур рицарлар ҳам шўрлик бир рицарь сингари дунё кезиб, саргузашт ахтариб юрган қиролга хизмат қилиш бизга хуш ёқади, дедилар.

IV 606

СЭР ДАЙНАДЭН — МАСХАРАБОЗ

Менимча, бу ғалати уйдирма жуда жўн ва ажойиб ҳикоя қилинганга ўхшарди. Зероки, бу ҳикояни биринчи эшитишим, бошқаларга ҳам биринчи марта ёққани шубҳасиз.

Биринчи бўлиб сэр Дайнадэн — масхарабоз уйғонди ва қолганларни арзимас бир майнавозчилик қилиб уйғотди. У катта кўвани итнинг думига боғлаб, қўйиб юборди. Қўрқувдан ваҳимага тушган ит зални гир айланиб югура бошлади, қолган итлар ҳам унинг орқасидан акиллаганча йўлларида учраган ҳамма нарсани йиқитиб, синдириб елиб-югура бошладилар. Бутун зални тасаввур этиб бўлмайдиган даражада шовқин-сурон, тарақа-туруқ босиб кетди. Эркагу аёллар — бари кўзларига ёш қуйилгундек қотиб-қотиб хахолашди, кўпчилик ўзини стулдан ташлаб, ерда думалаганча шавқ-завққа тўлиб кулди. Булар худди ёш боладек эдилар. Сэр Дайнадэн хаёлига келган бу унутилмас фикр қандай туғилгани ҳақида меъдага тегар даражада қайта-қайта тинмай гапирар ва атрофда кулги тўхтаганига қарамай барча масхарабозларга хос мақтанчоқлик билан хахолашни давом эттирарди. У ўзидан шундай мамнун эдики, ҳатто нутқ ирод этмоққа шайланди, турган гапки ҳазил нутқ. Умрим бино бўлиб ҳеч қачон бу даражада сийқаси чиққан ҳазил-мutoибани эшитмаганман. У энг уқувсиз эстрада артистидан ҳам, савияси паст цирк масхарабозидан ҳам ёмон латифа айтарди. Ўз таваллудингдан ўн уч аср аввал бу ерда ожиз, қўпол, сийқаси чиқиб кетган латифаларни эшитиб ўтириш қанчалар қайғули. Бу латифалар ўн уч аср оша ҳали ёш болалигимдаёқ меъдамга тегиб кетган эди. Мен, янги латифа ўйлаб топйшнинг иложи йўқ бўлса керак, деган қарорга кела бошладим. На иложки, бунақа ҳазилларга ҳамиша ҳамма кулишнинг неча юз йиллардан кейин ҳам гувоҳи бўлганман. Бироқ, ҳақиқий ҳазилкаш кулмас эди. Мен болакайни назарда тутмоқдаман. Аммо у масхарабозни мазах қиларди, у доимо ҳаммани мазах қилиб юради. У сэр Дайнадэннинг аксари ҳазиллари шунчаки бемаъни нарсалар, қолганлари эса тошқотган бир нарса, дейди. Унга «тошқотган» ибораси менга маъқул бўлганини айтдим. Қадимий латифаларни геологик даврлар туркумига бўлиш лозимлигига аминман, дедим. Лекин бола ҳазилимни яхши тушунмади, чунки у вақтларда геология ҳали кашф этилмаган эди. Бироқ, кунлардан бир кун ўн тўққизинчи асрга қайтиш имкониятига эга бўлсам, ўша жамиятни хурсанд қилиш умидида, бу ўринли ўхшатишни хотира дафтаримга ёзиб қўйдим. Бозори касод деб яхши молни ташлаб юбормаслик керак-ку, ахир.

Сэр Кэй қайта ўрнидан турди ва яна унинг уйдирма фабрикаси ишлаб кетди, лекин бу сафар уни ҳаракатга

келтирувчи куч манбаи мен бўлдим. Энди менинг энсам қота бошлади. Сэр Кэй мени узоқ ёввойилар ўлкасида учратган эмиш. У ердагилар худди меникига ўхшаш галати кийим кийиб юрар эмишлар. Бу кийим сеҳрланган бўлиб, уни кийиб юрганларга, ҳар қандай зарба ҳам кср қилмас эмиш. Лекин у сеҳр кучини афсун ўқиб йўқотибди ва уч кун давом этган жангда менинг ўн учга ридаримни ўлдириб, менга эса шафқат қилиб, ҳайратга тушса арзийдиган бир мўъжиза сифатида қирол ва унинг сарой аҳлига кўрсатиш учун асирга олибди. Ҳикоя қилар экан, гапи орасида тилёғламаларча мени гоҳ «баҳайбат паҳлавон», гоҳ «осмонга устун бўлиб турган махлуқ», гоҳ «қозиқ тишли ва ўткир тирноқли одамхўр», деб атарди. Ҳамма бу сафсатага соддадиллик билан ишонар, ҳеч ким кулмас, ҳатто ҳеч ким бундай ақл бовар қилмайдиган лофлар мендек камтарин зотга номуносиб эканлигини лоақал сезмасди ҳам. Мен ундан қочиб қутулиш учун баландлиги икки юз қулочли дарахтнинг энг учига чиқиб олган эмишман-у, бироқ у мени сигирни савалагандек тош билан уриб туширибди, менинг суякларим чил-чил бўлиб синиб кетибди. Сўнгра мени қирол Артур саройига боришга онт ичдирибди. Гапининг сўнгида у мени ўлимга ҳукм қилди. Ҳукм ижросини 21 июнь чошгоҳ пайтига мўлжаллади. Шуни айтиш керакки, менинг қисматимга шундай лоқайдлик қилдики, ҳатто жазо кунини айтаётиб бир эснаб олди.

Шу қадар умидсизликка тушдимки, мени қайси усул билан қатл этиш кераклиги ҳақидаги тортишувни диққат билан эшита олмадим: бу орада кўпчилик сеҳрланган кийимим бор учун умуман мени ўлдириш мумкинлигига шубҳа қила бошладилар. Ҳолбуки, эгнимда тайёр кийимлар дўконидан ўн беш долларга сотиб олинган энг оддий кийим эди. Қанчалик умидсизликка тушмай, ҳар ҳолда, бир нарсага эътибор қилдим. Мамлакатга маълум ва машҳур бўлган бу жаноб ва хонимлар бир жойга тўпланиб олиб, оғизларига келган шундай сўзларни гапиришар эдики, бундан ҳатто ёввойи команчлар¹ ҳам уятдан қизариб кетиши аниқ эди. Сўкиниб гапирадилар десам кам бўлади. Лекин, мен ўқиган «Том Жонс», «Родерик Рэндом» ва шу хилдаги китоблардан Англиянинг энг аслзода хоним ва жентельментлари юз йиллар илгари ҳам нафақат суҳбатларида, ҳатто хулқ-атворлари

¹ Команчлар — Шимолий Америкада яшаган кўчманчи овчилар уруғи. Ақшнинг территориял экспансионистик сиёсатининг қурбони бўлганлар.

жиҳатидан ҳам уятсиз бўлганлар. Фақат бизнинг ўн тўққизинчи асримизга келиб Англияда, ва умуман Европада биринчи ҳақиқий хоним ва жентельменлар пайдо бўлди. Башарти, сэр Вальтер Скотт қаҳрамонларини ўзининг сўзлари билан гапиртирмай, ҳақиқий, амалдаги ўзлари ишлатган сўзлар билан гапиртирганда нима бўларди? Ребекка, Айвенго ҳамда назокатли хоним Ровена шундай гапирган бўлардики, ҳатто замонамизнинг ҳар қандай оёқ кишиларини ҳам уялтириб қўяр эдилар. Дарвоқе, онгсиз беадаблик — бу беадаблик эмас. Қирол Артур саройи кишилари ўзларининг беадаб эканликларини сезмас эдилар, мен эсам одобилик қилиб уларга буни сездирмасдим.

Менинг сеҳрланган кийимим уларни шундай ташвишга солиб қўйдики, қари Мерлин ақлли маслаҳат берганидан кейин ҳамма ўзини енгил ҳис эта бошлади. У, сиз бефаросатлар, нима учун уни ечинтириш ҳақида ўйламайсизлар, деди. Ярим дақиқадан сўнг мен косовдек яланғоч бўлдим-қолдим! Ё тангрим, бу жамоа орасида яланғочликдан уяладиган яккаю ягона одам ўзим бўлиб чиқдим. Қиролича Гиневра менга барча қатори оддий кўз билан тикилиб тураверди, ҳатто умрим бино бўлиб меникига ўхшаш оёқни биринчи кўриши ҳақида гапириб ҳам қўйди. Бу мен сазовор бўлган биринчи мақтов эди, агарки буни мақтов деб аташ мумкин бўлса.

Ниҳоят, мени бир томонга, сеҳрли кийимимни иккинчи томонга судраб кетишди. Мени зиндоннинг қопқоронғи, тор ҳужрасига ташлашди. У ерда мен овқат ўрнига қандайдир жирканч сарқит, кўрпа-тўшак ўрнига бир қучоқ чириган похол, одамлар жамоаси ўрнига кўп-лаб каламушлар билан қаноатланишим керак эди.

V б о б

ИЛҲОМ

Шу қадар чарчаган эканманки, қўрқинч ва ташвишларни унутиб, қаттиқ уйқуга кетиб қолибман.

Жуда узоқ ухлагандек бўлиб уйғондим. Даставвал ўйлаганим: «Қандай ажойиб туш кўрибман-а! Уйғониб қолмаганимда мени ё осишарди, ё чўктириб юборишарди, ёки куйдиришарди, ёки... Гудокча мизғиб олай, кейин қурол заводига бориб, Геркулес билан ҳисоб-ки-тобни бир ёқли қиламан».

Бироқ, шу пайт занглаган занжир ва ҳалқалар жиринглаб қолди, кўзимни беҳос тушган ёруғлик қамаш-

тириб юборди ва олдимда тирранча Кларенс пайдо бўлди! Оғзим очилиб, ҳайратимдан бўғилиб ўлаёздим.

— Ия!— дедим.— Сен ҳалиям шу ердамисан? Тушим тугади-ю, сен ҳали бормисан? Йўқол!

Лекин у ўзига хос енгилтаклик билан кулиб қўя қолди ва менинг қайғули аҳволимни мазах қила бошлади

— Ҳа, майли,— дедим бўшашиб.— Тушим давом эта версин. Шошилаётган жойим йўқ.

— Қанақа туш?

— Қанақа бўларди? Ҳозир тушимда ҳаётда ҳеч қачон бўлмаган қирол Артур саройида юрибман, сен билан гаплашаётибман, ваҳоланки, сен ҳам фақат ҳаёлимдаги бир одамчасан...

— Э, гап бу ёқда де! Хўш, эртага сени ўтга ташлашлари-чи, бу ҳам тушми? Ҳа-ҳа! Қани, бунга нима дер экансан?

Бу сўзлардан сесканиб кетдим. Мен бу тушми ё ўнгимми дея ўйлай бошладим: аҳволим ниҳоятда жиддий, зеро, тажрибам шуни кўрсатдики, тушлар ҳам ҳаётдек равшан бўлади, тушда бўлса ҳам ёниб кетиш ҳеч ҳам ҳазилакам иш эмас, бинобарин қандай бўлмасин бунинг олдини олмоқ керак. Ва мен қирол маҳрамига ялина бошладим:

— Оҳ, Кларенс, болажоним, менинг яккаю ягона дўстим... Ахир менинг дўстимсан, шундай эмасми?.. Мени ташлаб кетма. Бу ердан қочишимга ёрдам бер!

— Нималар дейётганингни биласанми? Қочиш кетиш? Ҳар қадамнингда навкар турибди-ку, ахир!

— Тўғри, тўғри. Хўш, улар нечта, Кларенс? Наҳотки жуда кўп бўлса?

— Йигирматача бор. Қочишга ҳеч қандай умид йўқ.— Бир оз жим тургач, қатъиятсизлик билан:— Бошқа сабабларга кўра, бундан ҳам жиддийроқ сабабларга кўра қочиш мумкин эмас,— деди.

— Бошқа сабабларга кўра? Қандай сабаб экан?

— Айтишяптики... Йўқ, айтишга ҳаққим йўқ!.. Ҳаққим йўқ!

— Бечора болагинам, нима бўлди? Нима учун рангинг оқариб кетди? Бундай қалтирашингнинг сабаби нимада?

— Оҳ, нега қалтирамай! Ҳаммасини айтиб берар эдим-ку, бироқ...

— Қўй, қўй, энди, бардам бўл, йигит кишисан! Менга барини гапириб бер, болажоним!

У гапириш иштиёқи билан қўрқинч ўртасида иккила-

ниб турди, сўнг эшик олдига пусиб бориб ташқарига қаради, қулоқ солди, ниҳоят, менга жуда яқин келди-да, қулоғимга энгашиб даҳшатли бир сирни айтди: у, гўё фақат эслашнинг ўзиёқ ўлим хавфи билан баробар бўлган нарсалар ҳақида гапираётгандек, қўрқувдан жунжиқар эди.

— Мерлин газабга тўлиб, бу зиндонни сеҳрлаб ташлади, энди бутун қиролликда сен билан бу-зидон оstonасидан бирга қадам ташлаб ташқарига чиқадиған биронта ҳамдard топилмайди! Мана, ҳаммасини айтиб бердим, мени худонинг ўзи кечирсин! Оҳ, менга раҳминг келсин, сенга яхшилиқни раво кўрган болага шафқат қил, чунки сиримни ошкор қилсанг адои тамом бўламан!

Кўпдан бери бунақа тўйиб кулмагандим.

— Мерлин зиндонни сеҳрлаб ташлаганмиш! Мана сенга Мерлин! У бир пулга қиммат ёлғончи, маҳмадана, қари эшшак! Ёлғон, қип-қизил сафсата, дунёда энг аҳмоқона ёлғончилиқнинг ўзи! Менимча, энг бачкана, бе-маъни, аҳмоқона ва энг қўрқоқ хурофотлардан бир бу... Э, жин урсин ўша Мерлини!

Ҳали гапим тамом бўлмасданоқ Кларенс ҳузуримда тиз чўкиб турар, ваҳимадан эсдан оғиб қолганга ўхшарди.

— Эҳтиёт бўл! Гапларинг мудҳиш! Шундай сўзларни айтсанг деворлар устимизга ағдарилиб тушиши мумкин. О, сўзларингдан қайт, ҳали кеч эмас!

Бу галати қўрқув мени ўйлантириб қўйди ва хаёлимда яхши фикр туғилди. Башарти бу ердагиларнинг бари Мерлиннинг айёрона найранглариға Кларенсдек астойдил ва чиндан ишониб, ундан шу қадар қўрқинса, нима учун мендек ақлли одам ўзининг афзалликларидан фойдаланмасин? Мен ўйлаб-ўйлаб, қиладиган ишларим режасини тузиб чиқдим. Шундан кейин:

— Тур ўрнингдан. Ўзингни босиб ол. Кўзимга қара. Биласанми нимадан куляпман?— дедим.

— Йўқ, билмайман, лекин азиз авлиёлар ҳаққи, бошқа кулма.

— Нимадан кулаётганимни сенга айтмайман. Чунки менинг ўзим ҳам афсунгарман!

— Сен-а?!

Ҳайратдан донг қотиб қолган бола орқаға бир сапчиб тушди, нафаси ичига тушиб кетди — унинг учун кутилмаган гап эди бу! У дарҳол менга бениҳоя даражада ҳурмат билан қарай бошлади. Мен шуни сездимки, бу жияниҳонада ёлғончидан ҳеч қандай далил-исбот талаб қи-

лишмайди, афтидан, ёлгончининг гапига ҳамма исботсиз ишонишга тайёр. Мен давом этдим:

— Мерлинни етти юз йилдан бери биламан. У...

— Етти юз...

— Гапимни бўлма. У ўн уч марта ўлиб, ўн уч марта янги лақаб билан тирилган? Ҳар сафар янгидан: «Смит, Жонс, Робинсон, Жексон, Питерс, Хаскинс, Мерлин» деб лақаб олаверган. Уч юз йил бурун уни Мисрда учратган эдим, Ҳиндистонда беш юз йил бурун кўрганман, ҳамма ерда у йўлимда кўндаланг турарди, ахйири бу менинг жонимга тегди. Ўзи ношудгина афсунгар. Бир нечта эскириб кетган афсунларни билади холос, ўша—бошлаган жойидаёқ қотиб қолганча қолган, ҳеч қачон ундан узоғига боролмайди. Чекка вилоятдагина афсунгарлигини амаллаши мумкин — ўшанда ҳам «фақат бир марта, йўл-йўлакай»... Лекин ўзини билармон киши қилиб кўрсатиши, боз устига ҳақиқий устаси фаранг олдида-я, бу энди ўтакетган сурбетлик. Менга қара, Кларенс, мен ҳаммиша дўстинг бўлиб қоламан, сен ҳам менга дўстона муносабатда бўлишинг керак. Менга бир одамгарчилик қил. Қиролга менинг афсунгарлигимни айт, буюк Ҳой—Сен—Балчиққа—Вот—барча афсунгарлар пири, билиб қўйсин, уларнинг бошига билдирмай шундай бир кулфат солайки, ҳаммасининг фиғони фалакка чиқсин — қани, сэр Кэйннинг сўзига қулоқ солиб кўришсин-чи. Сен шуни менинг номимдан қиролга етказишга розимисан?

Бечора бола жуда оғир аҳволга тушиб қолганидан менга базўр жавоб қиларди. У шундай қўрқиб кетган, ўзини йўқотиб, гаранг бўлиб қолганидан раҳмим келиб кетди. Шундай бўлса ҳам, ваъда берди, лекин мендан доимо унинг дўсти бўлиб қолишимга, ҳеч қачон унга нисбатан афсун ишлатмаслигимга онт ичишимни талаб қилди. Сўнгра худди боши айланаётган одамдек девор ушлаб чиқиб кетди.

Бехосдан эҳтиётсизлик қилиб қўйганимни сезиб қолдим. Бола ўзини босиб олгандан кейин мендек қудратли афсунгар ундан зиндондан чиқишга ёрдам сўраганимга ҳайрон бўлади. Ҳаммасини бир-бирига солиштириб, мушоҳада қилиб кўради-да, бир зумда менинг ёлгончи эканлигимни билиб қолади.

Йўл қўйган хатоимдан хафа бўлиб, ўзим ўзимни тўғри келган сўзлар билан сўқдим. Лекин лоп этиб, бу тентаклар мулоҳаза қилиб ўтиришмайди, ҳеч қачон мантиқан хулоса чиқариб ўтирмасликлари, бир-бирига зид фикрларни сезиш қобилиятидан мутлақо маҳрум экан-

ликлари гапларидан маълум-ку, деган фикр келди ю, хотиржам бўлдим.

Лекин ҳаёт шундай тузилганки, одам бир нарсадан хотиржам бўлса, бошқа нарсадан хавотир бўла бошлайди. Мен бирдан яна бир хатога йўл қўйганимни сезиб қолдим, болани қандайдир ваҳимали таҳдидлар билан фармони олийларининг ҳузурига юбордим, у менинг бу ерда ўтириб уларга қандайдир бало ёғдирмоқчи эканимни ошириб-тошириб гапириб беради. Ваҳоланки, жон-дили билан мўъжизага ишонган одамлар, жон-дили билан мўъжизанинг ўзини кўргиси келади. Мендан қандайдир мўъжиза яратишни сўраб қолишса нима қиламан? Фараз қилайлик, мендан айнан қандай фалокат тайёрлаётганимни сўраб қолишса-чи? Ҳа, хатога йўл қўйибман, аввал фалокат қандай бўлишини ўйлаб кўриш лозим эди. Нима қилай? Вақтни чўзиш учун бирон баҳона топиш керак? Яна безовта бўла бошладим, диққатим ошди... Қадам товушлари! Келишмоқда. Ўйлаб кўриш учун бир минут вақтим бор холос... Тайёр! Топдим. Ҳаммаси жойида.

Мени қуёш тутилиши қутқариб қолади. Колумбми ёки Кортесми, ёки шунга ўхшаш бошқасими, ёввойи одамлар ўртасига тушиб қолганида жонини сақлаб қолиш учун қуёш тутилишидан жуда ўринли фойдалангани бирдан ёдимга тушиб қолди-ю, қалбимда ишонч уйғонди. Бу ҳийла мени фалокатдан асраб қолади. Мен бу ҳодисадан тақлид қиляпти деган таънадан қўрқмасдан фойдалансам бўлади, зеро, буни мен улардан деярли минг йил аввал қўлламоқдаман.

Кларенс итоаткорона, маъюс ҳолда кириб келди ва:

— Мен сенинг гапларингни ҳукмдоримиз қиролга шилинч етказдим. У шу заҳоти мени ҳузурига чақирди. Қирол ўтакаси ёрилгудек қўрқиб кетди ва дарров сени озод этиб, чиройли кийимлар кийгизишим ҳамда барча қўлайликларга эга бўлган жой билан таъминлашим ҳақида фармон бермоқчи бўлиб турган эди, бироқ шу пайт Мерлин кириб келди-да, ишни пачава қилди: у сени ақлдан озган, нима дёмоқчи эканини, ўзи ҳам тушунмайди, деб қиролни ишонтира бошлади. У сенинг пўписанг — бемаънилиқ, қуруқ мақтанчоқлик, деди. Иккаласи анча вақтгача тортишишди, алоҳа Мерлин истеҳзо билан деди: «Нима учун у бизга тайёрлаётган ўша фалокатнинг номини айтмади? Чунки айта олмайди». Шу гап билан қиролнинг оғзини ёпиб қўйди-ю, қирол унга эътироз билдира олмади. Лекин ноилож сенинг ҳурматингни

жоймга құя олмаётгани сабабли, унинг ахволига тушунишингни ва сен тайёрлаётган хавф нимадан иборат эканлигини, у қачон юз беришини айтишингни илтимос қиляпти. О, илтимос, орқага чўзиб ўтирма, ҳар қандай сусткашлик бошингга тушган хатарни икки, уч баравар орттиради. Фаросатли дўстим, бизнинг бошимизга ёгдирмоқчи бўлган фалокатингни айт?

Жавобим таъсирчан чиқсин учун узоқ индамай турдим, сўнгра:

— Бу чуқурчага тушганимга қанча вақт бўлди? — деб сўрадим.

— Сени бу ерга кеча оқшомга яқин ташлашди. Ҳозир вақт эрталабки соат тўққиз.

— Жуда саз! Демак уйқуга тўйиб олибман. Ҳозир эрталабки соат тўққиз! Бу ерда эса ярим тундагидек қопқоронги. Шундай қилиб бугун йигирманчи дегин?

— Ҳа, йигирманчи.

— Эртага мени тириклай ўтга ташлашадими?

Бола сесканиб кетди.

— Соат нечада?

— Қоқ пешинда.

— Майли, қиролга нима деб гапиришингни айтаман.

Жим бўлиб қолдим ва бир минут ваҳимали сукут сақлаб турдим-да, сўнг жиддий оҳангда, салмоқ билан, таҳликали овозда гапира бошладим. Овозим борган сари кучайиб борар ва ниҳоят момақалдиरोқдек янграй бошлади. Алоҳа мен тантановар ва улугвор оҳангда ўз кароматини айтдим. Умрим бино бўлиб ҳеч қачон бунчалик кўтаринки руҳда гапирмаган эдим!

— Бориб қиролга айт, эртага пешинда мен бутун дунёни зимзиё тўж қоронғулигига чулғайман, қуёшни сўндираман ва у қайтиб ҳеч қачон порламайди. Ер юзидаги бутун ўсимлик зоти ёруғлигу иссиқлик етишмаслигини нобуд бўлади, одамлар ҳам битта қолмай очликдан ўлади.

Болани ўзим остонадан кўтариб олиб чиқиб қўйдим, чунки у қўрқувдан ҳушини йўқотиб қўйган эди. Мен уни навкарларга топширдим-да, ўз жойимга қайтдим.

VI б о б

ҚУЁШ ТУТИЛИШИ

Сукунат ва зулматда хаёлим гужғон ўйнай бошлади. Фактни билиш ўз-ўзидан ҳеч вақога арзимайдиган бир нарса, лекин уни яхлит кўринишда тасаввур эта бошласангиз, қиммати орта боради. Одам қорнига пичоқ тиқиб

олгани ҳақидаги хабарни эшитиш бошқа-ю, уни ўз кўзингиз билан кўриш бошқа. Бу сукунат ва зулмат қўйнида ўлим ваҳимаси борган сари томир-томиримга сингиб, аъзои-баданимни титроқ босиб борарди.

Лекин марҳаматли табиат инсонни шундай яратгани, унинг вужудидаги симоб маълум бир нуқтагача тушади-да, сўнг яна кўтарила бошлайди. Умид учқуни ва умид билан бирга тетиклик пайдо бўла бошлайди. Натижада инсон, агар бунинг иложи бўлса, ўз-ўзига нажот излаб топиш қобилиятига эга бўлади. Тез орада руҳим кўтарилади. Қуёш тутилиши мени албатта ўлимдан сақлаб қолади ва мен бутун қиролликда энг қудратли одам бўлиб қоламан деган қарорга келдим, бинобарин, вужудимдаги симоб бир зумда юқорига кўтарилиб кетди-ю, барча хавотирларим тумандек тарқади кетди. Ўзимни дунёдаги энг бахтиёр одамдек ҳис эта бошладим. Энди эртанги кунни сабрсизлик билан кута бошладим. Мен ўзимнинг буюк ғалабам, халойиқнинг ҳайрати ва иззат-эҳтиромининг нашидасини суришга ошиқар эдим. Бундан ташқари бу нарса иш нуқтаи назаридан менга талайгина фойда келтиришини ҳам кўнглим сезиб турарди.

Бу орада қалбим қаърида янги бир гумон туғила бошлады. Хурофот ботқоғидаги бу одамларга мен қандай хатар келтирмоқчи бўлганимни айтишса, улар қўрқиб кетиб муросага келишади, деган ишонч ҳосил қилдим. Бинобарин, яқинлашиб келаётган товушларни эшитиб ўзимга ўзим: «Мана, муросага келишяпти. Нима ҳам дердим, агар муросанинг менга манфаати бўлса, рози бўламан, йўқса ўз сўзимда туриб олиб, ўйинни охирига етказаман», дедим.

Эшик очилди-да, навкарлар кириб келишди.

— Гулхан тайёр, кетдик! — деди сардор.

— Гулхан? — Аъзойи-баданим бўшашиб кетди, йиклаёздим. Бундай дақиқаларда нафасингни ростлаб олишинг мушкуллашиб қолади. Лекин базўр ўзимни тутиб олдим:

— Англашилмовчилик бўлган, қатл эртага тайин этилган, — дея олдим, холос.

— Буйруқ ўзгарган: қатл бугунга кўчирилди. Бўла қол!

Тамом бўлдим. Энди ҳеч нарса менга ёрдам беролмайди. Мен шу даражада саросимага тушиб, довдираб қолдимки, ихтиёримни йўқотиб қўйиб, эси оғиб қолган одамдек ўзимни у бурчакдан бу бурчакка ташлай бошладим.

Жангчилар мени ушлаб олишди ва зиндондан олиб чиқиб, узун ер ости йўлакларида судраб, тепага — равшан кун ёруғига олиб чиқишди. Қасрнинг тўрт томони ўралган кенг ҳовлисида пайдо бўлганимда сесканиб кетдим, чунки кўзим аввало ҳовли ўртасидаги устун ва унинг остида бир тўп қилиб йиғиб қўйилган ўтин билан роҳибга тушди. Ҳовлининг тўрт томонига қават-қават ўриндиқлар тизилган, ўриндиқларни эса ранг-баранг кийимлардаги томошабинлар тўлдиришган. Қирол билан қиролича ўз тахтларида тантанавор ўтиришар, оломон орасида улар алоҳида ажралиб кўринишарди.

Бир лаҳза ўтар-ўтмас олдимда қаёқдандир келиб қолган Кларенс пайдо бўлди. У кўзлари чақнаган қўйи менга меҳрнисорлик билан тикиларди.

— Қатлни бугунга кўчиртиришга уларни мен кўндирдим! — деди у қулоғимга шивирлаб. — Роса қийналдим ўзим ҳам! Қандай ҳалокат тайёрлаганингни айтган замоним улар шундай қўрқиб кетишдики, шу заҳоти хаёлимга темирни қизигида босиш керак, деган фикр келди. Уларга сенинг ҳукминг фақат эртага ўтиши мумкин, агар қуёшни ва коинотни ҳалокатдан асраб қолишни истасангиз, қатлни бугуноқ амалга оширинг, токи сенинг сеҳринг пишиб етилмагунча, дея гап уқтирдим. Улай агар, бу гапларнинг ҳаммаси ёлгон, тасодикий тўқима. Бироқ даҳшатдан эслари чиқиб кетган одамларимиз гўё худонинг ўзи бизларни қутқариш учун юборган марҳаматидек менинг фикримга қаттиқ ёпишиб олишди. Аввалига ўз-ўзимдан кулдим, сўнг мендек бир ожиз бечора бандасини сенинг халоскоринг этиб сайлагани учун марҳаматли тангримга минг бор шукрона қилдим. Ишларимиз ўнгидан келишини қара-я! Қўёшни мангу ўчиришнинг ҳожати йўқ сенга. Тагин эсингдан чиқариб ўтирма. Утиниб сўрайман, бир озгина, жиндек қоронғи туширгин-да, сўнг яна аслидай порлайверсин. Шунинг ўзиёқ етарли бўлади. Албатта, мен уларни беихтиёр алдаган бўлиб чиқаман. Қуёш сал қорайиши билан улар ўлим талвасасига тушиб қолишади ва сени озод этиб, кўкларга кўтаришади! Қани, оғайни, шону-шухратинг сари олға! Лекин ёдингдан чиқмасин... Жон дўстим, менинг илтимосимни унутма, шафотли қуёшга шикаст етказма! Мен учун, энг содиқ дўстинг учун!

Дарди дунём ичимга сиғмай турсам ҳам, қуёшга шафқат қилишга сўз бердим. Воланинг нигоҳида чуқур миннатдорчилик ва дўстона меҳр порлаб кетадики, мени ҳалокат ёқасига олиб келиб, ўлимга маҳкум этган ақ-

моқона каромати учун юрак дотиб, койиб ташлай олмадим.

Навкарлар мени ҳовли ўртасига олиб боришаётганда атрофга шу қадар чуқур сукунат чўккан эдики, агар кўзларим боғланган бўлганда ўзимни тўрт минглик томошабин орасида эмас, жимжит саҳро ўртасида кетяпман, дея ўйлашим мумкин эди. Бу беҳисоб оломон қиёфалари бўзариб, кўзлари даҳшатли бақрайиб, қимир этмай туриши бамисоли тош ҳайкалга ўхшарди. Сукунат мени ёғоч устунга занжирбанд этиб, тўпигимдан то белимгача, сўнг бутун гавдамни ўтин билан қоплагунларигача давом этди. Қўлида машъала кўтарган одам оёқларим остига энгашганида сукунат янада оғирлашди. Беҳад-беҳисоб одамлар яхшироқ томоша кўриш учун беихтиёр бўйинларини чўзиб, олдинга интилишди, беихтиёр ўринларидан туриб кетишди. Роҳиб қўлларини боши узра кўтарди, нигоҳини мусаффо осмонга тикди-да, лотинчалаб бир нарсалар дея гўлдирай бошлади. У узоқ гўлдираб турди-да, бирдан жим бўлиб қолди. Мен бир неча дақиқа анграйиб турдим, сўнг роҳибга назар ташладим: у тошдек қотиб турарди. Хаяжонга тушган бутун халойиқ бирваракай оёққа туриб, осмонга кўз ташлади. Мен ҳам осмонга кўз ташладим: ё алҳазар, қуёш тутила бошлаган эди! Тетиклашиб кетдим, танамга жон кирди! Қора ҳошия қуёш доирасига аста-секин кириб борган сари юрагимнинг уриши тезлашарди. Оломон билан роҳиб осмондан нигоҳларини узоқламай, қотиб туришар эди. Ҳозир ҳамма менга қарайди. Ниҳоят, минг-минглаб кўзлар менга қадалгандай бўлиб турган эдим. Мен қаддимни улуғвор тутиб, қўлимни қуёшга кўтардим. Бу ҳаракатим ўзининг ҳайратомуз таъсирини кўрсатди! Бутун халойиқ титроқдан ларзага келди. Шу он бирин-кетин икки овоз янгради.

— Ёқ!

— Ёқишни тақиқлайман!

Биринчи овоз Мерлинники, иккинчиси эса қиролники эди. Мерлин ўрнидан сапчиб турди, афтидан гулханны ўзи ёқмоқчи бўлди, шекилли.

Шунда мен:

— Қимирламамг!— дея амр қилдим.— Кимки мендан берухсат ўрнидан қўзғолса, момақалди роқ зарбасига дучор этиб, чақмоқ билан кулга айлантириб юбораман, қиролни ҳам аяб ўтирмайман!

Мўлжаллаганимдек бутун халойиқ итоаткорона жойига чўкди. Фақат Мерлингина бир неча дақиқа иккиланиб

турди. Мен уни ҳаяжон билан кузатдим. Ниҳоят, у ҳам ўтирди, мен енгил нафас олдим — энди айтганим айтган, теганим деган оулади.

— Шафқат қил, соҳибқирон сэр,— мурожаат этди менга қирол,— бу даҳшатни тўхтат, фалокатни бартараф эт. Бизга сенинг қудратли сеҳринг фақат эртага кучга киради дейишганди, лекин...

— Ҳазрати олийлари, бизни алдашибди, демоқчимисиз? Сиз ҳақсиз.

Бу гап ниҳоятда таъсирли чиқди. Халойиқ фалокатнинг олдини олиш учун ҳар қандай талабимни қондиришни илтижо қилиб қўлларини қирол томон узатди. Қирол бажонудил рози бўлиб, деди:

— Муҳтарам сэр, ўз шартингни айт! Ҳатто ярим қироллигимни сўрасанг ҳам майлига, фақат фалокат юз беришига йўл қўйма, қуёшга шафқат қил!

Омад менга кулиб боқди. Албатта дарҳол келишиб олар эдигу, бироқ қуёш тутилишини тўхтатишга қодир эмасдим. Ўйлаб кўриш учун бир-оз вақт сўрадим.

— Узоқ ўйлайсанми, эй, олижаноб сэр? Шафқат қил, сэр, қара, борган сари қуёшнинг юзи қораймоқда. Марҳамат қилиб айт-чи, ўйлашингга қанча вақт керак?

— Кўп эмас, ярим балки бир соат лозим бўлар.

Минглаб қўрқув аралаш эътирозлар эшитилар, лекин мен муддатни қисқартира олмасдим, чунки қуёш тутилиши қанча вақт чўзилиши мумкинлигига ўзимнинг ҳам ақлим етмасди. Умуман, нима бўлаётганини тушунмай гаранг эдим, шунинг учун вазиятни тарозига солиб, мулоҳаза қилиб олишим зарур. Қуёш тутилиши ҳодисасининг ўзи қандайдир нобоп чиқди, юрагимга гулгула сола бошлади. Башарти, бу мен умид боғлаган ўша қуёш тутилиши бўлмаса, олтинчи асрга тушиб қолган-қолмаганимни, тушим эмаслигини қандай қилиб аниқлаб оламан? Ё тангрим, қани эди, тушим эканлигини исбот қилолсам! Қалбимда умид учқуни пайдо бўлди. Модомики, болакай кукни чалкаштирмаган бўлса-ю, бугун ҳақиқатан йигирманчи бўлса, демак, мен олтинчи асрда эмасман. Ҳаяжон билан роҳибнинг енгидан тортиб, бугун нечанчи кун деб сўрадим.

Жин урсин! Бугун йигирма биринчи экан! Унинг жавобини эшитдим-у, аъзойи-баданым увишиб кетди. Янглишиб кетмадимикин, дея қайта сўрадим, бироқ у бугун йигирма биринчи эканини аниқ билар экан. Демак, бу каллаварам бола яна чалкаштириб юборибди. Қуёш тутилиши ўша — белгиланган, ўз вақт-соатида бошланибди.

Нярироқда турган қуёш соатига қараб, ўзим ишонч ҳасил қилдим. Дарҳақиқат, мен қирол Артур саройида эдим, зеро, ҳозирги вазиятдан иложи борича унумлироқ фойдаланишим учун бор имкониятни ишга солишим зарур.

Борган сари қуёш қорайиб бўларди. Одамларнинг эса дарди-алами орта бошлади. Шунда мен:

— Ҳаммасини ўйлаб кўрдим, олампаоҳ. Сизларнинг таъзирингизни бериш учун қоронғилик бостириб келишига тўсқинлик қилмайман — майли, дунёни зулмат қопласин. Қуёшни асл ҳолига қайтаришим ёки мангу сўндириб қўйишим сизларга боғлиқ. Энди шартимни тингланг: сиз бор ер-мулкингизнинг қироли бўлиб қолаверасиз, ҳамма сизнинг қироллик иззат-обрўйингизни қилаверади, бироқ сиз мени барча амру фармонларини тўла ижро эттира олиш ҳуқуқига эга бўладиган доимий вазирингиз этиб тайинлайсиз ва хизматим учун давлатга комил ишонч билан келтирмоқчи бўлган даромадимнинг бир фоизини маош сифатида тўлайсиз. Борди-ю, бу маош менга етмай қолса, сиздан ортиқ сўраб ўтирмайман. Хўш, шартим сизга тўғри келадими?

Гулдурос қарсақлар янгради ва қиролнинг:

— Кишанлар ечилсин, уни озод этинг! — деган фармойиши эшитилди. — Бу ерда ҳозир бўлган аслзодаю фуқаро, бою камбағал унинг иззат-ҳурматини бажо келтирсин, зеро, у ҳозирдан эътиборан қиролнинг ўнг қўл вазири бўлади ва тўла ҳукмдорлик ҳуқуқига эга бўлиб, тахтнинг энг юқори поғонасида ўтиради!.. Қани, бостириб келаётган зулматни тарқатиб юбор, бизга ёруғлик ва хушчақчақликни қайтар. Бутун олам сени олқишлайди!

Лекин мен:

— Агар оддий бир одам халойиқ ўртасида шармисор қилинса, бунинг ажабланарли ери йўқ, лекин қиролнинг вазири тақдирланиш ўрнига таҳқирланса, иснод менга эмас, қиролга тегади. Менинг кийимларимни олиб келинг...

— Тўхта, бундай кийим сенга муносиб эмас! — дея гапимни бўлди қирол. — Унга шаҳзодаларга муносиб либос келтирнг!

Режаларим ўз самарасини бермоқда. Қандай бўлмасин қуёш тўла тутилгунча вақтни чўзишим лозим, акс ҳолда улар зулматни тарқат, дея мени ўз ҳолимга қўйишмайди, ўз-ўзидан маълумки бу иш қўлимдан келмайди. Либос келтириш учун кетадиган вақт озроқ бўлса ҳам, ҳар ҳолда муддатни орқага чўзарди. Яна бир баҳона ўйлаб топдим. Мен, қирол ақл-ҳуши ўзига келиб, кутилма-

ган ҳаяжон важоҳатида қилган азму қарорларидан айниб қолмасди, деб зулматни яна жиндек қуюқлаштирма-
ман, борди-ю, бу орада қирол ўз фикридан қайтмаса, қо-
ронғиликни тарқатиб юбораман, дея нўписа қилдим. Бу
шартим на қирол ва на томошабинларга хуш келди, би-
роқ ўз сўзимдан қайтмадим.

Олтинчи асрнинг ниҳоятда қўпол либосини бир амал-
лаб эғнимга кийгуниmgача зулмат борган сайин қуюқла-
шиб борарди. Ниҳоят, олам жарлик қоронғулигига чўм-
ди ва туннинг сирли ҳамда совуқ шабадасини сезиб, ос-
монда милтирай бошлаган юлдузларни кўрган оломон
даҳшатидан уввос солиб юборди. Мана, қуёш юзи тўла
тутилди! Ёлғиз ўзимгина ич-ичимдан қувондим, қолган-
лар эса, табиийки, мутлоқ умидсизликка тушдилар. Шун-
да мен:

— Қирол ўз сукунати ила ваъдаларини бажаришга
рози эканини билдирди, — дедим.

Сўнгра қўлларимни осмонга узатдим ва шу тарзда бир
неча дақиқа донг қотиб турдим, кейин овозимга иложи
борича тантанавор руҳ бериб, хитоб қилдим:

— Зулумот сеҳри тарқалсин, зиён-заҳматсиз йўқол-
син!

Зулмат қўйнида хитобимга жавобан жимжитлик чўк-
ди. Шу пайт қоронғу осмон қаърида қуёшнинг кумуш гар-
диши ярақлаб кўринди-ю, шу заҳоти саройни қийқириқ
овозлари ларзага солди, мен эса олқиш ва ҳамду сано-
лар седи остида қолиб кетдим. Каминага миннатдорчи-
лик билдираётган ҳамда олқишлайётганлар орасида Кла-
ренс албатта биринчилар қаторида эди.

VII б о б

МЕРЛИН МИНОРАСИ

Мен тўла ҳуқуқли давлат ҳукмдори, қиролликда ик-
кинчи шахс бўлиб қолдим, иззат-ҳурматимни аъло дара-
жада жойига қўядиган бўлишди. Устимда шоҳи, бахмал,
зарбоф хуллас, шоҳона кийимлар, лекин мен ўнғайсизла-
наман. Шундай бўлса ҳам, бора-бора бу либосларга кў-
никиб кетишим аниқ. Қирол истиқомат қиладиган ҳаша-
матли хоналарни назарга олмаганда, мен қалъадаги энг
яхши хоналарда яшар эдим. Деворлари ранго-ранг шоҳи-
лар билан қопланган, тош ерга эса гилам ўрнига қўлда
ясалган дағал, қингир-қийшиқ, бесўнақай бир неча бўйра
тўшаб қўйилган. Ростини айтсам, ҳеч қандай қулайлик
йўқ эди. Мен бу ерда, очиги, турмушни тотти қиладиган

майда-чуйда қулайликларни назарда тутмоқдаман. Катта-катта қўпол нақшли ўймакор дуб креслолар ёмон эмас экан-у, лекин фақат креслолар билан иш битмайди-да. На совун, на гугурт бор, ўз аксингизни челақдаги сувда кўргандагидек темир ойнадан бошқа бирон бир кўзгу ҳам йўқ эди. Боз устига, деворда лоақал суғурта маҳкамасининг биронта рангли реклама-лавҳаси ҳам йўқ. Бунга қарангки, кўп йиллар давомида рангли-рекламаларга шунчалар ўрганиб кетиб, санъатга бўлган иштиёқим қонқонимгача сингиб кетибдики, бунга жисмимнинг бир қисмига айланиб кетганини ўзим ҳам билмай юрган эканман. Ўзини кўз-кўз қилиб турган, серҳашам, лекин бепарво деворларни кўрганим сайин юртимни қўмсар ва Шарқий Хартфорддаги уйимизни эслай бошлайман. Гарчанд уйимиз оддийгина бўлса ҳам, унинг ҳар бир хонасида суғурта қилиш хусусида эълон ёки энг камида уч хил рангли «Ушбу хонадонни худо ёрлақасин!» деган шиор осилган бўлиб, меҳмонхонамиз деворларига эса тўққиз хил рангли эълон ёпиштирилган эди. Бу ерда, менинг тантанали вазирлик залимда буюмларнинг ҳайратда қоларли даражада ранги ҳам, шакли ҳам нотўғри тасвирланган, катталиги кўрпадек тўқилгани ҳам, тикилгани ҳам номаълум (баъзи ерларига ямоқ солинган) матонга ҳисобга олмаганда ҳеч қандай сурат йўқ эди. Матода акс эттирилган буюмлар шу даражада бесўнақай эдики, ҳатто «машҳур Хэмптонкорт картонлари» деб аталмиш қўрқинчли суратларни яратган Рафаэль ҳам бундан деғалроқ қилиб бўёқ ишлатолмаган бўларди. Рафаэль—мўътабар зот. Бизнинг уйимизда ҳам унинг бир неча асарлари бор. Битта картинасида «ажойиб балиқ ови»ни шу даражада ғалати чизганки, энг қизиғи, ҳатто битта ит ўтқазиб қўйилган тақдирда ҳам ағдарилиб кетадиган бир қайиқчага уч кишини жойлаштириб қўйибди. Мен Рафаэлнинг бир умр ёддан чиқмайдиган асарларини жуда завқланиб томоша қилар эдим.

Бутун бошли бир саройда на телефон ва на қўнғироқ бор эди. Ихтиёримга бир талай хизматкор бериб қўйишди. Навбатчи хизматкорлар йўлакда қалашиб ётишарди-ю, бироқ биронтаси керак бўлиб қолса, чақириб келиш учун ўзим боришга мажбур бўлардим. Газ ҳам, шам ҳам йўқ бўлиб, стол-стуллар билан жиҳозланган хоналарда дастурхонга қўйиладиган бронза косаларга мой қўйиб, ёғли пилик билан хоналарни ёритишарди. Деворларга илиб қўйилган кўплаб шунақа пилта чироқлар ғира-шира ёритиб турган хона бундан баттар қоронғидек туюларди.

Кечкүрүнлери ташқарига чиқмоқчи бўлсангиз, хизматкорлар олдингизда машъала кўтариб боришади. Бу ерда на китоб, на қалам ва на қоғоз бўлади, дераза деб аталмиш тешикларда ойна ҳам йўқ. Ойна ўзи бир арзимаган нарсаку, лекин йўқ бўлгандан кейин унинг ҳам қадри ўтаркан. Ҳаммасиям майли-я, лекин қанд, кофе, чой ва тамакининг йўқлигини айтмайсизми? Мен кимсасиз орога тушиб қолган Робинзон Крузога ўхшаб қолган эдим ва унга ўхшаб зерикиб ўлмаслик учун уй ҳайвонлари билан мулоқотда бўлишим, ҳаётим баҳарнов бўлиш учун унга ўхшаб ихтиро этишим, нималарнидир ўйлаб топишим, яратишим, мавжуд бўлган шароитни ўзгартиришим керак, ҳуллас, калламни ва қўлларимни муттасил ишлатишим лозим эди. Аввалига ҳамманинг синчковлик билан кузатиши мени ташвишга солиб қўйди. Гўё халқнинг мендан бошқа иши йўқдек. Кўп ўтмай, шу нарсамалум бўлдики, қуёш тутилиш воқеаси бўтун Британия халқини ўлгудек ваҳимага солибди. Қуёш тутилиб бўлгунга қадар бутун орол бошдан-оёқ чексиз даҳшатга тушиб, барча монастирлар қиёмат-қойим бўлажагига ишонч ҳосил қилиб фарёд кўтарган халойиқ билан тўлибди. Сўнгра бу даҳшатли кулфатни юборган бир муҳожир қирол Артур саройида истиқомат қилаётганини, у қуёшни шамдек сўндиришга ҳам қодир эканини, шундай қилмоқчи ҳам бўлганини ва лекин сеҳру жодусининг кучини сўндириб юборишга кўндиришгани ва коинотни вайрон бўлишдан, одамларни нақ ҳалокатдан ўзининг қудратли сеҳри билан сақлаб қолган одам сифатида иззат-эҳтиромга лойиқ эканидан хабар топишибди. Башарти, сиз бу миш-мишларга ҳамма ишонганини, фақат ишонибгина қолмай, зиғирдек ҳам шубҳа қилмаганини инобатга олсангиз, бутун Британияда пиёда бўлса ҳам, мени кўриб кетишга жон деб эллик чақирим пиёда йўл босиб келишга рози бўлмаган биронта кимса қолмаганига ишонч ҳосил қиласиз. Табиийки, ҳеч ким ҳақида эмас, фақат мен ҳақимда гапиришарди, ҳатто қирол ҳам назардан қолиб, унга ҳеч ким қизиқмай қўйди. Йигирма тўрт соатдан сўнг ҳар томондан вакиллар кела бошлади ва бу икки ҳафта давом этди. Теварак-атрофдаги барча қишлоқлар одамлар билан тўлиб кетди. Бу муҳтарам ва азиз халойиққа мен кеча-кундузда ўн икки бор кўриниш берар эдим. Бу иш мени чарчатар ва кўп вақтимни оларди, албатта. Аммо шуниси ҳам бор эдики, ўзингни машҳур ва ҳаммага манзур сезиш хийла хушёқар экан. Қария Мерлин эса ҳасад ўтида ёнарди, бунга сари мен ҳузур қилар эдим. Лекин

бир нарсага ҳеч ақлим етмасди, нима учун ҳеч ким мендан дастхат сўрамайди! Бу ҳақда Кларенс олдида гап очдим. Қаёқдан тилим қичиб гапирган эканман, дастхат нима эканини унга роса тушунтиришга тўғри келди! Кларенс, бутун мамлакатда йигирма-ўттиз кишидан ташқари ҳеч ким на ёзишни, на ўқишни билади, деди. Шунақам мамлакат бўладими?! Мени ташвишга солаётган яна бир ҳол мавжуд эди: чор атрофдан тўпланган бу халойиқ, албатта янги мўъжизани кутади. Бунинг ажабланидиган ери йўқ. Узоқ сафардан уйингга қайтиб борганингдан кейин осмондаги қуёш ҳам бўйсунадиган одамни ўз кўзинг билан кўрганингни айтиб мақтанасан ва шу билан қўни-қўшнилар олдида кибрланасан, лекин ўз кўзинг билан ўша одамнинг мўъжизалар яратганини кўрганингни айтиб мақтаниш ундан ҳам яхшироқ. Кейин, сени кўргани узоқ-яқиндан одамлар кела бошлайди... Ўз ҳолимга қўярда-қўймай мени қистовга олишар эди. Ой тутилиши кераклигини билардим-у, аниқ куни ва соатини билмасдим, лекин бу воқеага хийла вақт бор. Атиги икки йил. Кун ва ой тутилишларининг бозори чаққон шу кунларда ой тутиладиган кунни яқинлаштириш имкони бўлса, ҳеч нарсамни аямай шундай имкониятдан тезда фойдаланиб қолган бўлар эдим. Афсуски, шундай савобиш хайф кетяпти, ваҳоланки, бу ҳодиса ҳеч кимга кераги бўлмай қолган бир пайтда содир бўлади.

Бордию бу воқеа фараз қилайликки, бир ойдан кейин бўлса ҳам, ўйлаб-нетиб ўтирмасдан сотиб юборардим, лекин ушбу дамда ундан ҳеч фойда йўқ, ҳатто бу ҳақда ўйламай ҳам қўйдим. Бу орада Кларенс кекса Мерлин пинҳона халқни йўлдан оздираётганини сезиб қолибди. У мени товламачи, ҳеч нарса қўлидан келмагани сабабли билганларидан бошқа мўъжиза кўрсатолмайди, деган миш-миш тарқатибди. Бунга қарши албатта нимадир қилиш керак эди. Шунда мен бир режа ўйлаб топдим.

Амалимдан фойдаланиб, Мерлинни ўзим ётган зиндонга солдириб қўйдим. Сўнгра жарчи орқали халқ орасида яқин икки ҳафта ичида давлат ишлари билан банд эканлигим, фурсат топганимдан кейин самовий аланга билан Мерлиннинг тош минораси кулини кўкка совуражам ҳақида, бас, шундай экан, мен ҳақимда қаерларда ёлғон-яшиқ гаплар тарқатиб юрган одамлар ким бўлишдан қатъий назар, тилларини тийиб юришсин, дея овоза тарқатдим. Яна шуни таъкидлаб қўйдимки, кўрсатмоқчи бўлган мўъжизам энг сўнггиси бўлади. Башарти бу мўъжиза бирор кимсани қаноатлантирмаса-ю, ғийбат-

ни давом эттираверса, ундай одамларни мен отга айлан-тириб, арава тортишга мажбур қилиб қўяман. Шундан кейингина осойишталик бошланди.

Мен Кларенсга озроқ ишонардим, биз аста-секин бир ишга тайёргарлик кўра бошладик. Эҳтиёти шарт, ушбу мўъжиза ҳақида кимда-ким оғзидан гуллаб қўйса, шу заҳотиёқ тил тортмай ўлади, дея Кларенсни огоҳланти-риб қўйдим. Виз хуфиёна бир неча бушел аъло даражали порох тайёрлардик, қуролсозлар эса менинг раҳбарлигим остида яшин қайтаргич ва сим ясашди. Тўрт юз йилча бурун римликлар қурган бу кўҳна минора аста-секин емирилаётган бўлса ҳам, ҳали ҳийла мустаҳкам эди. Дарвоқе, минора бесўнақай бўлса ҳам, ўзига хос ҳусну таровати бўлиб, бошдан-оёқ тангасимон қалқончалар би-лан қопланган эди. У саройдан ярим чақирим наридаги тепаликда ёлғиз қаққайиб турар ва сарой деразаларидан яққол кўринар эди.

Биз ишимизни кечалари битирардик. Минорани роса порох билан тўлдирдик. Пойдеворидан қалинлиги ўн беш фут келадиган ўндан ортиқ тошни суғуриб олиб, ўрнига порох жойладик. Бунча порох Лондондаги Тауэр саройи-ни портлатиб юборишга ҳам етарли. Ўн учинчи тун биз минора тепасига яшин қайтаргич ўрнатиб, бир учини порохнинг бир зарядига уладик, қолганларини эса сим билан бир-бирига туташтириб қўйдик. Кўрсатажак мўъ-жизам ҳақида гапирганимдан бери халқ минорани чет-лаб ўтарди, лекин шундоқ бўлса ҳам, мен ўн тўртинчи кунни эрта билан жарчилар орқали ҳеч ким минорага яқин бормаслиги керак, деб эълон қилдирдим. Сўнгра мўъжизамни яқин йигирма тўрт соат ичида амалга оши-раман, бироқ аниқ вақтни билмайман, шул сабабли шарт-ли белги билан огоҳ қиламан: кундуз кунни бўлса сарой минораларига байроқ илиб қўяман, тун бўлса, машъала ёқаман, дея маълум қилдим.

Кейинги кунларда тез-тез момақалдироқ бўлиб тур-гани учун ишим ўнгидан келмайди, деб унчалик қайғур-мадим, жуда бўлмаса давлат ишлари билан жуда банд бўлиб қолдим, деган баҳона билан мўъжизани бир-икки кунга кечиктириш мумкин, халқ ноилож жиндек кута туради.

Аксига олиб кун очиқ келди, кейинги уч ҳафта ичи-да биринчи марта осмон мусаффо бўлиши—ўзи шунақа бўлади. Мен ўз хонамга кириб олиб, об-ҳавони кузата бошладим. Вақти-вақти билан ҳузуримга Кларенс ки-риб турар ва халқнинг ҳаяжони борган сари ортиб бора-

ётгани ҳақида гапирар, янгидан-янги халқ тўдалари келиб қўшилаётгани шинак орқали кўриниб турибди, дер эди. Ниҳоят, қош қораядиган маҳал худди менга керакли жойда осмонга булут кўтарилди. Узоқдаги бу булутнинг ортиб, қуюқлашиб боришини бир оз кутиб турдим-да, энди бошлаш керак, деган қарорга келдим. Машғалаларни ёқишни ва Мерлинни менинг ёнимга олиб келишларини буюрдим. Чорак соатдан кейин айвонга чиқдим, у ерда аллақачон қирол ва сарой аҳли тўпланиб бўлишган экан, улар қоронғиликка тикилганча Мерлин минорасидан кўзларини узмас эдилар. Қоронғи шундай қуюқлашган эдики, узоқдаги ҳеч нарсани кўз илғаб олмасди. Халқ тўдаларию уларнинг бошлари узра ярми қоронғиликка ғарқ бўлиб, ярми машғала ёғдусида ёришиб турган миноралар ажойиб манзара кашф этган эди.

Таъби жуда хира алфозда Мерлин келди.

— Гарчанд, сенга ҳеч қандай ёмонлик қилмаган бўлсам ҳам, мени тириклай ёндириб юбормоқчи, сўнгра менинг касби коримни бадном қилмоқчи бўлган эдинг,— дедим унга.— Шу қилмишнинг учун мен осмону фалакда чақин чақиб, сенинг минорангни яксон қилиб юбораман, лекин азбаройи адолат юзасидан сенга ўз қудратимни кўриш имконини бераман. Башарти, сеҳримнинг кучини сўндириш ва само алангасига қаршилиқ кўрсатиш қўлингдан келса — қандингни ур, навбат сеники!

— Сенинг сеҳринг кучини сўндириб юбориш қўлимдан келади, соҳибқирон сэр, ва шундай қиламан ҳам, шубҳа қилмай қўя қол,— деди Мерлин.

У тоштахталар устига хаёлий доира ясади ва шу доира ичида бир чимдим кукунни ёндириб юборди, кукун устида бир тутам булут пайдо бўлиб, атрофга хушбўй ҳид таралди, ҳамма қўрқиб кетганидан чўқинганча орқасига тисланди. Сўнгра у бир нарса дея ғўлдираганча жазава-си тутиб, қўллари шамол тегирмонининг қанотлари каби айлана бошлади. Бу орада момақалдироқ яқинлашиб авжига олаётган шамол машғала алангасини лопиллатар ва сояларни чайқатар эди. Ёмғирнинг дастлабки йирик-йирик томчилари тушди, атрофни зимзиё қоронғилик қоплаб олган, аҳён-аҳёнда чақмоқ чақиб қўярди. Менинг яшин қайтаргичим ҳозир албатта ишлай бошлайди. Ортиқ кечиктириб бўлмайди. Шунда мени:

— Етар шунча саъйи-ҳаракатларинг,— дедим.— Сеҳру жоду қилишинг учун тўла имконият яратиб бердим, сенга ҳалал бермадим. Ҳаммага маъдум бўлдики, сенинг сеҳринг бир пулга қиммат. Энди навбат менга.

Мен уч марта қўлларимни силтаб ташладим, қулоқларни қоматга келтириб нимадир гумбурлади, худди вулқон отилгандек бўлди. Кўҳна миноранинг оташ парчалари тунни кунга айлантириб, ҳамма ёқни ёритиб юбордики, бу ёруғликда катта бир кенгликка йиғилган минглаб одамларнинг ерга мук тушгани яққол кўринди. Нимасини айтасиз, осмондан бир ҳафтагача қум ва шағал аралаш ёмғир ёғиб турди. Бир оз бўрттирилган бўлса ҳам, ҳар ҳолда шундай миш-мишлар тарқалди.

Мўъжиза бениҳоя таъсир этди. Қизиқувчиларнинг таъқибидан қутулдим. Эрталаб лой кўчаларда минглаб оёқ излари қолганини кўрдим, лекин уларнинг бари менинг саройимни четлаб ўтган эди. Борди-ю яна бир мўъжиза кўрсатилади, деб эълон қилганимда ҳам ҳатто полиция ёрдамида ҳам бунчалик кўп томошабинни йиға олмасдим.

Мерлин мот бўлди. Қирол унга мояна тўлашдан бош тортди, боз устига уни саройдан бадарға ҳам қилмоқчи бўлган эди-ю, лекин ўртага мен тушдим. Мерлин об-ҳаво ва шу каби майда-чуйда нарсалар билан шуғулланаверади, башарти, унинг маза-матрасасиз найрангларида ҳеч вақо чиқмаса, ёрдам бериб тураман, дедим. Минорадан битта ҳам тош қолмагани, бироқ ҳукуматга минорани қайта қурдиртирдим ва Мерлинга уни аҳолига топширгин, дея маслаҳат бердим. Лекин Мерлин ўтакетган калондимоғ одам бўлгани, менга нисбатан ҳеч қандай миннатдорлик ҳисси бўлмагани сабабли, ҳатто раҳмат ҳам демади. Чол ўзига етарли ўлгудек заҳар эди, зотан бир четга суриб чиқазилган одамнинг ширинсўз бўлиши амримаҳол.

VIII б о б

ХУЖАЙИН

Ҳуқуқлари чекланмаган даражада ҳукмдор бўлиш яхши, лекин ҳукмингдан ҳамма мамнун эканини ҳис этиш ундан ҳам яхшироқ. Минора воқеаси менинг ҳукмдорлик мавқеимни беадад мустаҳкамлади. Менга ҳасад ва танқид кўзи билан қараганлар бирпасда ипакдек мулойим бўлиб қолдилар. Энди бутун қиролликда менинг ишларимга аралашишини лозим кўрадиган биронта ҳам одам қолмади.

Мен ўз мавқеимга ва атрофимдаги барча шарт-шароитларга тезда кўникиб олдим. Авваллари эрта билан

уйғонар эканман, ўз «тушимдан» кулар ва завод гудогини кутар эдим, лекин бу нарса аста-секин ўтиб кетди, ахийри жинниларни даволайдиган касалхонада эмас, балки олтинчи асрда — қирол Артур саройида яшаётганимга қатъий ишонч ҳосил қилдим ва ўзимни ўз уйимдагидек ҳис эта бошладим. Мабодо менга танланг десалар, олтинчи асрни ҳатто йигирманчи асрга ҳам алмаштирмас эдим. Уйлаб кўринг-а, билагон, ақлли, фаол одам-олга силжиши, мамлакат билан бирга юксакликка кўтарилиши учун қанча-қанча имкониятлар бор. Чексиз фаолият кўрсатиш имкониятига эгаман, бунинг устига бир ўзим — биронта ҳам рақобат йўқ, билим ва қобилияти жиҳатидан ҳеч бир киши йўқки, менинг олдимда гўдак бўлмасин. Йигирманчи асрда қисматим қандай бўлар эди? Жуда нари борса заводда мастер бўлардим ва бу иш учун кўчадаги ўтқинчилар орасида мендан кўра муносиброқ одамларни топиш ҳам қийин бўлмасди.

Мартабам юксак бўлиб кетди! Бу ҳақда ўйламай туrolмасдим, ўз еридан отилиб чиққан нефть фавворасига қараб завқланаётган одамдек ўз муваффақиятларимдан завқланар эдим. Мен ўтмишдан қиёс ахтариб кўрдим ва Юсуф воқеасидан бошқа ўхшашишини тополмадим, аммо гарчанд Юсуфнинг тақдири меникига ўхшаган бўлса ҳам, бунга тенг келолмасди. Модомики, Юсуфнинг ажойиб молиявий қобилияти фиръавндан бошқа ҳеч кимга фойда келтирмаган экан, бинобарин, авом халқи унга ғараз билан қарашга тўла ҳақли эди. Мен эса қуёшга шафқат этиб, ҳамма учун савоб иш қилдим ва шу сабабли ҳамманинг меҳру муҳаббатига сазовор бўлдим.

Мен қиролнинг сояси эмас, аксинча, чинакам улуг зот бўлиб қолдим, зотан қиролнинг ўзи сояга ўхшарди. Мен одатда тез-тез учраб турадиган, номигагина ҳукмдор эмас, дарҳақиқат, жуда катта ҳуқуқ эгаси эдим. Мен дунё тарихининг улкан бир янги даври бўсағасида турар эдимки, бу ердан тарихнинг кичкина ариқчаси тобора чуқурлашиб, тобора кенгайиб боришини ва натижада ўзининг қудратли оқими келгуси замонлар сари илгарилаб бораётганини кузата олардим. Зотан, беҳисоб тахту тожлар паноҳида юрган ўзимга ўхшаш де Монфор, Гэвстон, Мортимер, Вильсер каби муттаҳамлар бир-бир кўз олдимдан ўта бошлади, уруш олиб борганлару юришларга бошчилик қилаётган француз армиясининг арзанда-ларини, ҳамда Карл II нинг мамлакатни идора қилаётган маъшуқаларини тасаввур этиб кўрдим, лекин ўзимга тенг келадиганини тополмадим. Мен Ягона эдим,

яна шуни эътироф этиш қувонарлики, шу фактни ўн уч ярим аср давомида ҳеч ким яшириб ҳам, инкор этиб ҳам билмайди.

Ҳа, мен ўз қудратим билан қиролга тенг эдим. Бироқ, мамлакатда мен ва қирол иккаламизни бирга қўшганда ҳам қудратлироқ бир куч бор эдики, бу ҳам бўлса — черков. Бу фактни яширмоқчи эмасман. Хоҳласам ҳам яшира олмасдим. Лекин ҳозир бу ҳақда гапириб ўтириш жоиз эмас. Вақти-соати, мавриди келганда гапириб бераман. Аввал-бошида черков менинг мушугимни ҳам пишт деёлмади.

Бу ажойиб ва ғаройиб мамлакат экан! Одамларини айтмайсизми? Шу даражада ювош, содда ва лақма эдики, худди қўйнинг ўзгинаси. Озод бир дунёда туғилган мендек бир кишига бу одамларнинг қирол, черков ва оқсуякларга содиқ эканликларини, сидқидилдан, итоатгўйлик билан онт ичишларини эшитиш қанчалар малол ботади. Ҳолбуки, қулнинг қамчинни яхши кўриши ва ёъозлаши ёки итнинг ўзини калтаклаётган ўткинчини иззат қилиши қанчалик асосли бўлса, бу одамларнинг қирол, черков ва оқсуякларни сийлаши, улуғлаши шунчалик асоссиз! Худо ҳаққи, энг мўътадил ҳисобланган ҳар қандай монархия ва ҳаддан зиёд камтарин бўлган аристократия ҳам ҳақоратомуздир, модомики сиз монархия ва аристократия ҳукми остида туғилган бўлсангиз, ҳеч қачон тутган ўрнингиз ҳақоратомуз эканлигини ҳаёлингизга келтиролмайсиз ва бошқа бировнинг бу ҳақда уқтиришларига ҳам ишонмайсиз. Ҳукмронликка ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқи ва асоси бўлмаган пуч ёнғоқларни эл тахтида ўтирганини, ҳамда қандайдир учинчи даражали шахсларнинг зодагон ҳисобланиб келганини ўйласангиз, ўз халқингиз учун номус қилар экансиз, борди-ю, барча шоҳу тўраларни улардан кўра хийла муносиб одамлар каби ўз ҳолларига қўйиб қўйилса борми, улар умрбод хор-зорлик ва номаълумлик ботқоғида қолиб кетар эдилар.

Қирол Артур даврида британияликларнинг кўп қисми қуллардан, ҳа, ҳақиқий қуллардан иборат бўлган. Зотан, улар қуллар деб аталган ва қуллик белгиси сифатида бўйинларига темир занжир илиб юрганлар. Бошқалар ҳам, гарчи ўзларини эркин одамдек фараз қилиб, уларга «эркин одамлар» деб ном қўйишган бўлсалар ҳам, аслини олганда қул эдилар. Тўғрироғи, бутун бир миллат фарзандлари фақат қирол, черков ва тўралар олдида лаганбардорлик қилиш, уларга бош эгиб, хизматларини адо

этиш, улар учун қон тўкиш, ўзи очдан ўлса ҳам, уларнинг қорнини тўйгазиш, ўзи меҳнат қилиб, уларга тарахлабедод ҳаёт кечиришлари учун шароит яратиб бериш, ўзи қашшоқлик ва кулфатда кун кечирса ҳам, уларни бахтиёр этиш, ўзи яланғоч юрса ҳам, уларга шоҳи кўйлақлар ва қимматбаҳо тақинчоқларда юриш имкониятини яратиш, улар учун ўлпон тўлаш, ўзи умр бўйи ҳақорат эшитса ҳам, улар гердайиб, ўзларини авлиё ҳис этиб юришларига имкон туғдириб бериш учунгина мавжуд эдилар. Ваҳоланки, раҳмат ўрнига фақат калтагу нафрат—бу халқнинг қисмати эди. Дарвоқе, халқ ўзининг таҳқирланишига шу даражада кўникиб кетган эдики, ҳатто шундай кўринишдаги эътиборни ҳам шараф деб қабул қиларди.

Мерос бўлиб қолган маслак қизиқ нарсаси, зеро, уни кузатиш ва ўрганиш диққатга сазовордир. Менга мерос бўлиб қолган ўз маслагим, қирол ва унинг халқининг эса ўз маслаклари бор эди. Униси ҳам, буниси ҳам вақт ҳамда одат кучи билан қазилган чуқур ўзанда оқади, зеро, ақл кўзгуси билан бу оқимларни ўзгартирмоқчи бўлган одамдан узоқ меҳнат талаб этилади. Мисол учун, бу халқ шундай бир маслакни мерос қилиб олганки, гўё табиат унга қанчалар мурувват этмаган бўлсин, унвони ва узундан-узоқ шажараси бўлмаган одам ҳайвонлардан, қумурсқалардан бир баҳя ҳам юқори турмайди. Ваҳоланки, менинг гоям — товус патининг ворислари бўлиш, ўз унвонларига номуносиб одамсифат қарғалар эса фақат майна бўлишга лойиқдурлар. Шу сабабли менга ғалати муносабатда бўлишлари табиий. Бу тахминан ажойибхона эгаси ва томошабиннинг филга бўлган муносабатига ўхшайди. Улар филнинг келбати ва бениҳоя кучига қойил қоладилар, ўзларининг қўлларидан келмайдиган кўп нарсаларнинг уддасидан чиқа олишни фахрланиб гапирдилар, дарғазабланса минглаб одамни тумтарақай қиливориши мумкинлигини ҳам гурур билан эслаб қўядилар. Лекин филнинг шу фазилати учун ўзлари билан тенг кўроладиларми? Йўқ! Бундай фикр ғариб бир чувриндининг ҳам кулгисини қистатган бўлурди... Ҳа, бундай фикр ҳеч қачон унинг миясига келмайди, у шундай фикр мавжудлигини фараз ҳам қилолмайди. Зотан, мен қирол, аъёнлар олдида бутун бир халқ, энг сўнгги нотавон — қулгача, барчанинг назарида бор йўғи ана шундай фил эдим, холос. Менга қойил қолардилар, айни замонда мендан қўрқар эдилар. Лекин ҳайвон сифатида менга қойил қолсалар, айни пайтда мендан ҳайвондан қўрққандек

қўрқар элилар. Ҳайвонга ҳеч ким ихлос қўймайди — менинг ҳам ихлосмандларим йўқ, ҳатто ҳурмат ҳам қилишмайди. Менинг на шажарам ва на мерос бўлиб қолган унвоним бор, шул сабабли қирол ва аъёнлар назарида оёқ остидаги тупроқдек ган эдим, ҳолубки, халқ ҳурмат-иззат у ёқда турсин, менга ҳайрат ва даҳшат билан қарарди. Халқ ўзига мерос қилиб олган ғояларига биноян зодагонлару шажараси узун одамлардан бошқа ҳеч кимни иззат-эҳтиром этмасди. Бунда қудратли ва даҳшатли рим-католик черковининг таъсири бор. У арзимаган икки-уч аср ичида бутун бошли инсон миллатини чуёлчанглар миллатига айлантириб қўйибди. Черков бутун дунё устидан ўз ҳукмини ўрнатгунга қадар одамлар одам эди, қаддиларини даст кўтариб юрардилар, инсоний фазилатларга эга, руҳан тетик ва озодлик шайдоси эдилар. Улуғворлик ва олий мартабага ҳам келиб чиқишларидан эмас, ўз меҳнатлари эвазига эришар эдилар. Сўнгра черков пайдо бўлдию ишга киришиб кетди, у доно ва маккор эди, у мушук терисини, яъни халқ терисини шилишнинг жуда кўп усулларини биларди, черков кашф этган қиролларнинг илоҳий ҳуқуқларини ўн ақида билан шундай шуваб тайшладик, покиза тупроқдан қилинган шuvoқ разилликни яшириш учун хизмат қила бошлади. Ақида (авом халқнинг) итоаткор бўлишини, хўжайинларга бўйсунишни, фидоийликнинг афзаллигини тарғиб қилади, ёмонга муҳолиф бўлмагн дея (авом халққа) насиҳат қилади, (авом халққа, ёлғиз авом халқнинг ўзига) сабр-тоқат, маънавий қашшоқлик, золимларга итоатгўй бўлишни тарғиб этади. Насл-насаб ва наслий унвонларни жорий этиб, ер юзидаги барча христианларни уларга бош эгиб, иззат-эҳтиром этишни ўргатган ҳам ана шу черков. Бу қусур христиан дунёсининг қонида, менинг қадрдон асримда ҳам йўқ бўлмади. Гарчи, инглиз авом халқининг илғор вакиллари ҳар қандай мартабага муносиб бўлсалар-да, аҳмоқона қонунни юз-хотир қилиб, қирол, лорд каби унвонларни даъво қилмасликка кўникиб келдилар. Инглиз халқи бу галати аҳволга кўникибгина қолмай, аксинча ундан мағрурланаётганига ўз-ўзини ишонтирди ҳам. Модомики, одам адолатсиз даврда туғилиб ўсган бўлса, у ҳар қандай ҳақсизликка кўникиб кета олади. Ўз-ўзидан маълумки, мансаб ва унвонга ихлосманд бўлишдек мараз биз америкаликлар қонида мавжуд эди, лекин мен Американи тарк этадиган вақтга келиб бу нарсa йўқолди. Бу касалнинг ожиз кўринишлари баъзи бир олифта тўралар ва хонимларда учраб туради. Лекин бун-

дай офат шу даражасида пасайиб кетса, уни бартараф этилди, деса ҳам бўлади.

Энди қирол Артур саройидаги менинг ғайритабиий аҳволимга қайтсак. Мен ўзимни миттилар орасига тушган улкан одамдек, гўдаклар орасидаги катта кишидек, ақли ожиз бечоралар ўртасидаги ақли доно кишидек сезардим. Нима десангиз денг-у, лекин бутун Британия дунёсида ягона буюк одам эдим. Шундай бўлса ҳам, менинг қадрдон давримдаги узоқ Англияда ҳам Лондон чалдеворларидан кимдир топиб келган, қиролнинг ўйнашидан бўлганман, дея исботлай оладиган қандайдир қўймиша графнинг қадри меникидан зиёдроқ эди. Артур подшоҳлигида бундай одамни ҳурмат этишади, гарчи, унинг устки кўриниши зеҳни каби мажруҳ, ахлоқи келиб чиқишидек насткаш бўлса ҳам. Бу одамга қирол ҳузурида ўтиришга рухсат этилиб, менга бундай илтифот раво кўрилмаган вақтлар ҳам ҳеч қандай ташвишсиз-озорсиз мен ҳар қандай унвонга эриша олардим ва бу унвон шафрати билан барчанинг, ҳатто қиролнинг, гарчи, бу унвонни ўзи берган бўлса ҳам, олдида обрўйим ошиши мумкин эди. Лекин мен унвон сўрамадим, таклиф қилишганларида эса ўзим рад этдим. Менинг маслагимдаги одамга унвон завқ бағишламайди, бундан ташқари унвонга ғайриқонуний эришган бўлардим, чунончи, билишимча, аслзодалик соҳасида авлодимнинг ҳеч омади келмаган. Мен ҳокимиятнинг яккаю ягона манбаи бўлмиш халқнинг ўзи марҳамат этган унвон билангина қаноат ҳосил эта олар ва фахрланар эдим. Бундай унвонга сазовор бўлиш орзусида бўлдим ва ниҳоят, узоқ йиллар давомида қилган астойдил, ҳалол меҳнатим эвазига орзуимга эришдим ва уни зўр ифтихор билан тақиб юрдим. Кунларнинг бирида қишлоқ тегирмончисининг оғзидан чиқиб кетган бу унвон ноёб ихтиродек ҳамма уни маъқул кўрди ва бу унвон мамнуният билан ҳазил-ҳузул аралаш оғиздан-оғизга ўтиб юрди. Шу тариқа ўн кунда бутун мамлакатга ёйилиб кетдики, инчунин қирол деган сўзга қанчалик кўникиб кетишган бўлса, бу сўзга ҳам шунчалик кўникиб қолишди. Бундан кейин халқ орасидаги миш-мишларда ҳам, қирол кенгашида, давлат аҳамиятига молик тортишувларда ҳам мени айнан шундай деб атай бошладилар. Бу унвонни ҳозирги замон тилига таржима қилиб айтилганда, Хўжайин, маъносини беради. Халқдан олганим сабабли бу унвон менга ёқар эди. Бу жудаям юксак унвон бўлиб, маълум жиҳатдан ягона эди. Герцог, ёки граф, ёки епископ ҳақида гап очилганда ай-

ни ким ҳақида эканини англаб ололмайсиз. Герцог, граф, епископлар кам эди, дейсизми? Лекин қирол ёки қиролича, ё бўлмаса Хўжайин ҳақида гапириш мутлақо бошқа нарса..

Қирол менга ёқарди, қирол сифатида уни ҳурмат қилардим, лекин унинг унвонини, энг камида ҳар қандай ноҳақ эгалланган мансабни қанчалар ҳурмат этишга қодир бўлсам, шу даражада ҳурмат қилар эдим. Бироқ, одам сифатида унга ва унинг тўраларига юқоридан туриб назар ташлардим — яширинча, албатта! Ўзлари ҳақидаги фикримни уларга зўрлаб маъқуллашмас эдим, улар ҳам менинг шахсим тўғрисидаги фикрларини менга маъқуллашмас эдилар. Натижада орамиз очиқ, муносабатларимиз тарозуси тенг ва ҳар иккала томон хурсанд эди.

IX б о б

МУСОБАҚА

Камелотда тез-тез катта мусобақалар ўтказилиб турарди. Одамларнинг буқалардек ғайриинсоний ўзаро жанглари жўшқин, ранг-баранг ва қизиқарли ўтса ҳам, лекин омилкор одам учун бу нарса бирмунча зерикарли эди. Шунга қарамасдан мен бундай мусобақаларда икки сабабга кўра доимо ҳозир бўлиб турардим. Биринчидан, кўпчиликка ёқмоқчи бўлган одам, айниқса ҳукумат одами, дўстлари ва ўзи аралашиб юрган жамият аъзолари қадрлайдиган нарсадан ўзини четга олмаслиги лозим, иккинчидан, уddaбурро ва давлат арбоби сифатида мен бир амаллаб такомиллаштириш чораларини кўриш учун бу мусобақаларни ўрганишим зарур. Яна шуни айтиш ёдимдан кўтарилаёзибдики, менинг амал курсисига ўтирган кунимдаги энг биринчи давлат миқёсидаги тадбирим шундан иборат бўлдики, патентлар бюросини жорий этдим. Зеро, ихтирочилар ҳуқуқини ҳимоя этувчи патентлар бюроси ва қатъий қонуни бўлмаган мамлакат фақат ёнига ёки орқасига силжий оладиган қисқичбақага ўхшаб қолади.

Мусобақалар деярли ҳар ҳафта ўтказилиб турарди. Бизнинг сэр Ланселот каби азаматларимиз вақти-вақти билан мени шу мусобақаларда қатнашишга ундардилар. Мен ваъда берар эдим-у, лекин бир оз сабр қилайлик, ҳозир тартибга солиб, ишга туширилиши лозим бўлган давлат машинасини мойлаш билан овораман, деб кейинга сураб эдим.

Бир куни бошланган мусобақа чўзилиб кетди, роса бир ҳафта давом этди, унда каттадан-кичик энг донғи чиққанию номи ҳали чиқмаган рицарлардан беш юзтаси иштирак этди. Бир неча ҳафта давомида йиғилган рицарлар ўз отларида ҳаммаёқдан — мамлакатнинг энг олис бурчакларидан, ҳатто денгизнинг нариги томонидан етиб келдилар. Кўпчилиги ёнларида хонимлари билан, аксарияти эса яроғбардорлари ва сон-саноқсиз хизматкорлари билан келишган эди. Ранг-баранг либосдаги тумтароқ, такаббуруна тумонат одамларнинг бебошларча вақтичорлик қилиши, оғзиларидан боди кириб, шоди чиқиши ва барча ахлоқий қоидаларга бефарқ қарашлари ўша мамлакат ва ўша даврга хос нарсаси. Худонинг берган куни ё муштлашар, ёки муштлашганларни томоша қилишарди, кечалари эса туни билан қўшиқ айтиб, ўйин-кулги ва шаробхўрлик қилишар эди. Буларнинг барчаси уларнинг наздида энг олийжанобларча вақт ўтказиш ҳисобланарди. Ҳали ҳеч қачон бундай ғалати одамларни учратмаганман. Хонимлар ўриндиқларда бесўнақай либосларини кўз-кўз қилиб кеккайиб ўтиришар ва бир рицарь иккинчисини найза билан кабобдек санчиб отидан йиқитишини, бечоранинг теңилган танасидан шариллаб оқаётган қонни томоша қилишарди, бу манзарани кўриб, ҳушларидан кетиш у ёқда турсин, аксинча чапак чалиб, яхшироқ кўриш учун бир-бирларининг устига чиқиб кетишарди. Фақат аҳён-аҳёнда битта-яримта аёлгина хўжакўрсинга рўмолчаси билан юзини яшириб, қайгурган бўларди. Ҳолбуки, бунда ишқий можаро аралашгани ва бунга одамларнинг эътиборларини қаратмаслик дардидан бошқа нарсаси эмаслиги аён.

Кечалари бўладиган шовқин-суронни жиним ёқтирмайди, лекин ушбу вазиятда тундаги ғала-ғовурдан ҳатто хурсанд ҳам эдим, чунки қаллоб табиблар кундузи чавоқланган мурданинг қўл-оёқларини арралаб олишар ва шовқин туфайли арраларнинг визиллаган овози эшитилмасди. Улар менинг ўткирликда ноёб аррамни ўтмаслаштириб, ҳатто дастасини ҳам синдириб қўйишди. Аммо мен бунга унчалик эътибор қилмадим. Лекин жарроҳлар болтамни ҳам олишадиган бўлса, унда мен бошқа асрга ўтиб кетиш тараддудини кўрсам керак.

Мен мусобақани муттасил кузатибгина бормаи, балки ижтимоий-маънавий ва деҳқончилик департаментидан пичоққа илинадиган бир попни топиб, унга мусобақа ҳисоботини тайёрлашни буюрдим. Негаки, вақти келиб халқни бир оз маданийлаштиришга муваффақ бўлсам,

газета ташкил этиш ниятим бор. Янги мамлакатга тушиб қолсангиз, даставвал патентлар бюросини тузишингиз, сўнгра мактаб шохобчаларини ташкил этишингиз лозим, ана ундан сўнг газета ташкил этаверасиз. Газетанинг ўзига яраша камчиликлари йўқ эмас, лекин шунга қарамай, у ўлик миллатни гўридан турғазига қодир ва бунга ҳеч қачон унутмаслик лозим. Газетасиз бундай халқни ўлик уйқудан уйғотиб бўлмайди, зеро, бошқа чора ҳам йўқ. Бинобарин, мен агар керак бўлиб қолса, олтинчи асрда қай даражада мақолалар қўлимга тушишини кўрмоқчи бўлдим.

Ҳар қалай, мен топган поп ёмон ишламади. У барча воқеаларни муфассал хатга туширибди, ҳолбуки маҳаллий хроника бўлимига шунинг ўзи етарди, гап шундаки, у бундан бир неча йил муқаддам ўз черковида дафн маросимларини қайд этадиган дафтар тутиб борар экан, чунки бу ишда қанчалик батафсил ёзсанг, шунча даромадинг ошади, кўпроқ пул оласан. Замбилчи, машъалачилар, шамлар, ибодатлар — бари ҳисобга олинади. Башарти, марҳумнинг уруғлари камроқ тиловат буюрсалар, шамларнинг сонини кўпайтирсангиз бас, ҳисобкитобингиз бояги-боягидек бўлаверади. Бундан ташқари кашши хатининг баъзи ерларига рицарь ҳақида мақтовларни шундай сингдириб юборганки, булар фойдали, эълонларга мос тушади. Албатта, саройда эътиборли рицарь назарда тутилади. Умуман, унда муболаға қобилияти бор, чунки бир вақтлар молхонада яшаб, мўъжизалар кўрсатган тавфиқли дарвеш қўлида хизмат қилган.

Турган гапки, бу уста кўрмаган шогирдининг ҳисоботида дабдаба, шов-шув, даҳшатга соладиган жумлалар етишмас эди. Албатта, жиндек сафсата қўшса бўларди-ю, лекин унинг оҳанжамали, ёқимли, содда, ўз даври таровати билан тўйинган қадимий услуби кўпгина камчиликларини маълум даражада босиб кетар эди. Қуйида ана шу ҳисоботдан кўчирма келтирамиз.

«...Шу кез сарой рицарлари сэр Брайэн де — лез — Айлс ва Грумморсум, сэр Эгловэл ва сэр Тор билан рўбарў келишгач, сэр Тор сэр Груммор Груммосумни ерга қулатди! Шу пайт сарой рицарлари, Маъюс минорали сэр Карадос билан сэр Торквин чиқиб келишди ва ака-укалар — сэр Персивэл де Галис ҳамда сэр Ламорак де Галисга рўбарў бўлдилар, сэр Персивэл сэр Карадос билан жанг қилди ва иккови ҳам найзаларини синдиришди, сэр Торквин эса сэр Ламорак билан жанг қилишди ва иккови

ҳам отлари билан бирга ерга думалашди, аммо ёрдамга келганлар уларни қайтадан эгарларига ўтқазиб қўйишди. Сарой рицарлари сэр Арноль ва сэр Гогер сэр Брэндайлс ва сэр Кей билан рўбарў бўлишди, бу икки жуфт рицарлар шиддатли жанг қилдилар ва бир-бирларининг қўлларидаги найзаларини уриб туширдилар. Сўнгра сарой рицари сэр Пертолоп чиқиб келди, унга сэр Лайонел рўбарў бўлди ва яшил рицарь сэр Пертолоп сэр Ланселотнинг акаси сэр Лайонелни отидан қулатди. Олижаноб герольдлар уни ғолиб деб эълон қилиб, номини мадҳ этдилар. Кейин сэр Блербарис найзасини сэр Гаретга уриб синдирди, лекин ўз зарбига ўзи дош беролмай, ерга қулаб тушди. Буни кўрган сэр Галиходин сэр Гаретга қарши чиқди, бироқ сэр Гарет уни ҳам ерпарчин этди. Шунда ўз акасининг ўчини олмоқ учун сэр Галихуд найзасини кўтарди, лекин сэр Гарет уни ҳам, сэр Дайнадэни, унинг укаси ля Кот-Мэл-Тэлни, сэр Саграмор Матлубни ҳамда сэр Додинас Қаҳрлини ҳам йиқитди: ҳаммасини бир найза санчишда мағлуб этди. Ирланд қироли Эгвизэнс сэр Гаретнинг бу ишларига қойил бўлиб ўтирарди. Бу рицарь бир зум олдин яшил эди, энди эса бирдан кўк тусли бўлиб қолди. Сэр Гарет навбатдаги ҳар бир олишув олдидан кийимларининг рангини ўзгартириб чиқарди, бинобарин қирол ҳам, рицарлар ҳам уни дарров таниб ололмасдилар. Ниҳоят, Ирланд қироли сэр Эгвизэнс сэр Гаретга юзма-юз бўлди ва сэр Гарет уни ҳам эгар-пегари билан қулатди. Шундан кейин жангга Шотландия қироли Карадос тушди, сэр Гарет уни ҳам оти билан бирга ерга қулатди. У Тоғ мамлакати қироли Уриэнсни ҳам шу кўйга солди. Сўнгра сэр Багдемагус ўртага тушган эди, сэр Гарет уни ҳам оти билан ерга қулатди. Кейин Багдемагуснинг ўғли Мелиганус мардонавор ва рицарларча ўз найзасини сэр Гаретга ураман деб синдириб қўйди. Ва ниҳоят, олижаноб шаҳзода сэр Галахолт баланд овозда хитоб қилди: «Ранг-баранг рицарь, сен яхши жанг қилдинг, лекин ҳозирлигингни кўр, негаки мен сен билан жанг қилмоқчиман!» Буни эшитган сэр Гарет ўз найзасини узунроғига алмаштириб олди ва иккови юзма-юз кела бошлашди, шаҳзода найзасини унга ўқтади, лекин сэр Гарет шаҳзода қалпоғининг сўл томонига шундай зарб билан урдик, унинг боши гангиб қолди, йиқилиб тушар эди-ю, бироқ хизматчилари ушлаб қолдилар. «Чиндан ҳам ҳар хил рангдаги бу рицарь — ажойиб рицар экан», — деди қирол Артур ва у сэр Ланселотни ҳузурига таклиф этиб, ўша рицарь билан жанг қилсангиз,

деди. «Сэр,— деди Ланселот,— бугун ана шу рицарь билан жанг қилишга кўнглим чопмай турибди, чунки бу рицарь бугун хийда меҳнат қилди, зеро, ажойиб рицарь бир кунда шунча мардлик кўрсатган экан, бошқа ажойиб рицарь унинг мақтовга лойиқ шуҳратини тортиб олиши, айниқса шунча меҳнати синггандан кейин, яхши эмас. Чунки бу ерда тўпланган рицарлар орасида унинг рақиб бордир, балки ўзи севган аёли унинг рақибига кўпроқ кўнгил қўйган бўлиши мумкин, ваҳоланки, бу рицарь шундай қаҳрамонликлар кўрсатиш учун энг сўнгги кучини тўплаб ишга солгандир, шунинг учун ҳам,— дея гапида давом этди сэр Ланселот,— бугун барча шон-шуҳрат унинг ўзига ёғилсин, мен уни бундай бахтдан маҳрум этмоқчи эмасман, гарчанд бунга қодир бўлсам ҳам».

Шу куни жуда хунук воқеа юз берди, тафсилотини эса давлат нуқтаи назаридан келиб чиқиб, кашишнинг ҳисоботидан ўчириб ташладим. Эътибор берган бўлсангиз керак, албатта, ушбу қирғинбарот жангда ҳаммадан кўп Гарри жанг қилди. Гарри деб, мен сэр Гаретни назарда тутяпман. Уни оддийгина Гарри дейишимнинг сабабини, сиз ҳақли равишда, унга яхши муносабатда бўлганимга йўймоқчисиз, рости ҳам шундай. Аммо бу эрқалаб кичрайтирилган исми мен ҳеч қачон, бошқалар, хусусан ўзининг олдида айтмаганман. Гарри катта амалдор бўлиб, менинг бу каби бетакаллуфлигимга мутлақо чидаб туrolмасди, албатта. Алқисса, давом этайлик. Мен қирол вазири сифатида алоҳида кўшкда ўтирган эдим. Уртага тушиш навбатини кутиб турган сэр Дайнадэн ҳузуримга кирди-да, ўтириб валақлай кетди. У доимо пинжимга суқулаверар, зеро, мен янги одам бўлиб, унга эса ўзининг латифаларини ўтказадиган янги қулоқ керак эди, бироқ латифалари шу даражада сийқаси чиқиб кетганки, ҳар бир латифадан сўнг ўзидан бўлак ҳеч ким кулмас, қолганларнинг эса кўнгли озарди. Шундай бўлса-да, мен иложи борица яхши муносабатда бўлишга ҳаракат қилардим, зеро, у билан шириңзабонлик қилишимнинг биргина боиси шуки, у умрим бино бўлиб жуда кўп эшитавериб меъдамга теккан ва жинимдан баттар ёмон кўрадиган латифани айтмасди, гарчанд бахтга қарши, ўша латифани билса ҳам. Бу латифани америка тупроғига бир марта бўлса ҳам оёқ босган — Колумбдан то Артимо Уордгача ҳар бир аскиябозга тўнкашади. Бу бир латифачи — ташқивотчи суханбоз нодон тингловчилар олдида

учига чиққан ўткир латифа айтиб, бир соат давомида майнавозчилик қилса ҳам ҳеч кимни, жиллақурса, табас-сум ҳам қилдира олмагани ва ниҳоят, кетадиган пайтида бир нечта оппоқ соғли соддадил одамлар унинг қўлини миннатдорчилик билан сиқишар экан, ҳеч қачон бу даражада кулгили нутқ эшитмаганлари ва «бутун ибодат давомида ўзларини базўр кулгидан тутиб турганликларини» айтганликлари ҳақидаги латифа эди. Бу латифа ҳали ҳеч қачон мавриди билан айтилган эмас. Мен уни юзлаб, минглаб, ҳатто назаримда, миллион-миллион марта лаб эшитгандирман ва ҳар сафар тинглар эканман, дод деб юборгим келар, латифага лаънатлар ўқир эдим. Мана энди бу зирҳланган эшшак кўҳна дунёнинг нимқоронғи оғушида ҳали ҳатто Лактанцияни, «яқинда мангу уйқуга кетган Лактанция», дея оладиган салбчилар дунёга келишига эса ҳали беш аср қолган янги тарих бўсағасида менга ўша латифани айта бошлаганида қай аҳволга тушганимни сезгандирсиз. Латифани айтиб бўлган заҳоти бир бола олдимизга кириб, уни мусобақага таклиф этди. Дайнадэн қаҳ-қаҳ отганича темир мисрон солинган тоғорадек тақир-туқур қилганча кўшкдан чиқдию мен ҳушимни йўқотдим. Бир неча минутдан сўнг ўзимга келиб, кўзимни очганимда сэр Гарет унга даҳшатли зарба берган пайти экан ва мен беихтиёр: «Ё тангрим, ишқилиб ўлсин-да!», деб юборибман. Бироқ, бахтга қарши сўзимни тугатмасимдан сэр Гарет сэр Саграмор Матлубга ҳамла қилиб шундай зарба бердики, у отдан қулаб тушди, отдан қулаётган сэр Саграмор хитобимни эшитди ва менинг бу хитобимни ўзига айтилган, деб қабул этди.

Бинобарин, бу одамлар мияларига бир нарсани жойлаб олсалар борми, уларни мутлақо фикридан қайтара олмайсиз. Мен буни билар эдим, шу боис изоҳ бериб ўтирмадим. Сэр Саграмор шифо топиб кетганидан кейин менга, баъзи ишлар юзасидан орани очиқ қилиб олишимиз лозим, деди. Олишув уч ёки тўрт йилдан сўнг, ўша — ўзи ранжитилган жойда ўтажаги белгиланди. Мен унинг қайтишини кутадиган бўлдим. Гап шундаки, сэр Саграмор муқаддас Граални ахтариб кетаётган эди. Бизнинг барча йигитларимиз вақти-вақти билан муқаддас Грааль ҳузурига равона бўлар эдилар. Бу саёҳат бир неча йил давом этарди. Саёҳатчилар узоқ йиллар овораи сарсон бўлиб, астойдил адашиб-улоқиб юардилар, чунки бирортаси ҳам ўша муқаддас Граалнинг қаердалиги ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмас. Назаримда уни топишга ўзлари ҳам ич-ичларидан умид қилишмас, бордию бехос-

дан дуч келиб қолган тақдирда уни нима қилишларини ҳам билмас эдилар. Оқиғи, бу бизнинг давримиздек Ши-моли-Ғарб йўлкасини ахтаришга ўхшашдан бўлак нарсас эмас, вассалом. Ҳар йили муқаддас граалчилар экспедицияси равона бўлар, келаси йили ўтган йилдагиларни ахтариш учун янгилари жўнаб кетар эдилар. Бу сафарларда фақат шон-шуҳрат орттириш мумкин эди-ю, лекин пул эмас. Боз устига мени ҳам ўзлари билан эргаштирмоқчи бўлардилар! Мен эса кулимсираб қўя қолардим.

Х б о б

ТАРАҚҚИЁТ КУРТАКЛАРИ

Кўп ўтмай олишувимиз ҳақида Доира Стол атрофидагилар ҳам хабар топди. Ҳар хил миш-миш, олди-қочди гаплар тарқалди, негаки одамларимизнинг бунақа ишларга суяғи йўқ. Қирол энди шуҳрат қозонмоқ учун, саргузашт ахтариб йўлга чиқишим лозим ва бир неча йилдан сўнг сэр Саграмор билан олишувга муносиб бўлишим зарур, деб ҳисобларди. Мен узр айтиб, барча ишларимни йўлга солиб, ҳаракатга келтиришим учун уч-тўрт йил керак, ана ўшандан кейин хоҳлаган тарафингизга боришга тайёрман, дедим. Сэр Саграморнинг бу орада жаҳонгашталиги тугаши эҳтимолдан холи эмас, ва лекин мен бебаҳо вақтимни сарф этмай, бемалол шон-шуҳрат қозона оламан, лавозимга эга бўлганимга олти-етти йил ўтиши билан имоним комилки, давлат машинаси шу даражада равон йўлга тушиб кетадики, ўшанда ишга беҳалал ҳордиқ олишим, сайру сайёҳат қилишим мумкин бўлади.

Мен амалга оширган барча ишларимдан жуда хурсандман. Мамлакатнинг ҳар жой-ҳар жойдаги овлоқ ерларида аста-секин саноатнинг турли тармоқлари куртакларини яратиб улгурдимки, булар бўлажак улкан заводларнинг уруғлари, келажакдаги мен бунёд этмоқчи бўлганим тараққиётнинг темир ва пўлат даракчиларидир. Уша жойларда қобилиятли ёш йигитларни тўпладим, бутун мамлакат бўйлаб гумашталарим янги-янги одамларни ахтариб юришибди. Кўплаб нодонларни мутахаассис, ҳар хил ҳунар ва илм соҳибига айлантирдим. Мамлакатнинг хилват жойларида яширинган менинг шогирдхоналаримда таълим-тарбия ишлари осойишта ва силлиқ кетмоқда, ҳеч ким бизга ҳалақит бермас, чунки берухсат у ерга ҳеч ким кира олмасди. Аммо мен кўпроқ черковдан хавфсираар эдим.

Мен даставвал муаллимлар етиштирадиган институт ва кўплаб якшанбалик мактабларни очдим. Натижада ана шу махфий даргоҳларда ажойиб халқ маорифининг ягона системаси, шунингдек гуллаб, ривожланган диний ва дунёвий уюшмаларнинг бутун бир тармоғи етишди. Ҳар ким ўзи истаган христиан мазҳабини танлаб олиш имкони яратилди: диний масалаларда мен тўла эркинлик тарафдориман. Лекин диний таълимотни ўқитишни церковлар ва якшанбалик мактаблар билан чеклаб қўйдим, бошқа ўқув юртларимда эса диний таълимотга рухсат бермадим. Мен ўз диний мазҳабимга кўпроқ имтиёз яратиб, ҳаммани бешак пресвитерианликка¹ оғдириб олишим мумкин эди албатта, аммо бу инсон табиатига зўравонлик ҳукмини ўтказиш ҳисобланади. Одамларнинг маънавий талаблари ва ишқивозликлари уларнинг жисмоний эҳтиёжидан, баданларининг рангидан, чехраларининг хилма-хиллигидан ҳам кам эмас, зеро, инсон (мос тушадиган) шундай дин қабилида бўлсинким, ранги шакли ва заковати билан ўзининг руҳий хусусиятига мос тушсин, ана ўшандагина у маънавий жиҳатдан ўзини яхши ҳис этади. Бундан ташқари мен ягона церков яратилишидан қўрқар эдим. Бунақа церков ҳар қандай қудратли ҳокимиятдан ҳам серқудрат ҳукмдор бўлади. Одатда церков ҳукмдорлигини ҳарис одамлар қўлга оливолишади, кейин, церков бора-бора инсон эркинлигини маҳв этади ва зеҳну заковатини фалаж қилиб қўяди.

Барча конлар қиролнинг шахсий мулки ҳисобланарди, зеро, бундай конлар кўп эди. Менгача уларда иш ибтидоий усулда олиб бориларди: ерда чуқур қазишиб, қазилма бойликлар тери қопларда кунига бир тоннадан олиб чиқилар эди. Лекин мен кон ишларини иложи бори-ча тезроқ илмий асосда йўналтиришга ҳаракат қилдим.

Сэр Сағрамор бошимга бало бўлиб, мени дуэлга чақирган кунига қадар бир талай ютуқларга эришдим.

Бор-йўғи тўрт йил ўтган бўлса ҳамки, аллақанча иш қилинди! Ҳатто тасаввур ҳам этолмайсиз. Чексиз ҳукмдорлик — ажойиб нарса-да, агар у ишончли қўлларда бўлса! Бир кишининг чекланмаган ҳокимиятига асосланган илоҳий ҳукмдорлик — идора этишнинг энг қулай усули. Ер юзида яхши одам бўлса ва унинг умри боқий бўлса ҳокими мутлоқлик ҳам идора этишнинг энг яхши усули бўлар эди. Модомики, ер юзидаги энг баркамол одам

¹ Пресвитерианлик — XVII аср инглиз революцияси даврида диний-сиёсий партия.

ҳам ўлиши ва ўз ҳокимлигини камолот чўққисида лаёқатсиз ворисига қолдириб кетиши муқаррар экан, ер юзидаги ҳокимлик идора эътиборининг ёмон усулигина бўлиб қолмай, ҳаттоки мавжуд бўлиши мумкин бўлгани ёмон ҳокимликнинг ёмонидан ёмонроқдир.

Ўз меҳнати билан мамлакатдаги барча бойликларига хўжайинлик қиладиган ҳокими мутлақлик нималарга қодир эканлигини кўрсатдим. Ўн тўққизинчи аср тараққиётининг уруғини шундоққина бурни остига сочиб қўйганим жоҳил элнинг хаёлига ҳам келмасди! Маданиятнинг бу уруғлари оломон нигоҳидан яширинган, бироқ мавжуд — буюк ва инкор этиб бўлмайдиган ҳолат эди. Бордию бахт мендан юз ўгириб ўлиб-нетиб қолмасам, мен яратган тараққиётнинг ҳам донғи оламга дoston бўлади. Унинг мавжудлиги шубҳасиздир, зотан, бегуноҳ осмонга бетутун бўй чўзган сарбаланд вулқон негизида ташқарига шиддат билан иңтиляётган жаҳаннам алангаси сингари пинҳоний умр кечирмоқда. Менинг мактабларим ва черковларим тўрт йил бурун бешикдаги боладек эди, энди улар вояга етишди. Менинг устахоналарим кенгўламли фабрикаларга айланди, таълим олган ўнлаб ишчилар ўрнида минг-минг ишчи меҳнат қилмоқда, битта ажойиб мутахассис ўрнида беш юз мутахассисга эга бўлдим. Истаган бир дақиқада зулмат қўйнидаги дунёни чироқ шуълалари остида ёритиб юбора оладиган ёққич қўлим остида эди. Аммо мен чироқни қўққисдан ёқмоқчи эмасман. Қўққисдан иш кўриш — менга ёт сиёсат. Халқ бунга бардош беролмайди, боз устига ҳукмронлик қилиб турган рим-католик черкови бошимга балодек ёғиларди.

Йўқ, эҳтиёткорлик билан иш кўраман. Мен бутун мамлакат бўйлаб ўзимнинг ишонган гумашталаримни юборганманки, уларга рицарлик остига сув қуйиб, секин-аста гоҳ у, гоҳ бу бидъат ўчоғининг чўғини сўндириш топширилган ва шу йўл билан мамлакат аста-аста янги тузумга тайёрлаб борилади. Мен гўё чироғимни аввал бир кучини ишга солиб, аста-секин ошириб бориш йўлини тутдим.

Махсус вазифаларни адо этувчи мактабларни бутун қиролликка ёйиб юбордим ва улар эндиликда аъло даражада ишламоқда эдилар. Агар ҳеч ким менга ҳалақит бермаса, бу ишни тобора кенгроқ ривожлантириш ниятидаман. Мен ўзимнинг Вест-Пойнтимни — Ҳарбий академияни алоҳида махфий тутар, уни бировларнинг нигоҳидан қизғаниб асраб-авайлар эдим. Четроқдаги денгиз портида ўзим асос солган Денгиз академиясини ундан кам

қизганмасдим. Иккала академия ҳам мени тўла қониқтирадиган ҳолда ривожланиб-такомиллашиб бормоқда эди.

Кларенснинг ёши йигирма иккига тўлди ва у менинг кўрсатмаларим бош ижрочиси — ўнг қўлим бўлиб қолди. У ажойиб, ҳар ишга қодир, қўли гул йиғит бўлиб етишди. Кейинги вақтларда унга журналистика билимини ўргата бошладим, чунки назаримда газета ишини бошлаш пайти келиб қолган эди. Мен ишни катта газетадан бошламай, билъакс ҳафталик варақадан бошламоқчи бўлдимки, уни билимдон, закий шоғирдларим орасида тажриба сифатида тарқатмоқчи бўлдим. Кларенс бу ишда ўзини сувдаги балиқдек сезарди: ажабки, унинг томирида ҳақиқий газетачи қони оқарди. У икки одамни ўзида жо қилгандек — олтинчи аср тилида гапирар, ўн тўққизинчи аср тилида ёзар эди. Унинг журналистик маҳорати тобора ортиб, ривожлана борди. Маҳорати Алабама-нинг чеккаларидаги шаҳарчаларда чиқадиган газеталарнинг қаламкашлариники даражасига етди, зеро, унинг бош мақолалари на мазмуни ва на услуби жиҳатидан ўшаларникидан қолишмасди.

Яна бир катта амалиёт — телеграф билан телефон бизнинг қўлимизда эди. Биз бу борада аллақачон талайгина ютуқларга эришган эдик. Биринчи алоқа симларидан фақат ўзимиз фойдаланар, фурсати келгунга қадар уларни хуфия тутар эдик. Бу симларни асосан кечалари ишлаган махсус ишчилар гуруҳи тортди. Одамларнинг диққатини тортмаслик учун симни симёғоч орқали эмас, ер остидан ўтказдик. Ер ости симлари кўзга кўринмас, лекин жуда яхши ишларди, чунки уларни ўзим ихтиро этган ва аъло даражадаги ҳимоя тўсиқлари билан ўраб қўйган эдик. Ишчиларимга симни йўлларни четлаб, тўппа-тўғри ётқизиб, йирик шаҳарлар ўртасида алоқа ўрнатиш, бунинг учун шаҳарларни шуълалар шодасидан назарлаб топиш ва ҳар ерга назорат учун мутахассисларни қўйишни буюрган эдим. Бутун мамлакатда ҳеч ким қайси манзил қаердалигини тушунтириб беролмас, чунки ҳеч ким олдиндан тузилган режа бўйича йўлга чиқмас, кимда-ким саргардон бўлиб юриб, бирор шаҳар ёки манзилгоҳга бориб қолса, шуниси қизиқки, қаерга келиб қолганини сўраш хаёлига ҳам келмас эди. Биз қироллик харитасини тузиш мақсадида бир неча бор топографик экспедициялар юбордик, лекин муттасил бунга роҳбарлар аралашар ва ишимизга тўсқинлик қилардилар. Биз вақтинча бу ишни тўхтатдик: черковни ўзимизга қарши қўйиш ақлнинг иши эмас эди.

Умуман олганда, мамлакат мен кўз очиб кўрганимда қандай бўлса, ўшандғилигича қолди. Баъзи бир ўзгаришлар киритдим-у, лекин бу зарурат юзасидан бўлган ўзгаришлар жуда оз ва улар кўзга унчалик ташланмасди. Мен қирол хазинасига келиб тушадиган солиқлардан бошқа ҳеч нарсага қўл урмадим. Хазинага келиб тушадиган бож-хирожларни эса тартибга солдим. Оқибат-натижада, даромад тўрт барабар ошди, лекин эндиликда солиқ тақсимоти ҳаммага бирмунча расамади билан бўлингани боис қироллик енгил нафас ола бошлади ва хусусан менинг иш бошқаришимни ҳамма жойда чин юракдан мақтаб кўкларга кўтаришар эдилар.

Энди ўзим ҳам отпуска олишга қарор қилдим, негаки бундан қулайроқ фурсат топилиши мушкул эди. Илгари ўрнимни ташлаб кетолмасдим, чунки ҳадеганда чала қолган ишларимнинг аҳволини ўйлайвериб, хотирим жам бўлмасди, энди эса ҳаммаси ишончли қўлларда бўлиб, ишларимиз ҳамирдан қил суғургандек давом этаверади. Қирол мен ўзим сўраб олган тўрт йиллик муддатнинг вақти ўтаётганини қайта-қайта эслата бошлади. Бу — саргузашт ахтариб йўлга чиқишим ва сэр Саграмор билан жанг қилишдек бахтга муяссар бўлиб, шон-шуҳрат орттиришим лозимлигига ишора эди. Ваҳоланки, сэр Саграмор ҳалигача Граални ахтариш билан овора, бироқ унинг орқасидан бир неча экспедиция юборишган, бугун-эрта топиб келишлари ҳам мумкин эди. Кўриб турибсизки, отпускага кетишим учун бутун ҳозирликни пухталаб, гафлатда қолмаслик чорасини кўрдим.

Х I Б О Б

ЯНГИ САРГУЗАШТ ИЗЛАВ

Ҳеч қачон ҳеч қайси мамлакатда бунчалик саёқ лофчилар кўп бўлмаган. Бу ерда эркаклар ҳам, аёллар ҳам — бари лоф уришади. Энг камида бир ойда бир марта қандайдир саёқ беномус, бир ярамас, одатда дароз одам, бирорта малика ёки номдор хонимни узоқ хилват бир қасрда ҳибсга солиб қўйгани ва у ўз халоскорини кутаётгани ҳақидаги уйдирмани айтиб келар эди. Сиз мутлақо бегона одамнинг оғзидан бу каби уйдирмани тинглаган қирол унинг шахсий гувоҳномасини ҳамда бу қаср қаерда жойлашгани, қандай қилиб уни топиш мумкинлигини талаб қилади деб ўйларсиз, албатта. Асло! Бундай оддий ва соғлом фикрларни, ҳеч ким хаёлига

ҳам келтириб ўтирмайди. Бу мамлакатда ҳар қандай уйдирмани ҳеч савол-жавобсиз, бемалол ҳазм қилиб кетаверишади. Алқисса, кунлардан бир кун, мен қаёққадир кетган пайтимда, шундай кимсалардан бири — бу сафар аёл киши келиб, одатдаги афсоналардан бирини сўзлаб берибди. Эмишки, унинг бекаси қирқ тўрт нафар, кўпчилиги малика бўлмиш навниҳол ва гўзал хонимлар билан биргаликда улкан ва нимқоронғу қасрда йигирма олти йилдан бери шафқатсиз тутқунликда азоб чекиб ётганмиш. Қаср уч ака-ука дарозларга тегишли бўлиб, ҳар бирининг тўрттадан қўли, пешонасининг ўртасида каттакон мевадек келадиган кўзи бор эмиш. Қанақа мевалигини аёл айтмайди — одатдаги аниқликни писанд этмаслик.

Ишонасизми? Қирол ва Доира Столнинг барча рицарлари саргузашт ахтариб кетиш учун ана шу бемаъни баҳонадан шавқ-завққа тўлиб, ҳаммаси қулай имкониятни бой бермай, мен бораман, мен бораман, дея илтимос қила бошлашди, лекин қирол уларнинг ҳайрат ва аламини қўзғатиб, мени танлади, гарчи, мен бундай шарафга муваффақ бўлишга мутлақо истак билдирмаган бўлсам ҳам.

Кларенс бу қарорни менга етказганида мен ўзимни базўр босиб олдим. Лекин у... у ўзини босиб туролмасди. У менинг омадим келганидан ўзида йўқ хурсанд ва менга шунчалар илтифот кўрсатгани учун қиролдан бениҳоя миннатдор эди. Унинг оёғи тинмас, жойида тинч туролмас ва бениҳоя бахтиёрлигидан ўйинга тушиб, хонада парвоз қиларди.

Мен, албатта, қиролнинг бу илтифотига ич-ичимдан лаънат ўқидим-у, лекин устамонлик нуқтаи назардан ғазабимни яшириб, ўзимни мамнундек кўрсатишга ҳаракат қилдим. Ҳа, мамнунман, дедим. Дарҳақиқат, мен бош териси шилиб олинган одамдек мамнун эдим.

На илож, ҳар қандай қалтис вазиятни ҳам тузатиш чорасини кўрмоқ лозим, зероки, афсус-надомат билан вақтни беҳуда ўтказмай, ҳамма пасту баландни кўздан кечириб, синчиклаб ўрганиб чиқмоқ даркор. Ҳар бир ёлғонда заррача бўлса ҳам ҳақиқат бор, ана ўша заррани топишим лозим. Мен аёлни чақиртириб келдим. У хушрўй, ёқимтойгина камсуқум қиз экан, бироқ айтган гапларининг аниқлигини фақат аёлларнинг соати билангина тенглаштира бўлади.

— Азизим, сиздан тафсилотларини суриштиришдими? — дедим. У суриштиришмаганини айтди.

— Менинг бунга гумоџим йўқ эди. Сизни текшириб кўриш учун бир неча савол бермоқчиман, одатим шунақа. Мени маъзур тутгайсиз, бир оз вақтингизни оламан. Бу зарурат юзасидан, ахир сизни ҳали яхши билмаймиз. Эҳтимолдан холи эмаски, гапларингиз ҳақиқат бўлса, жон деб ишонаман, лекин бунақа ишларда ҳамма нарсани ҳақиқат деб қабул қилавериш ақлдан эмас. Буни инкор этмаслигингиз лозим. Сизга бир нечта савол беришга мажбурман. Ҳеч нарсадан қўрқмай тўғриси айтиверинг. Дарозларга асир тушишингиздан аввал қерда яшар эдингиз?

— Модер юртида, мурувватли сэр.

— Модер юртида? Ҳеч қачон бундай мамлакатни эшитмаган эканман. Ота-онангиз ҳаётми?

— Бунисидан хабарим йўқ, ахир неча йилдирки, қасрда тутқунликда бўлдим.

— Исмингиз нима?

— Ижозатингиз билан, исмим Алисанда ля Карте-луаз.

— Бу ерда сизнинг шахсингизни тасдиқлайдиган одам борми?

— Эҳтимолдан узоқ, саховатли лорд, негаки илгарилари бу ерда ҳечам бўлмаганман.

— Сизни ишончга лойиқ кўрсатадиган биронта хат, ёки ҳужжат, далил-исботингиз борми?

— Албатта йўқ-да, менинг тилим бор, ўзим ҳақимда ҳамма нарсани ўзим айтиб бера оламан.

— Лекин ўзингиз гапирганингиз бошқа-ю, сиз ҳақингизда биров гапириб бергани бошқа-да.

— Нима фарқи бор? Афтидан, сизга тушунмаяпман, шекилли.

— Тушунмаяпсиз? Лаънати мамлакат... Гап бундай... Хўш, гап шундаки... Жин урсин, наҳотки шундай оддий нарсани тушунмасангиз? Наҳотки буларнинг фарқига бормасангиз, ахир... Нима сабабдан бу қадар содда, ахмоқона қиёфасиз.

— Менми? Қайдам. Тангрининг буюргани. Бошқа иложимиз йўқ.

— Ҳа, ҳа, сиз ҳақсиз. Тангрининг буюргани. Сиз, афтидан, мени жаҳл қиляпти, деб ўйлаётгандирсиз, парво қилманг, мутлақо хафа эмасман. Бошқа нарса ҳақида суҳбатлашамиз. Демак, қирқ бешта малика тутқунликка тушган одамхўрларнинг бу қасри... Қаерда жойлашган ўша қарам?

— Ҳарам?

— Уша қаср, ахир тушуниб турибсиз-ку, ўша қаср қаерда жойлашган?

— Э, бунақа демайсизми? У қаср улкан, яқин йўлаб бўлмайди, кўркем ва узоқ ўлкада турибди. Бу ердан жуда кўп лига¹ нарида.

— Аниқроғи, қанча?

— Оҳ, саховатли сэр, қанчалигини айтиш қийин, чунки жуда кўп, чунки йўллар бир-бирига чирмашиб кетади, яна шунинг учунки, лиглар бир хил кўриниш ва бир хил рангли бўлгани учун бир-бирларидан ажратиб бўлмайдиган, ҳар бирини алоҳида-алоҳида ким ҳам ҳисоблаб чиқарди, бунақа иш ёлғиз худонинг қўлидан келади, одамнинг эмас, зеро, ўзингиз тушунасизки...

— Бўлди, бўлди, масофаси қуриб кетсин! Қаср қайси томонда жойлашган? Бу ердан қай тарафда?

— Оҳ, мени кечиргайсиз, сэр, у ҳеч қайси томонда жойлашган эмас, чунки йўл тўғри бормади, аксинча, муттасил бурилиб кетаверади, шул сабабдан йўлнинг қай томонга кетишини тушуниб олиш мумкин эмас. Йўл устидаги осмон ҳам бир хилда эмас, шарққа кетаялман деб ўйлайсиз-у, бирдан ярим доира қиласизу ғарбга юз ўгириб қоласиз, бундай мўъжиза тез-тез, такрор-такрор қайтарилиб туради ва ниҳоят ихтиёр этса қасрга олиб борадиган йўлни кўрсата оладиган, истамаса ер юзидаги барча қасрларни-ю, бари йўлларни йўқ қилиб, теп-текис қилиб юборишга қодир зотнинг иродасига ҳилоф иш қилишга жазм этган инсон заковатининг ожизлигига иқрор бўласиз, чунки у зот ўз махлуқларига шуни маълум қилмоқчи бўладики, барча нарса-унинг хоҳиши-иродаси билан жоиз бўлади, йўқса...

— Барча гапларингиз ҳақ, ижозат этсангиз нафасимни ростлаб олсам. Йўл-пўлнинг кераги йўқ. Жин урсин ўша йўлни! Худо хайрингизни берсин, бугун бир оз мазам бўлмай турибди. Ўз-ўзим билан гаплашадиган бўлсам мени афв этгайсиз, бу шунчаки эски одат, уч милга тенг бўлмагур одат! Ўзи туғилмасдан, худо биледи неча замон илгари тайёрланган овқатни еб, соғлигини йўқотган одамнинг бу касалдан фориг бўлиши мушкул. Тухумдан чиққанига ўн уч аср бўлган жўжани тановул қилиб ошқозонинг бузилса, бунинг ҳеч ажабланишли ери йўқ. Ҳай, давом этинг... мен билан ишингиз бўлмасин... Шу районнинг харитаси йўқми сизда? Яхши харита...

¹ Лига — масофа ўлчови, уч милга тенг.

— Сиз, афтилан, якинда катта денгизлар ортидан келтирилган нарса ҳақида гапиряпсиз, шекилли, уни ёгда пийёз ва туз билан қовурса бўлади, сўнгра...

— Харитани қовуришади? Нима деяпсиз? Харита нималигини биласизми ўзи? Майли, майли, бунинг аҳамияти йўқ, тушунтириб ўтирмайман, тушунтириб ўтиришни жиним ёқтирмайди. Қайтага ҳамма нарсани чалкаштириб юборади, кейин бош-кетини тополмайсан. Азизим, кетаверинг, ҳозирча хайр. Кларенс, хонимни кузатиб қўй!

Мана энди бу тўқимтабиат одамларнинг нима сабабдан ёлгончилардан ҳеч қандай тафсилотларни суриш-тирмасликлари менга равшан. Балки қизча баъзи бир ҳақиқатга молик фактларни билар-у, лекин бу фактларни насос, ҳатто порох билан ҳам суғуриб ололмайсан, динамитдан бошқаси кор қилмаса керак. Қип-қизил тентак қиз экан, ваҳоланки, қирол ва унинг рицарлари унга гўё муқаддас китоб саҳифаларидаги гапларга қулоқ солгандек эътибор қилишди. Табиатларига қанчалар мос келади! Сарой аҳлининг соддалигини кўрмайсизми, бу дайди аёл менинг давримда ётоқхонага қандай осонлик билан кира оладиган бўлса, ҳозир саройга, қирол ҳузурига шундай осонлик билан кириб борди. Қирол ҳам қабул этиб, унинг сафсатасига қулоқ беришидан хурсанд. Терговчига топилган мурда қанчалик қувонч бахш этса, қирол учун ҳам бемаъни саргузаштларини ҳикоя қилиб берган бу қизча шунчалик қувонч бағишлайди.

Хаёл суриб ўтирганим устига Кларенс қайтиб келиб қолди. Мен бу қиздан ҳеч вақо аниқлай олмадим, у қасрни топишда енгиллик бера оладиган ҳеч қандай гап айтмади, дедим. Йигитча бир оз боши қотиб қолган экан шекилли, менинг сўраб-суриштиришим сабабларини билмай, ҳайрон қолганига иқрор бўлди.

— Жин урсин,— дедим мен.— Ахир, қасрни топишим керак-ку! Қандай қилиб қасрний топиб бораман бўлмаса?

— Аъло ҳазрат, бу саволга жавоб бериш қийин эмас. Қиз сиз билан бирга боради. Таомили шунақа. Уни бирга олиб кетасиз.

— Бирга боради? Бўлмағур гап!

— Албатта боради. Мени айтди дерсиз, боради. Шунинг учун...

— Ия? Уша қиз, гарчи, бошқаси билан деярли унаштириб қўйилган бўлсам-да, мен билан яккама-якка тоғу

тош, ўрмонзорларда санғиб юрадимиз? Ахир бу одобдан эмас-ку! Одамлар нима дейди:

Оҳ, шу он кўз олдимда шундай хушроун чеҳра намоён бўлдики! Кларенс эса зўр бериб ишқ дафтаримни сўраб-суриштира кетди. Мен уни дамингни чиқармайсан, деб қасам ичирдим ва қулоғига: «Пусс Фланаган» дея маъшуқамнинг исмини айтдим. У ҳафсаласи пир бўлиб, бундай графиняни танайман, деди. Кларенс, ёш сарой кишиси сифатида маъшуқамга дарҳол унвон бериб юбориши табиий эди. Мендан у қаерда яшайди, деб сўради.

— Шарқий Хар...— деб бошладим-у, хижолат бўлиб тилимни тишлаб қолдим, сўнг дедим.— Шу дамда бу ҳақда гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Вақти келиб ҳаммасини айтиб бераман.

Бу уни кўра оладими? Бир пайти келиб уни кўришга ижозат бераманми?

Ҳеч бежавотир Кларенсга ваъда берсам бўлади: бор-йўғи ўн уч аср фарқи бор экан. Шунинг учун «ҳа» дедим. Лекин ўзимни оғир хўрсинишдан тутиб туролмадим. Чунки маъшуқам ҳали туғилмаган. Нима ҳам қила олардим, инсон табиати шунақа... тўлқинланиб кетган пайтида мулоҳаза қилмайди, шунчаки ҳиссиётга берилади.

Кундузи ҳам, кечаси ҳам фақат жўнаб кетишим ҳақида гап бўлди. Барча йигитларимиз бир-бирларига гал бермай менга илтифот кўрсатишар, турли йўл билан кўнглимни овламоқчи бўлишарди. Ўша одамхўрларни енгиб, қари қизларни озод эта оламанми, йўқми, деб, худди ўзлари шундай жасорат кўрсатдигандек, ҳаяжонланар эдилар. Ажойиб болалар — афсуски, фақат бола эдилар. Дарозларни қандай қилиб излаб топиш, уларга ҳужум қилиш ҳақида менга ўғит беришар, сеҳрни йўқ қиладиган афсунларни ўргатишар, ярага қўйиш учун ҳар хил туркона дори ва шунга ўхшаш ипириндиси-пириндиларни қўлимга тутқазишарди. Модомики, уларнинг наздида ҳақиқатда шундай ажабтовур сеҳргар эканман, қандайдир ўртамиёна одамхўр эмас, ҳаттоки ўтнафас аждаҳо ёки жаҳаннам девлари билан ҳам жанг қиладиган бўлсам, менга ҳеч қандай дори-дармон, маслаҳат, ҳеч бир сеҳрни йўқ қиладиган афсун, хусусан қурол-аслаҳаю совутнинг даркор эмаслиги ҳеч қайсисининг ақлига келмасди.

Эрта тонгда барвақт нонушта қилиб, саҳарлаб йўлга чиқиш керак эди, таомил шундай, аммо совутларимни

кияман деб овора бўлиб хийла кечикдим. Совутларнинг икир-чикирларини эслаб қолишим қийин, устимга кийиш ундан мушкул. Даставвал бутун баданингни аёлга ўраб олишинг лозим, бу совуқ темирдан асрайдиган махсус ҳимоя воситасига ўхшаш вазифани бажаради. Сўнгра пўлат ҳалқалардан тўқилган темир кўйлак кийиш керак (кўйлакни икки буклаб, ерга ташласангиз нам тортиб қолган тўр каби жуда оғир бўлиб қолади,) у чиндан ҳам жуда оғир бўлиб, лекин ундан кўпчилик — солиқ, йиғувчилар, реформаторлар, битта отию шубҳали унвонидан бошқа ҳеч вақоси йўқ қирол ва шу кабилар фойдаланадилар. Сўнгра орасига пўлат тасма қўйилган этик кийиб, қўпол шпор тақиб олиш лозим. Шундан сўнг, темир қўнж, сонсовут иласиз, кейин кўкрак ва орқа совутларни киясиз ва ўзингизни бир дунё кийим остида қолиб кетгандек ҳис этасиз. Ундан кейин кўкрак совутга кенг пўлат тасмали калта нимча танғиб оласиз, у оёғингизни юқори қисмини беркитади, орқа томонида эса ўтиришга қулай бўлсин учун ўмизи бор. Бу юбка тескари ўтириб қўйилган кўмир яшигига ўхшайди, у кийиб юриш учун қанчалик яроқсиз бўлса, қўл артиш учун ҳам шунчалик яроқсиз. Сўнг белингизга шамшир иласиз, қўлингизга енг деб аталмиш, печь мўрчисига ўхшаш темир қўлқопни, бошингизга эса орқа томони энсани пана қилиб турувчи тўрсимон темир қалпоқни кийиб оласиз: мана, ниҳоят қолипга солинган шамчироқдек ўраниб олдингиз. Бунақа либосда рақс тушиш амримаҳол ва у пўсти қалин ёнғоққа ўхшайдики, бундай ёнғоқни чақишдан наф йўқ, негаки ичидаги мағиз пўстига арзимаёди.

Совутларни кийиб олишимга йигитлар кўмаклашиб юборишди, агар улар бўлмаганда ўзим ҳеч қачон кийина олмасдим. Мени кийинтириб бўлишлари биланоқ сэр Бедивер кириб келди. Унинг вазоҳатига қараб узоқ сафар учун қулай либос танлай олмаганимни тушундим. У бошига қулоқларигача тушадиган конуссимон пўлат дубулға кийиб олган эди. Юзида эса сипар ўрнига устки лабигача осилиб тушган бурнини яшириб турувчи пўлат тасма: бутун гавдаси — бўйнидан то товонигача эгилувчан пўлат зирҳли кўйлак-иштон кийиб олган эди. Либосининг устидан эса яна темир зирҳи тўпиғигача осилиб тушган плаш ҳам илиб олганди. Бу плаш қоқ белидан пастигача орқа ва олд томони иккига ажралган бўлиб, сэр Бедивер отга ўтирганда плаш барлари отнинг икки биқинини ёпиб туриши аниқ эди. Унинг кийимла-

ри саяхат учун жуда мос эди. Устидаги кўйлакдек их-
чам ва мустақкам либосга кўп нарсадан воз кечган бў-
лардим-у, лекин вақт қисталанг эди. Қуёш чиққан, қи-
рол сарой аҳли билан оқ йўл тилаш учун мени кутмоқ-
да. Кечикиб қолсам, беадаблик бўлади. Ўзингиз отга
мина олмайсиз, мабодо минмоқчи бўлсангиз, уялиб қо-
ласиз. Сизни офтоб урган одамни дорихонага судраган-
дек, ҳовлига олиб чиқишади, отга ўтқазиб, оёқларингиз-
ни узангига тиқиб қўйишади, шу дамда ўзингизни бе-
қийёс бесўнақай ҳис этасиз, қўққисдан уйлантирилган
зўраки куёв, ёки чақмоқ уриб кўр ва кар бўлиб, ҳануз
ўзига келолмаётган бегона кишидек сезасиз. Кейин чап
оёғим олдидаги тиргакка мачта қўндиришди, буни улар
наза деб аташарди ва мен уни ушлаб олдим, ниҳоят,
бўйнимга қалқон илиб қўйишди, мана, мен тайёр, лан-
гарни кўтариб, денгизга чиқишим мумкин. Ҳаммалари
ниҳоят даражада менга мурувватли бўлишди, ҳатто бир
хоним менга ўз қўли билан хайрлашув жомини узат-
ди. Энди анави қиз отнинг сағрисига ўтқавилса бас.
Қиз ўтирди-да, йиқилиб кетмаслик учун мени қучоқлаб
олди.

Ниҳоят, биз йўлга тушдик. Ҳамма бизга омад ти-
лаб, даструмол ва темир қалпоқларини силкитиб қол-
ди. Тепаликдан тушиб, қишлоқ оралаб ўтаётганимиз-
да, барча қишлоқ аҳли ҳурмат билан таъзим қилишар-
ди, бундан атрофдаги жулдурвоқи болалар истисно.
Улар:

— Тасқара! Тасқара!— дея бақиритиб, биз томон
кесак отишар эдилар.

Тажрибамдан шуни биламанки, барча болалар ҳам-
ма асрларда ҳам бир хил бўлишади. Улар ҳеч нарсани
писанд этишмайди, ҳеч нарса ва ҳеч кимнинг қадрига
ҳам етишмайди. Улар ҳеч кимга озор бермай ўз йўлида
кетаётган узоқ ўтмишнинг пайғамбарига ҳам: «Қуриб
кетгур кал!» дея бақиритган. Улар ўрта асрнинг
муқаддас оқшомида менга тегажаклик қилишмоқда,
Бьюкенян президентлиги вақтида ҳам улар шундай қи-
лишган, буни яхши биламан, негаки ўшанда ўзим бола
эдим ва бошқаларга қўшилиб мен ҳам безорилик қил-
ганман. Уша пайтда пайғамбарнинг айиқлари бўлган ва
айиқлар болаларни бир ёқлик қилган эди, мен эса отдан
тушиб ҳозирги болаларни бир ёқлик қилмоқчи бўлар-
дим-у, бироқ бунинг иложи йўқ, чунки тушсам отга қай-
та минолмайман. Кўтарма кранлари бўлмагандан кейин
шуям мамлакат бўптими?!

АСТА-СЕКИНЛИК БИЛАН ҚИЙНАШ

Биз тўхтамасдан шаҳар чеккасига чиқдик. Эрта кузакнинг салқин тонгида, кимсасиз ўрмонлар одамга бениҳоя ҳузур бағишларди! Тепалик устида туриб пастидаги сойлари буралиб-буралиб оқаётган мафтункор водийларга, у ер-бу ерда тўп-тўп бўлиб турган дарахтзорга, атрофига қалин кўланкали якка-якка бўй чўзган улкан чинорларга разм солдик: водийлар ортида то уфқ-қача ёйилган ғира-шира ҳаворанг тутунга қопланган тизма тепаликлар тўлқинланиб турар, уларнинг чўққиларида бир-биридан узоқ масофада гоҳ оқариб, гоҳ гезариб қад кўтарган қўрғонлар кўзга ташланади. Биз шудринг тушиб ярқираб ётган кенг-мўл ўтлоқларни босиб ўтдик. Ер юмшоқ бўлгани боис от туёқларининг товуши эшитилмас, худди арвоҳдек сас-садосиз одимлардик. Бошимиз узра дарахт барглари орасидан сизиб ўтаётган қуёш нурлари биз кетаётган ўрмон сўқмоғини кўкимтир тусда ёритарди. Отимнинг туёқлари эса шилдираётган тип-тиниқ, муздек сой суви каби майда тошчаларга урилар ва тошларнинг мусиқавий шитир-шитири қулоқларга хуш ёқарди. Гоҳ кенг яйлов, гоҳ қалин чанғалзор қўйнига кириб қолар эдик. Атрофимизни ўраб олган ўрмон ғира-ширасида қулоғимизга қандайдир ёввойи жониворларнинг шитирлаб югургани чалиниб қоларди. Улар шундай тезлик билан чопишар эдики, ҳатто шитир-шитир овози қаёқдан келганини, саҳар қушлари қаерда уйғониб, бир-бирига гал бермай сайрашаётганини, қайси бир хилватгоҳдаги дарахт танасини ўраб олган ҳашарот, қурт-қумурсқаларнинг сирли ғивирлашию зувиллаши қаердан келаётганини илғаб улгуролмасдик. Сўнгра яна аста-секин ёруғлик қўйнига чиқиб борар эдик.

Қуёш кўтарилганидан икки соат ўтганидан сўнг ўрмонзордан ёруғликка тўртинчи, бешинчи марта чиқишимиз аввалгиларидек айтарли завқли бўлмади. Кун исиб борар, қуёш тобора қиздирар эди. Шундай маҳалда аксига олиб тап-тақир, тангадек соясиз жойдан анча-мунча юришимизга тўғри келиб қолди. Шуниси қизиқки, йўлимизда пайдо бўлаётган кичкина ноқулайликлар бора-бора улғаяр, сони ҳам ортиб борарди. Аввал назарингга илмаган нарсаларга қанча кўп юрган саринг шунча кўп эътибор берадиган бўлиб қолар экансан. Дастрў-

молга росмана беш-ўн марта эҳтиёж туғилганида эътибор бермаган эдим. Ўзимча, ке, бир гап бўлар, дердим-да, йўлимда давом этаверардим ва тезда дастрўмолни унутиб юборар эдим. Энди эса бунинг иложи йўқ, энди дастрўмол ҳар дақиқа сайин керак бўлиб турибди, фикри ёдимни муттасил дарстрўмол эгаллаб олди ва ниҳоят тутоқиб кетдим-да, совутларни тайёрлаб, унга чўнтак ўрнатмаган одамга лаънатлар ўқий бошладим. Гап шундаки, дастрўмолчам бошқа майда-чуйда нарсалар билан биргаликда дубулғам остида қолиб кетган эди, аммо дубулғамни бошқа одамнинг ёрдамисиз еча олмасдим. Дастрўмолчамни ўша ерга қўяётганимда бу нарса хаёлимга ҳам келмабди, ростини айтсам, шундай бўлишини билмасдим ҳам. Чўнтагимга қўйсам қулайроқ бўлади, деб ўйлабман. Энди эса дастрўмолча шундоққина қўл остида-ю, уни ололмаслигим тобора жаҳлимни чиқарарди. Дарҳақиқат одам зоти доимо қўли етмаган нарсани олгиси келади — буни ҳамма эътироф этган. Мен бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйлай олмасдим, фикри ёдим дубулғада, йўл юрганим сайин кўз олдимдан дастрўмол кетмас, хаёлан унинг суратини чизардим, пешонангдан шўртанг тер кўзингга оқиб тушса-ю, артолмасанг алам қиларкан! Китобда ўқиш осон, бироқ бу азобни ўзингиз тортиб кўринг-чи, қандай бўлар экан! Кошки бу ҳақиқий азоб бўлмаганда эди, эслаб ҳам ўтирмасдим. Одамлар мен ҳақимда нима дейишса дейишаверсин, лекин кейинги сафар албатта аёлларнинг сумкачасини оливоламан дея ўз-ўзимга сўз бердим. Доира Столнинг темир тўнкалари бу ишимни одобсизликка йўйишиб, устимдан роса кулишлари аниқ, лекин барибир мен учун ташқи кўринишга нисбатан қулайлик ҳамиша муҳимроқ бўлиб келган. Чанг-тўзон кўтариб, олға томон лўкиллаб боравердик, чанг бурнимга кириб аксиртирар, кўзёш тўкишга мажбур этар эди. Албатта, айтиб бўлмайдиган сўзлар оғзимдан чиқиб кетарди. Буни асло инкор этмайман, бошқалардан қаерим ортиқ.

Назаримда, бу кимсасиз Британия тупроғида ҳеч кимни, ҳатто одамхўрни ҳам учратиб бўлмайдигандек туюлди. Ваҳоланки, руҳиятим шундай эдики, ҳатто одамхўрни учратсам ҳам, хурсанд бўлардим, албатта, дастрўмолчаси бор одамхўр бўлса бас. Бошқа рицарлар одамхўрни учратиб, фақат унинг қуролини эгаллаб олиш фикрида бўлишади, мен эса бурнимни қоқиш учун унинг латтасини тортиб олардим-у, қолган темир-терсагини жон деб ўзида қолдирган бўлар эдим.

Бу орада иссиқ борган сари заптига оларди. Қуёш тобора баландроқ кўтарилиб, устимдаги темирларни қиздиргандан қиздирарди. Иссиқ суяк-суягингиздан ўтаверса, арзимаган нарсага ҳам жаҳлингиз чиқаверади. Отим йўртгани сайин саватдаги темир-терсакдек жаранлар эдим, бу эса мени жигимга тегар, қалқон лопиллаб гоҳ кўкрагим, гоҳ курагимга урилар, мен эса бундан жиғибийрон бўлар эдим. Отимни секинлатсам, барча бўғинларим араванинг ғилдирагига ўхшаб ғичир-ғичир қилар, боз устига юзимга уфураётган елдимримдан маҳрум бўлиб, тандирга тушгандек қовурилар эдим. Яна шуниси ҳам борки, қанча секин юрсангиз, устингиздаги темирлар шунча оғирлашади, гўё юки дақиқа сайин тонналаб ортиб бораётгандек. Боз устига қўлингиздаги найзани гоҳ у-гоҳ бу оёгингизга олиб, дам у-дам бу қўлингизни ишлатиб турасиз, йўқса мўлтасил бир қўлда ушлаб туриш жуда чарчатиб қўяди.

Ўзингизга маълумки, тер дарё бўлиб оқиб турса, айбга қўшманг-у, бутун баданингиз сасиб, қичий бошлайди. Танангиз ичкарида-ю, қўлингиз ташқарида, қўлларингиз билан танангиз ўртасида темир. Нимасини айтасиз, бундан баттари бўлмайди. Гоҳ у ерингиз, гоҳ бу ерингиз бирин-кетин қичиша бошлайди ва зўриқиб бутун аъзойи-баданингизни қоплаб олади, бунинг нақадар азоб эканлигини тасаввур ҳам қилиш қийин. Бундай азобга базўр чидаш бериб турганимда совутим остига пашша кириб, бурним устига қўнса бўладими, ваҳоланки сипаримнинг очилиши мушкул бўлиб, қай йўсинда кўтарилишини ҳам билмас эдим, фақат бош чайқашдан бонқа иложим қолмади, хавфу хатар йўқлигини билган пашша ўлгудек хира бўлишини биласиз, у бурнимдан гоҳ лабимга, гоҳ қулоғимга ғинғиллаб қўнар ва шундай чақар эдики, ўзи бунингсиз ҳам чекаётган азобим минг чандон ошиб, тоқатим тамоман тоқ бўлди. Сабрим чидамай, Алисандага темир қалпоғимни ечиб, мени пашшадан холи қилишни буюрдим. Қиз қалпоқ ичидаги бор нарсаларни олди, ичига сув тўлдириб менга узатди, мориқиб ичиб олдим, қиз қолган сувни совутим ичига қуйди. Қанчалар роҳат қилганимни тасаввур этиш қийин! Қиз сув ташиб келиб, токи ҳаммаёғим шалаббо бўлиб, ўзимни жуда яхши ҳис этмагунимгача устимдан қуяверди.

Роҳат қилиб дам олиш яхши нарса-да! Лекин ҳаётимизда муқаммал роҳат ҳам, тўда бахт ҳам ҳеч қачон бўлмайди. Сафарга чиқмасимдан сал олдин мен ўзимга

трубка ясаб, тамаки тайёрлаб олган эдим. Ҳақиқий тамаки бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда ҳиндулар чекадиган тоlnинг қуриган пўстлоғидан кўра яхшироқ эди. Трубка билан тамаки дубулғанинг ичида эди, энди бемалол хумордан чиққунча чексам бўларди-ю, лекин гургуртим йўқ.

Кейинчалик яна бир кўнгилсиз ҳол — тақдиримиз бутунлай тасодиф измида эканлигини исботлади. Темир кийимларга банди бўлган уста кўрмаган шогирд бировнинг ёрдамисиз отга ҳам мина олмас экан. Биргина Сэндининг кучи, ҳар ҳолда менга ожизлик қилади. Ёрдамга яна бирон-бир ўткинчини кутишга мажбур бўламиз, шекилли. Мен жон деб бу хилват гўшада ўткинчини кутишга ҳам рози эдим, чунки хаёл суришга ундайдиган нарсалар кўп эди. Мен ақлли ёки, майли телба бўлсин дейлик, одамлар шунча ноқулайликларга қарамасдан, темир кийимларга қандай қилиб кўникиб кетишгани ва мен чеккан асоб-уқубатларни улар умр бўйи чекиб келишларига қарамай, бир неча аср давомида шу одатга қандай қилиб итоат этиб келганликлари ҳақида ўйлаб кўрмаган эдим. Фақат ўйлаб кўришнинг ўзи камлик қилади, менда яна бу балодан қутулиш, одамларни бундай аҳмоқона одатдан воз кечишга мажбур қилиш устида фикр юритиш истаги ҳам бор эди-ю, бироқ бунинг ҳеч имкони йўқ, зеро, ёнингизда Сэнди бўлгандан кейин хаёл ҳам сура олмайсиз.

У итоатгўй, очиқкўнгил қиз эди-ю, лекин бамисоли бошингиз устида тегирмон тоши айланаётгандек, тинимсиз гапирарди, токи шаҳар аравалари ғилдиракларининг тарақ-туруғидан оғриган бошингиз ёрилгунча чарчоқ билмай валдирар эди. Қани энди оғзини латта билан ёпиб қўйсангиз, қандай ёқимтой қиз бўларди-я! Бироқ оғзини ёполмайсиз, бунақангиларнинг оғзини ёпилиши — ўлими билан баробар. У кун бўйи сайрайди, тинмай сайрайверади, ҳатто шу алфозда кетаверса, бирон ери ишқал топиб қоладими, деб чўчиркансан, киши; қаёқда, бундайларга ҳеч бало урмайди. У шунчалик гапга чечан эдики, ҳафталаб валақласа ҳам томоғини мойлашнинг ҳожати йўқ эди. Аксинча, шундай қилмоқчи бўлсангиз, авжига чиқиб кетади. Гапларида ҳеч қандай маъни йўқ — бари ҳавойи гаплар. У ғирт сафсатабоз эди. Балки, бундан ҳам баттарроқ бўлишим мумкин. Эрталаб унинг гап тегирмонига ҳеч аҳамият бермадим, чунки ўзимнинг ҳам ташвишим бошимдан ошиб ётарди, лекин пешиндан кейин сабрим чидамай такрор-такрор:

— Кўп гапирма, қизалоқ, башарти бундан кейин ҳам бу ернинг ҳавосини шундай исроф қилаверсанг, ҳавони чет элдан сотиб олишга тўғри келади, ваҳолонки қиrolнинг хазинаси шундоғ ҳам қуп-қуруқ,— дедим.

XIII 606

ОЗОД ОДАМЛАР

Таассуфки, одамнинг хушвақтлиги узоққа бормас экан. Қийналиб келаётган пайтимда шарқироқ сойнинг соя-салқин соҳилидаги кимсасиз, ҳордиқбоп, кўнгли яйрайдиган осойишта бир хилватгоҳда устимдан сув қуйиб, роҳат қилиб ўтирарканман, бу жойнинг менга жаннат бўлиб туюлганига ҳам ҳали ҳеч қанча вақт бўлгани йўқ. Аммо мен аллақачон хуноб бўла бошлаган эдим: биринчидан, трубкамни тутата олмаганим туфайли бўлса, гугурт фабрикасини ишга туширганимга хийла вақт бўлган-у, лекин гугурт оливолишни унутганим, иккинчи томондан егулик ҳеч вақомиз йўқ эди. Мен тушиб қолган аср ва халқнинг болаларга хос тадбиркорсизлигидан яна бир далолат бу. Сафарга отланган рицарь тасодифга ишониб ўзи билан егулик овқатини ғамлаб олмас эди, мабодо найзасига емиш солинган саватни илиб олишни тавсия этишса, унинг аччиги чиқарди. Доира Столининг ҳар қандай рицари ҳам найзасига шундай нарсани илиб юришдан кўра, очидан ўлишни афзал биларди. Мундоқ ўйлаб қаралса, бундан ҳам кўра савобдироқ иш борми? Мен бир-икки бўлак егулик нарсани совутим орасига яшириб олай деган эдим-у, лекин, сезиб қолишиб, мени ҳялтиришди. Уэр сўраб, ташлаб чиқишга мажбур бўлдим, унинг ҳузурини итлар кўрди. Кеч кириши билан ҳаммаёқни қора булут қоплай бошлади. Кўз очиб юмгунча ҳаммаёқни зулмат босди. Ётиш тараддудини кўрмоқ керак эди. Мен қизни бир қоя остига жойлаб, ўзим нарироқдаги бошқа қоя остига ёнбошладим. Совут-повутларим билан ётишга мажбур бўлдим, негаки темир кийимларимни ўзим ечолмас, Алисандадан ёрдам сўрашга эса уялардим — бегона аёл ҳузурида ечиниш одобдан эмас. Тўғри, совут остида ўзимнинг кийимларим бўлса-да, бироқ қатъий тартиб-тарбия таъсиридан дарров қутула олмас экансан, шу калта темир юбкамни ечаётганда қаттиқ хижолат чекишимни билиб, уни ёрдамга чақирмадим.

Момақалди роқ об-ҳавони ўзгартириб юборди. Шамол авжига олиб ёмғир савалаб ётгани сари ҳаво совиб борарди. Ёмғирдан қочаётган тиллақўнғиз, чумоли, чувалчанглар бошпана излаб, совутим остига ўрмалаб кира бошлади. Уларнинг баъзилари мўминтойгина, кийимларим чокига жойлашиб, жимгина ётишарди, айримлари эса негадир тинмай ғимир-ғимир қилишарди. Айнақса, чумолилар қитиғимни келтириб, у ёқдан-бу ёққа ўрмалайвериб, безор қилиб юборишди. Шу тахлит ётишни иккинчи марта худо кўрсатмасин. Менинг аҳволимга тушган одамларга ерда думаламасликни, ўз-ўзини дўппосламасликни маслаҳат бераман, чунки бу хил ҳаракатларингиз билан атрофингиздаги бошқа мавжудотларнинг диққатини ўзингизга жалб этасиз ва улар ёпирилиб келишади, унда аҳволингиз янада мушкуллашади, ғазабингиз ортиб сўкинаси, шунда ҳам ҳолингиз келса! Лекин шуниси ҳам борки, башарти ерда думаламай, ўзингизни дўппосламасангиз, ўлишингиз тайин, бинобарин, нима қилсангиз ҳам ўз ихтиёрингиз — аслида, ҳаммаси ҳам бир гўр. Ҳатто суяк-суякларимгача совқотиб ётган бўлсам ҳам ўша қитиқлашни ҳис этар ва ток теккан мурдадек сесканиб кетар эдим. Саёҳатдан қайтиб борганимдан кейин ҳеч қачон совут киймасликка сўз бердим. Аъзойи-баданим совқотган, айни пайтда беадад зирқираб, қичишар экан, ана шу машаққатли бир неча соат давомида толиққан миямда жавобсиз бир савол чарх урарди. Қандай қилиб одамлар бу лаънати совутларни кийиб юришар экан? Бу кийимларга қандай қилиб бир неча асрдан бери бардош бериб келишган?..

Ниҳоят, уйқусизликдан нохуш, тинка-мадорим қуриган, шалвираб, ўз-ўзимни дўппослашдан толиққан, очликдан ҳолсизланган, бодим қўзиб, икки букчайган, хуллас, оғир бир аҳволда ювиниб олиб, қурт-қумурсқаларни қириб ташлаш орзусида тонгни кутиб олдим. Мурувват юлдузи остида туғилган, олий мартаба Алисанда ля Картвлуаз хонимнинг ҳоллари нечук экан? У онасидан янги туғилган олмахондек сакрар эди! Тунни ўлик уйқуда ўтказган. Мамлакатнинг барча мартабали зотлари синғари ювинишга одатланмаган, зотан юзинмай, бирон ери камайиб ҳам қолмаган. Ҳозирги замон нуқтаи назаридан ўша давр одамлари аслида ёввойи ҳисобланади. Менга ҳамроҳ бўлган бу мурувватли хоним тезроқ нонушта қилишни хаёлига ҳам келтирмас — шунинг ўзи ҳам унинг ёввойи эканлигидан далолат берарди. Британияликлар ўша даврларда узоқ саёҳатлар-

тө чиқиб анча вақтгача рўза тутишга кўникиб қолганлар. Йўлга чиқмасдан олдин улар ҳинду ёки бўғма илонга ўхшаб, бир неча кунлик овқатни еб олишарди. Сэнди ҳам энг камида уч кунлик овқатни еб олганига шубҳа қилмасангиз ҳам бўлади. Биз уфқда қуёш кўринмай йўлга тушдик. Сэнди стлиқ, мен эса орқасида пиёда сургалиб борардим. Ярим соатдан кейин биз бир неча бечора чувриндиларга дуч келдик. Улар, таъбир жоиз бўлса, йўлни тузатишмоқда эди. Улар мени икки букилиб қарши олишди, лекин уларнинг нонушталарини баҳам кўриш истагимни билдирганимда, менинг марҳаматимдан шундай довдираб қолишдики, ҳатто бир зум ишонмай ҳам туришди. Ожиза ҳамроҳим эса жирканиб, лабини чўччайтирганича нари кетди. У, бунақа ҳайвонлар билан ҳамтовоқ бўлмайман, дея ёзғирса ҳамки бечоралар хафа бўлишмади, аксинча, уларни чўчитиб юборди. Ваҳоланки, улар қул ҳам, ёлланган мардикорлар ҳам эмасдилар. Устларидан кулгандек, уларни «озод одамлар» дея эдилар. Мамлакатдаги қуллик асоратига тушган аҳолининг ўндан етти қисми «озод одамлар» табақасига кирарди: майда «мустақил» фермерлар, ҳунармандлар ва ҳоказо. Бошқача айтганда, ана шулар асл халқ — миллатни ташкил этарди. Бу табақа миллатдаги фойдали ва ҳурматга сазовор барча одамларни ўз ичига оларди. Шуларни миллатдан чиқариб юборсангиз, фақат қирол, амалдор ва дворянлар сингари ишёқмас, фойдасиз палидлар ва қаланги-қасангилар қоладикки, булар борини ҳам вайрон қиладилар, зотан, оқилона тузилган жамият учун уларнинг ҳеч қандай қиммати йўқ. Ваҳоланки, усти ялтироқ бу озчилик ўзининг ҳақиқий ўрни бўлмиш ҳаммадан кейин судралиб бориш ўрнига ҳийланайранглар ишлатиб, жамиятнинг олдида байроқ кўтариб одимлашмоқда. Улар фақат ўзларинингина миллат деб билар, зеро, беҳисоб меҳнаткашлар бундай номаъқулчиликка, токи ўзлари тан олмагунларича сабр этиб келдилар. Меҳнаткашлар бу ҳол, адолат юзасидан ва ўзи шундай бўлиши лозим экан, деб тан олдилар. Роҳиблар оталарига ҳам, ўзларига ҳам бу жабр-ситамларни худонинг ўзи яратган дея уқтиришган ва бечоралар бундай аҳмоқона, ўринсиз ҳазил қилиш худого зарур келибдими, деб ўйлаб ҳам ўтирмай, роҳибларга ишонар, ҳамда ўзларини мўмин-қобил тутар эдилар.

Куни кечагина Американинг ўн тўққизинчи аср кишиси учун бу мўмин-қобил одамларнинг гаплари ғалати туюлар экан, улар номигагина озод, ер-мулкларини ижо-

ватсиз ташлаб кетолмасдилар. Улар ўз донларини ўзлари янчиб, нон ёпиб олишга ҳақли эмас, донларини лорднинг тегирмонига, унларини лорднинг нонвойхонасига олиб бориб беришлари лозим, боз устига бунинг учун яхшигина ҳақ тўлашлари керак. Улар савдодан тушган пулнинг талай қисмини лордга тўламагунарича ўз ерларидан бир парчасини ҳам сотолмасдилар. Бировнинг ерини сотиб олишдан аввал эса лордга берган ижозати учун ҳақ тўлашлари, яқинлашиб келаётган бўронда ўз ҳосилнинг нобуд бўлишига қарамай, лорднинг сўзини икки қилмай, унинг дон-дуини бепул йиғиб-териб беришлари лозим. Ўз майдонларида лорд учун мевали дарахт экишга рози бўлишлари, лорднинг ҳосил йиғувчилари эҳтиётсизлик қилиб экинларини пайҳон қилишса ҳамки, ғазабларини ичларига ютиб туришга мажбур эдилар. Гарчи, лорд ўз меҳмонлари билан, ов билан машгул бўлиб, отлари уларнинг пайкалларида сабр-чидам билан меҳнат қилиб яратган ҳосилларини эзиб-янчиб тацласалар ҳамки, жаҳлларини босиб туришлари керак, уларнинг ҳатто каптар боқишга ҳақлари йўқ, аксинча лордларнинг каптархонасидан учиб келган бир тўда каптарлар уларнинг ҳосилларини очофатларча еб қўйсалар ҳамки, аччиқларидан биронта қушни ҳам нобуд қилолмайдилар, зеро, бунинг учун жуда қаттиқ жазога тортилар эдилар. Ва ниҳоят ўз ҳосилларини йиғиб-териб олганларида эса, боскинчилар тўдаси ёпирилиб келади: аввал черков баракали бўлагини, сўнгра қирол ўлпончиси талайгина қисмини ундириб олади, қолган ҳосилни эса милорднинг одамлари талон-тороқ қиладилар. Ана шундай таланган озод одам ана шундан кейингина ҳосилнинг қолган қисмини, агар меҳнатига арзиса, уйига олиб кетарди. Бечора озод одамнинг бундан кейинги қисмати кетма-кет солиқ остида қолади, солиқни фақат эркин, мустақил қашшоққина тўлайди, бунга на барон, на епископ, на бойвачча аъёнлар, на очофат черков хўжайинларининг алоқаси бор, мабодо бароннинг уйқуси келмай қолса, куни билан меҳнат қилиб келган озод одам ҳовуз лабида ўтириб қурбақалар қурилламасин деб хипчин билан сувни савалаб ўтириши керак. Агар озод одамнинг қизи бўлса... яхшиси монархиянинг бу пасткашларча ҳаёт тарзини китобда ёзиб ўтирмай қўя қолайлик. Башарти озод одам ана шундай паноҳ-ва шафқат излаб, аянчли ҳаётини яқунлаб ўзини-ўзи нобуд этса, беозор черков уни мангу жаҳаннам азобига маҳкум этади, беозор қонун ярим тунда марҳумнинг орқа-

сига қозик қоқиб чорраҳага кўмиб қўяди, хўжайини — хоҳ барон, хоҳ епископ бўлсин — унинг барча мол-мулкини тортиб олиб, бевасини етимчалари билан кўчага ҳайдаб чиқаради.

Мана, шундай озод одамлар каллаи саҳарлаб ўз хўжалари — епископнинг йўлини бепул тўзатиш учун бу ерга тўпланишибди. Ҳар бир оила бошлиғи ва ўғли уч кун, уларнинг қароли тўрт кун бепул ишлаб беришлари керак. Назаримда, Франция ва французлар тарихини, уларнинг бир қонли зарба билан минг йиллар давом этиб келган шу хилдаги истибдодни ювиб ташлаган унутилмас ва шонли революциягача бўлган тарихни ўқиётгандек эдим. Бу қонли тўлқин асрлар бўйи дўзахда ҳам бўлмайдигандек ноҳақлик, номуссизлик ва жабру жафо чекиб келган халқдан уни қийноққа солиб, аста-секин сўриб келинган ҳар бир бочкаси учун ярим томчидан интиқом олди. Шуни назарда тутиш ва унутмаслик лозимки, икки хилдаги «жаллодлик ҳокимияти» мавжуд эди. Биринчисининг ҳокимлиги даврида қотиллик жазавали завқ билан амалга оширилган, иккинчисидан эса қотиллик совуққонлик билан пухта ўйлаб бажо келтирилган. Биринчиси бир неча ой давом этади, иккинчиси — минг йил; биринчиси—ўн минглаб одам жонини, иккинчиси — юз миллионлаб одамлар жонини қурбон этган. Нима учундир бизни биринчиси даҳшатга солади, ваҳоланки, бу бир дақиқалик қотиллик: зотан, болта остидаги бир лаҳзали ўлим умр бўйи очлик, яланғочлик, ҳақорат, жабр-зулм ва қийноқда аста ўлгандан кўра афзал эмасми? Гулханда аста ўлиш чақмоқдан бир лаҳзада ўлиш билан тенглаша оларми? Бизни жонҳолатда кўз ёши тўкиш ва даҳшатга тушишга мажбур этган қизил террор қурбонларининг бари биттагина шаҳар қабристонига жо бўлади, бироқ беҳад қайғули ва даҳшатли ўша қадимий ва чинакам террор қурбонлари бутун Франция тупроғига сиғмаган бўлур эди, ваҳоланки, ҳеч ким, ҳеч қачон бизни бу террорнинг бутун даҳшатини англашга ва унинг қурбонларига изтироб билан раҳм этишга ўргатмаган!

Мен билан нонуштасини баҳам кўриб, ҳамсуҳбат бўлаётган бу озод оми одамлар қирол, черков ва аъёнларни шунчалик эҳтиром ила тилга олар эдиларки, ҳатто уларнинг ашаддий душманлари ҳам бундан баттарини орзу эта олмасдилар. Мен уларга қараб, ҳам кулгим қистар, ҳам қайғурар эдим. Улардан эркин сайлов ҳуқуқига эга бўла туриб битта оилани сайлаши ва шу ои-

ла наслдан-наслга ўтар экан, истёдодли ёки ғирт аҳмоқ бўлишга қарамасдан ўзлари устидан ҳукмрон бўлишига йўл қўядиган халқ бўлиши ва шу билан бирга кўкларга кўтариш, қолганлари учун ҳақоратли равишда ардоқлаши, ҳурмат-эътибори ва бутун имтиёзлари наслдан-наслга кўчадиган, бир сиқим оилани сайлаб олиб, мамлакатдаги бошқа оилалар, шу жумладан, сайловчининг оиласи ана шу ҳурмат-эътибор ҳамда имтиёзлардан маҳрум бўлиши мумкинми, деб сўрадим.

Улар сўзларимни бепарвогина тинглаб бўлишди-да, бундай гаплардан беҳабар эканликлари, бу ҳақда ҳеч ўйлаб кўрмаганликлари ва ҳатто давлат ишлари бўйича ўз фикрини билдира оладиган мамлакат бўлиши мумкинлигини тасаввур ҳам этолмасликларини айтдилар. Мен ўз юртларида ягона ҳукмрон черков жорий этмагунларича ҳақ-ҳуқуқларини йўқотишга йўл қўймайдиган шундай халқни кўрганимни айтдим. Улар яна бепарво қараб ўтираверишди. Лекин шу пайт бири менга тикилиб турди-да, айтганларимни қайтадан, аста-секин, дона-дона қилиб гапириб беришимни илтимос қилди. Гапларимни қайтардим. У дарров гапларим маъносини англадию мушти билан ерни уриб, сайлаш ҳуқуқига эга бўлган халқ ҳеч қачон ўз ихтиёри билан шунчалик тубанликка тушмайди ва халқни сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этишдек талон-тарож барча жинойатларнинг энг ашаддийсидир дея эълон қилди.

Мен ўз-ўзимга:

— Манавиниси ҳақиқий инсон. Ихтиёримда шунақалардан кўпроқ бўлгандами, бу мамлакатда фаровон ҳаёт тузардим-да, барча идора этиш усулларини тубдан ўзгартириб, унга бўлган садоқатимни исботлаб берар эдим,— дедим.

Гап шундаки, мен садоқат деганда Ватанга бўлган садоқатни тушунаман, унинг идоралари ва ҳукмдорларига эмас. Ватан бу— ҳуқуқ, мустаҳкам мангудир, Ватани асраб-авайлаш, уни севиш, унга содиқ бўлиш даркор. Идоралари эса — ташқи кўриниш, устки кийимдек бир нарсаси, кейин эса эскириши, йиртилиши, нобоп бўлиб қолиб, баданни қиш, касаллик ва ўлимдан сақлаш қобилиятини йўқотиши мумкин. Латталарга содиқ бўлиш, латталарни шарафлаш, латталар олдида қуллуқ қилиш, латта учун жон фидо этиш — бу тентакона содиқлик, монархлар кашф этган ҳайвоний содиқлик. Монархия билан бир гўр, қўшмозор бўлаверсин бундай садоқат. Мен эса Коннектикутданман, унинг конституциясида

«бутун сиёсий ҳокимият халқники ва барча эркин ҳукуматлар халқ бахт-садоати учун таъсис этилади ва халқ ишончига асосланади, халқ ўз хоҳиши бўйича, истаган вақтида идора шаклини ўзгартириш ҳуқуқига эга ва бу ҳуқуқ шакшубҳасиз дахлсиздир»,— деб ёзиб қўйилган.

Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, ўз мамлакатининг сиёсий кийимлари эскириб кетганини кўра била туриб индамаган, янги кийимларни яратиш учун даъват этмаган гражданин Ватанига садоқатли бўла олмайди — бундай одам сотқин. Бунақа одам ҳатто мамлакат кийимлари эскирганини пайқаган биттаю битта бўлса ҳам кечирилмайди. Унинг бурчи — ҳар қандай вазиятда ҳам ташвиқот олиб бориш, модомики, унинг даъвати қабул этилмай, қарши овоз бериш қолганларнинг бурчи, агар улар у билан чиқишмай қолсалар.

Мана, мен минг кишидан фақат олти кишигагина, давлатни идора этиш ҳақида ўз нуқтаи назарларини ифода этиш ҳуқуқи берилган мамлакатга тушиб қолдим. Бордию қолган тўққиз юз тўқсон тўрт одам идора этиш тарзидан норози эканликларини ва уни ўзгартириш ҳақида фикр билдирсалар борми, манави олти «сайланган» киши бу қабул тубанлик, инсофсизлик, ғирт хиёнат, дея ғазабларидан сапчийдилар! Илло мен бор пулини ва барча хизматларини қиладиган тўққиз юз тўқсон тўрт ходим қолган олтитаси эса ўзларини идоранинг мутлоқ аъзоси деб билиб, барча дивиденд (фойда)ларини оладиган компания акционери бўлиб қолдим. Назаримда, лақиллаб қолган тўққиз юз тўқсон тўрт аҳмоқ қартани қайта чийлаб янгитдан тарқатишлари керак. Зиммамдаги хўжайинлик буюк мансабимдан воз кечиб қўзғолон кўтаришни, уни революцияга айлантириб юборишни даъват этиб турибди-ку, бироқ шу нарса менга маълумки, қандайдир Жек — Кэд ёки Уот Тайлерга ўхшаб даставвал ўзига сафдош тайёрламасдан бошланган ҳар қандай ҳаракат сўзсиз ҳалокатга маҳкумдир. Мен эса муваффақиятсизликка кўникмаганман. Шунинг учун кўнглимда ўйлаб қўйган «қартани қайта чийлаш» иши мутлақо Кэд Тайлерларникига ўхшамайди.

Мен рўпарамда мазлум ва ўта жоҳил икки оёқли қўйлар тўдаси ўртасида қора нон кавшаб ўтирган одам билан на қон, на қўзғолон ҳақида гаплашдим, уни бир четга олиб чиқдим-да, мутлақо бошқа нарса ҳақида гап юритдим. Гапим тугагандан кейин ундан томиридан жиндек «сиёҳ» сўрадим: чивикчани ана шу «сиёҳга» боти-

риб бир бўлак пўстлоққа: «Буни Одамлар Фабрикасига юбор», деб ёздим ва қўлига тутқазиб дедим:

— Манавини Камелотдаги саройга олиб бор ва мен Кларенс деб атайдиган Аленас ле Пулетнинг шахсан қўлига топшир, у ҳаммасини ўзи тушуниб олади.

— Демак кашиш экан-да у,— деди ҳалиги одам, чехрасидан бояги шавқ йўқолиб.

— Қанақасига кашиш? Сенга айтмабмидим, менинг Фабрикамга на черков қўллари ва на унинг ювиндихўрлари бўлмиш — кашишлару епископларни қўйишади, деб? Ўзинг ҳам фақат шу шарт билан қабул этиласан ва қайси динга мансуб бўлишинг, бу сенинг шахсий ишингдир, деб айтмабмидим?

— Айтишга-ку, айтгансиз, сизни тинглаб беҳад қувондим, лекин шубҳаланиб қолдим, ўша ерда кашиш борлиги менга ёқмай турибди.

— Хотиринг жам бўлаверсин, у мутлақо кашиш эмас.— Аммо суҳбатдошим ишонқирамай тургани сезилиб турарди.

— Ўқишни билганидан кейин қандай қилиб кашиш бўлмайди,— деди шубҳа аралаш.

— Шунақа, кашиш эмас-у, лекин ўқишни, ҳатто ёзишни ҳам билади. Уни ўзим ўргатганман.— Шундагина суҳбатдошимнинг чехраси ёришди.— Фабрикада сени ҳам даставвал ўқишга ўргатишади...

— Мени-я? Шу санъатни ўрганиш учун бутун қонимни беришга тайёрман. Мен қулингиз бўламан, сизнинг...

— Йўқ, ҳожати йўқ, сен ҳеч кимнинг қули бўлмайсан. Оилангни тўплагин-да, йўлга туш. Хўжайининг, епископ арзимаган мулкингни эгаллаб олади, лекин бундан қайғуриб ўтирма — сени Кларенс мукофотлайди.

XIV б о б

«ЛОРД, ЎЗИНГНИ ҲИМОЯ ҚИЛ!»

Нонушта учун уч пенни тўладим, бу ҳаддан ташқари сахийлик эди, негаки бу пулга ўн икки кишининг қорини тўйғазса бўларди. Мен эса эвазига, бу орада ҳордигимни чиқариб, кайфиятимни яхшилаб олдим, бундан ташқари пулни менсимай сарфлаш эски одатим, боз устига бу одамлар ўзи камчил бўлган нонушталарини мен билан текин баҳам кўришга ҳам тайёр эдилар. Мен

эса ўз миннатдорчилигимни, ҳамда илтифотимни чин қалбимдан сахийларча пул мукофоти билан изҳор этишдан ғоят хурсанд бўлдим, менинг совутимда бекорга чайқалиб юргандан кўра, яна ўша даврда ҳар бир пенни темирдан тайёрлангани, ўзим билан оливолган ярим доллар майда, оғир кк эканлигини ҳисобга олганда, бу пуллар уларнинг қўлларида кўпроқ фойда келтириши мумкин. Эътироф этишим керакки, ўша кунлари мен жудаам исрофгар эдим. Исрофгарлигимни бир қадар шу билан изоҳламоқ лозимки, гарчанд, Британияда истиқомат қила бошлаганимга кўп вақт бўлган бўлса ҳам, шарт-шароитга ҳеч кўниколмас ва Артур қироллигида бир пеннига тахминан Коннектикутда икки долларга танча нарса берса, шунча беришини мулоҳаза қилиб ўтирмасдим. Бу пуллари харид этиш қобилияти мутлақо бир хил. Қани энди, Камелотдан бир неча кун кечроқ сафарга чиққан бўлганимда, бу одамларга ўзим зарб этган чиройли, янги танга берган бўлардим, бу танга ҳам, одамларга ҳам хуш ёққан бўларди, албатта. Мен пул зарб этишда америкача усулга асосландим. Бир-икки ҳафтадан кейин икки цент, ўн цент, чорак доллар, ярим доллар, шунингдек, олтин пуллар қиролликнинг барча савдо артерияларига нозик, битмас-туганмас оқим бўлиб қуйида бошлайди ва шуни кўнглим аниқ сезиб турибдики, бу янги қон ҳаётни янгилаб юбаради.

Фермерлар қўярда-қўймай сахийлигимни тақдирламоқчи бўлишди, ноилож чақмоқтош тақдим этишларига ижозат бердим. Мени Сэнди билан отга ўтқазиб қўйишлари биланоқ трубкамни тутатдим. Сипарим туйнугидан тутун чиқар-чиқмас ҳамма фермерлар ўрмонга тирқираб қочдилар, Сэнди эса ўзини отдан ташлади. У мени рицарь ва ёлғончиликни касб қилиб олган одамлардан кўплаб эшитган ўт нафас аждаҳо деб ўйлабди. Ҳаммаларини тутуннинг сабабини тушунтириб бўладиган даражадаги масофага яқинроқ келишларига кўндиргунимча ўлиб бўлдим. Мен бу нарса душманимдан бошқага ҳеч кимга хавф-хатар келтирмайдиган арзимаган сиргарлик дедим. Сўнг қўлимни кўкрагимга қўйиб, кимда-ким очиқкўнгиллик билан ёнимга келса, келишдан бош тортганларнинг турган жойларида ҳалок бўлишларини кўради, деб ваъда бердим. Ҳамма оёғини қўлига олиб истиқболимга югуриб келди. Жойида қолиб кузатишга ҳеч кимнинг хуши бўлмагани сабабли бахтсиз ҳодиса рўй бермади.

Хийлагина вақтимни сарф этишга тўғри келади, негаки қўрқувдан холи бўлган бу ёши улуғ болалар менинг ўт ва тутундан нафас олишимдан шундай қойил қолдиларки, яна иккита трубка чекиб тугатмагунимча қўйиб юборишмади. Сэнди трубкага бир оз кўникиб олди, бу эса биргаликдаги саёҳатимизда жуда зарур. Бундан ташқари у ўзининг гапдонини вақтинча бекитиб қўйди. Бу ҳам кичик ютуқ эмас эди. Бироқ энг муҳими шуки, мен баъзи нарсаларга ўрганиб олдим, энди ҳар қандай паҳлавон ёки одамхўрга дуч келишдан қўрқмайман.

Тунни бир авлиё зоҳидникида ўтказдик, эртасига чошгоҳда янги тажрибамни ишлатиб кўриш имконияти туғилди. Биз бийдек дала бўйлаб кетарканмиз, ўз фикримга шу даражада ғарқ бўлиб кетибманки, атрофда ҳеч нарсани кўрмас, ҳеч нарса қулоғимга кирмас эди. Бир пайт тўсатдан Сэнди эрта биланоқ бошлаган ҳикоясини чала қолдириб қичқириб юборди:

— Ўзингни ҳимоя қил, Лорд! Ҳаётинг хавф остида!

Қиз отдан сакраб тушиб, бир четга ўтиб олди. Мен атрофга қарадим ва нарироқдаги дарахт панасида олти-етти рицарни ўз қурол-бардорлари билан турганини кўрдим. Улар тараддудланиб, айилларини тортиб, шошилинич отларига мўйнишга шайланмоқда эдилар. Трубкамни тамакига тўлдириб қўйган эдим. Агар шу мамлакатни зулм-истибдоддан қутқариш, иложи борица ҳеч кимга озор бермай, халққа ўзининг ўғирланган ҳуқуқини қайтариб бериш ҳақидаги хаёлга берилиб кетмаганимда аллақачон чеккан бўлардим. Дарров трубкамга ўт кўйдим, оғзимни тутунга тўлдирдим-да, ҳужумни кута бошладим. Рицарлар мен томон от чоптириб кела бошладилар, шуни айтишим керакки, бу рицарларга хос шоввозлик эмас эди. Китобларда бирорта ўзини ҳурмат қиладиган бир аблаҳ ҳужумни бошлайди-ю, қолганлари четда туриб, олишув қоидага биноан кечишини кузатиб туради, деб ёзилиши бекорчи гап. Аксинча, улар ҳаммаси биргаликда менга қарши шамолдек, замбаракнинг ўқидек, эгик бошларидаги попукларини қилпираганча, найзаларни олдинга қаратиб учиб келмоқда эдилар. Мабодо бу дарахт тепасидан қараб турилса, албатта бу жуда ажойиб манзара эди. Мен ўз найзамни ишга солмай, юрагимни ҳовучлаб темир тўлқинининг босиб келишини кутиб туравердим. Сўнгра сипарим туйнуғи орасидан тутам-тутам оппоқ тутун чиқариб юбордим. Темир тўлқин бирданига сочилиб кетди-да, орқага тисарилди. Бу манзара илгаригисидан ҳам чиройлироқ эди.

Рицарлар мендан уч юз қадамча нарироқда тўхтаб қолишди, мен хавотирга туша бошладим! Қувончим қўрқув билан алмашди. Энди адои-тамом бўлдим, деб ўйладим. Аммо Сэнди ўзида йўқ хурсанд эди. У менга бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин унинг сўзини бўлдим, сеҳрим нима учундир таъсир қилмаяпти, отга ўтир, қочиб қолишимиз керак, дея тушунтирдим. Қиз қочишга рози бўлмади. У менинг сеҳрим рицарларнинг кучини олиб қўйди, деб уқтира бошлади. Улар жойларидан қимир этолмаганлари учунгина кетолмаяптилар, яна бир оз кутиб турсак, ҳаммаси отдан қулаб тушади-ю, отлари ва қурол-аслаҳалари бизга ўлжа бўлиб қолади, деди. Мен унинг соддадилларча лақмалигидан фойдаланмоқчи эмасдим, шунинг учун сен адашяпсан, оғзимдан чиқадиган олов ўлдирса, шу заҳоти ўлдириши керак эди, модомики, бу одамлар тирик экан, машинамнинг бир жойи бузилиб қолганга ўхшайди, сабабини ўзимам билмайман, тезроқ қочиб қолишимиз даркор, йўқса, рицарлар бизга яна ҳужум бошлайдилар, дедим. Сэнди хахалаб кулиб юборди-да:

— Бўлмағур гап, сэр, улар бунақа одам эмас! Сэр Ланселот бўлганда, аждаҳолар билан жанг қилган бўларди, у аждаҳоларга қайта-қайта ҳужум қилаверади, токи уларни яксон қилмагунча. Балки сэр Пеллинор ҳам, сэр Эгловэл ҳам, сэр Карадос, яна баъзи бирлари ҳам шундай қилишлари мумкин-у, лекин қолганлари қанчалик мақтанишмасин, бундай қилишга журъат этишолмайди. Наҳотки, шундай балога дуч келган бу ифлос махлуқлар, яна баттарига дучор бўлишни истайдилар, деб ўйлайсизми?

— Ундай бўлса, нима қилиб туришибди? Нима учун даф бўлишмаяпти? Ҳеч ким ушлаб тургани йўқ уларни. Қасдимни ҳам олмоқчи эмасман.

— Ҳали уларни қўйиб юбормоқчимисиз? Йў-йўқ, бундай қилолмайсиз! Улар буни орзу ҳам қилишга ҳақлари йўқ. Улар сизга таслим бўлишмоқчи.

— Наҳотки? Нима учун пайсаллашяпти бўлмаса?

— Бу ерларда аждаҳоларни қанчалик иззат қилишларини билсангиз эди, уларни айбситмаган бўлардингиз. Улар олдингизга келишга қўрқишмоқда.

— Ундай бўлса, уларнинг олдига ўзим бораман-да...

— Йўқ, йўқ, жойингиздан қимирласангиз, улар қўрқувдан ўлиб қолишади. Ўзим бориб келаман.

Сэнди уларнинг ҳузурига кетди. У жуда қулай ҳамроҳ экан. Мен бўлсам, бундай масъулиятни ўз зиммам-

га олишдан қўрққан бўлардим, албатта. Не кўз билан кўрайки, бир оздан сўнг рицарлар орқаларига от чоптириб жўнаб кетишди, Сэнди эса орқасига қайтди. Енгил нафас олдим. Мен қиз гапни уддалай олмади, бошида-ноқ узилиб қолди, йўқса суҳбат бунчалик қисқа бўлмасди, деб ўйладим. Лекин у узил-кесил галаба билан қайтибди. Оғзидан менинг Хўжайин эканлигим чиқар-чиқмас ҳаммалари эс-ҳушларини йўқотиб қўйишибди! «Даҳшатларидан эслари тескари бўлиб кетди», дея тушунтирди қиз, менинг барча талабларимни бажо келтиришига тайёр эканликларини изҳор этишибди. Шунда қиз уларни, икки кундан кейин қирол Артур саройига бориб, оту яроғ-аслаҳалари билан биргаликда асир тушишлари ва бундан кейин менинг ҳукмимда бўлишлари учун қасам ичирибди. Қиз мендан ҳам аъло даражада ҳамма ишни боплабди! Ажойиб қизча!

X V б о б

СЭНДИНИНГ ҲИКОЯСИ

— Шундай қилиб бир нечта рицарнинг эгаси бўлиб олдим,— дедим мен йўлга тушганимизда.— Ҳеч қачон бу каби бойлик орттираман, деб ўйламагандим. Уларни нима қиламан энди: лотерея ўйинига тикаман, шекилли? Неча нафар эди улар, Сэнди?

— Ижозатингиз билан, еттита, сэр, қуролбардорларни ҳисобга олмаганда.

— Овимиз ёмон эмас. Ким экан ўзлари? Қай гўрдан пайдо бўлиб қолишди?

— Қайси гўрдан дейсизми?

— Ҳа-да, қаерда яшайди улар?

— Э, бундай денг. Ҳозир жавобини айтаман.

Шундай дея у чуқур ҳаёлга чўмганча сўзларни майин ва маънодор қилиб гапира бошлади:

— Қай гўрдан... қай гўрдан... пайдо бўлиб қолишди? Қай гўрдан пайдо бўлишди? Ҳа, ҳа-я, қай гўрдан пайдо бўлишди? Қандай, келишган жумла, сўзларнинг назокатли бирикмаси! Ёдлаб олмагунимча бу сўзларни қайта-қайта такрорлайман. Қай гўрдан пайдо бўлишди? Тўғри! Энди сўзларни сув қилиб ичиб олдим, мабодо...

— Сэнди, унутма, ўша ковбойлар ҳақида гапириб бермоқчи эдинг-а?!

— Ковбойлар ҳақида?

— Ҳа, ўша рицарлар-да. Менга ўшалар ҳақида гапириб бермоқчи эдинг. Яъни, масалан, биринчи юриш сендан.

— Биринчи юриш.

— Ҳа! Ҳа! Ҳа! Тўпни теп. Айтмоқчиманки, ҳикоянгни бошла, тутантириққа бунчалик кўп гугурт сарфлама. Ўша рицарлар ҳақида сўзлаб бер.

— Гапириб бераман, мана ҳозир... Шундай қилиб, иккаласи йўлга равона бўлишибди, бир маҳал улкан ўрмонзорга кириб келишибди. Шунда...

— Жин урсин!

Буни қарангки, ўз хатоимни дарров англадим. Мен Сэндининг гап тўғонини очиб юборибман, айб ўзимда! Гапни индаллосини айтгунча бир ой жағи тинмайди энди. У гапни доим эгасиз бошлаб, кесимсиз тугатар эди. Мабодо гапини бўлмоқчи бўлсангиз, у ё сизга эътибор ҳам қилмайди, ёки бир жуфт сўз билан жавоб берадию ҳикоясини бошидан қайта айта бошлайди. Бинобарин, унинг сўзини бўлиш аҳволни янада мушкуллаштириш билан тенг, шундай бўлса ҳам, унинг гапини бўлар эдим, азбаройи ўз ҳаётимни сақлаш учун дам-бадам гапига суқулиб турардим, зотан, куни билан унинг бир хилда сайрашини эшитавериб, юрагингиз тарс ёрилиб кетиши мумкин.

— Жин урсин! — дедим жонҳолатда.

Сэнди шу заҳоти ҳикоясини қайтадан бошлади:

— Шундай қилиб, иккаласи йўлга равона бўлишибди ва улкан ўрмонга кириб қолишибди. Бир маҳал...

— Улар ким?

— Сэр Гоуэн билан сэр Уэн. Бир маҳал улар роҳибларнинг манзилига етиб боришибди, уларни иззат-икром билан кутиб олишибди. Эрта билан ваъзни тинглаб бўлишганидан сўнг йўлларида давом этиб, улкан ўрмонга кириб қолишибди. Шу пайт бирдан сэр Гоуэн водийдаги минора ёнида ўн иккита ҳурилиқо парилар ва уларнинг ёнида баҳайбат отларга минган иккита рицарга кўзлари тушиб қолибди. Парилар қандайдир дарахт панасида сайр қилишмоқда эди. Сэр Гоуэн дарахтга осилган оппоқ қалқонни кўрибди. Парилар эса қалқон ёнидан ўтатуриб унга туфлашар ва лой отишар эмиш.

— Сэнди, бу элда шу каби қилиқларни ўз кўзим билан кўрмаганимда, сенга ишонмаган бўлардим. Не ажабки, кўрганман ва ўша париларнинг қалқон ёнидан биринкетин ўтиб дуфлаётганларини яққол тасаввур этиб турибман. Аёлларингизнинг ҳаммаси телбанамо иш қилишади.

Мен энг мумтоз оилаларнинг энг яхши аёлларини назарда тутмоқдаман. Ун минг миль масофадаги телефон сими хизматини бажарадиган ўртамиёна телефончи ойимча ҳам қирол Артур юртидаги энг аслзода герцогиняни ҳам одоб, сабр-тоқат, камтаринлик ва бошқа яхши хулқ-атворга ўргатиши мумкин.

— Телефончи ойимча?

— Ҳа. Бу нима деб сўраб-суриштириб ўтирма. Бу янгича тахлитдаги қиз, бунақалари бу ерда йўқ. Одамлар у билан баъзан қўпол муомала қилишади, гарчанд, зиғирча айби бўлмаса ҳам, сўнгра ўзлари уялиб юришади ва бунақа қўполлик ғирт қабиҳлик эканини тушуниб, айниқса қўполликка ҳеч қандай асос бўлмаганидан кейин, ун уч аср афсус чекиб юришади. Биттаям чинакам жентельмен телефончи ойимчага қўполлик қилмайди... гарчи мен... ўзим иқрор бўлишим керак...

— Балки у қиз...

— Ке, қўй, у билан ишинг бўлмасин, минг тушунтирганим билан барибир унга ақлинг етмайди.

— Майли, сизнингча бўла қолсин. Шундай қилиб, сэр Гоуэн билан сэр Уэн уларнинг ҳузурига бориб саломлашибди ва улардан нима сабабдан бу қалқондан шунчалик ҳазар қилмоқдасиз, деб сўрашибди. «Милордлар,— дейишибди парилар,— сизга сабабини айтамиз. Бу оппоқ қалқон юртимизда яшайдиган бир рицарга мансуб. У жасур рицарь, лекин юртимиздаги барча аёллару аслзода хонималарни ёмон кўради, шунинг учун унинг қалқонини хўрлаяпмиз». «Мардонавор рицарь қизларни ва аслзода хонимларни ёмон кўриши одобдан эмас,— дебди сэр Гоуэн.— Лекин бунинг бирон-бир сабаби бордир, балки у бошқа юртнинг қиз ва аслзода хонимларини яхши кўрар? Ўзларингиз айтганингиздек, агар у шунчалик жасур бўлса...»

— Жасур...— Ҳа, аёллар фақат жасурликни эътироф этишади, Сэнди. Улар учун ақл—ҳеч нарса. Том Сэйерс, Жон Хинэн, Жон Л. Сэлливан, афсуски, бу ерда йўқсиз. Йигирма тўрт соатдан кейин Доира Стол остига оёқларингизни узатиб ўтириб, «сэр» унвонини олиш ҳуқуқига эга бўлиб олар, яна йигирма соатдан кейин эса барча эрга теккан маликаю сарой герцогиняларининг қалбларини забт этган бўлар эдингиз. Сарой аёллари ўз эрини кўпроқ скальп¹ эгаси бўлмиш дуч келган бақувват паҳлавонга

¹ Скальп — сочлари билан шилиб олинган бош териси.

алмаштиришга тайёр команчлар саройидаги ҳинду аёлларини эслатади.

«...Ўзингиз айтганингиздек жасур бўлса,— дебди сэр Гоуэн,— исмини айтинг?» — «Сэр, унинг исми Мархауз, Ирланд қиролигининг ўғли»,— дейишибди парилар.

— Ирландия қиролининг ўғли, дейиш керак. Сен нотўғри айтяпсан. Энди қаттиқроқ ушлаб ол, манави чуқурликдан сакраб ўтамиз... Мана шундай! Отимиз циркда ўйнаса ҳам бўлади: жуда бевақт туғилиб қолган.

...«Мен бу рицарни яхши биламан,— дебди сэр Уэн,— у ҳозирги вақтда истиқомат қилувчилардан кам эмас».

— «Ҳозирги вақтда истиқомат қилувчилар». Сэнди, сенда фақат биргина камчилик бор, сўзлашинг бир оз эскичароқ. Лекин бунинг аҳамияти йўқ.

— «Мен уни турнирда кўпчилик рицарлар билан жанг қилганини шоҳиди бўлганман, биронтаси ҳам уни енга олмади». «О, парилар, назаримда эҳтиётсизлик қиляпсиз,— дебди Гоуэн,— чунки бу ерга қалқонни илиб кетган одам тез орада қайтиб келади, манави иккита рицарь унга тенг кела оладими, йўқми — ана ўшанда кўрасиз, ўшанда бу қалқон нафратингиздан ҳам кўпроқ марҳаматингизга лойиқ эканига ишонч ҳосил қиласиз. Мен эса бу ерда ортиқ қололмайман, зотан, рицарь қалқонининг ҳақорат этилишига қараб туролмайман». Сэр Уэн билан сэр Гоуэн нарй кетибди ва бирдан улкан отни тўғри улар томон йўрттириб келаётган сэр Мархаузга кўзлари тушибди. Сэр Мархаузни кўрган ўн икки паризод зингиллаганча минора томон югуришибди, шошилганларидан ҳатто баъзилари қоқилиб йиқилишибди ҳам. Шунда минора рицарларидан бири ўз қалқонини кўтариб калондимоглик билан: «Сэр Мархауз, ўзингни ҳимоя қил!» дея бақирибди. Улар тўқнашишибди ва рицарь найзасини сэр Мархаузга ураман деб синдирибди, сэр Мархауз эса уни отдан улоқтириб юборибди, рицарь кулайтиб ўз бўйни билан отининг белини синдириб юборибди...

— Жуда ярамас одат экан! Қанча-қанча от бекорга нобуд бўлади.

— ...Буни кўрган миноранинг иккинчи рицари Мархаузга ҳамла қилади, улар жон-жаҳдлари билан олишишади, бироқ минора рицари ўз оти билан биргаликда ерга жонсиз қулайди.

— Яна битта от ҳалок бўлди: бу одатни бекор қилиш керак, дегандим сенга. Эсли-ҳушли одамлар қандай қилиб бундай нарсаларга йўл қўйишиб, боз устига ҳузур қилишларига ҳеч ақлим етмайди.

— ...Шундай қилиб, икки рицарь жон-жаҳдлари билан бир-бирларига ташланибдилар...

Афтидан мудраб қолибман-у, бутун бир бобни ўтказиб юборибман, лекин Сэндига бу ҳақда оғиз очмадим. Менинг тахминимча ирланд рицари бу вақт ичида келгиндилар билан олишиб улгурмаган, дарҳақиқат, ўйлаганимдек экан.

— ...Сэр Уэн сэр Мархаузни шундай зарб билан урдик, ҳатто сэр Мархаузнинг қалқонига урилган найзаси синиб кетди, сэр Мархауз ҳам ўз навбатида сэр Уэнни кучли зарб билан уриб, уни оти билан бирга қулатди ва чап биқинига найзасини санчди...

Ростини айтсам, Алисанда, сизнинг мана шу ғалати қиссаларингиз ўта содда, сўз бойлигингиз жуда оз, шунинг учун таърифингизда ранг-баранглик етишмайди: уларда Сахрои Кабирдек яланғоч фактлардан бўлак ҳеч вақо, масалан, манзаралар тасвири йўқ, шу сабабдан ҳикоянгиз бир оҳангда янграйди, барча жанггу-жадаллар аслида бир хил кечади: иккови бир-бирига жон-жаҳди билан ташланади. «Жон-жаҳди» яхши сўз, бироқ бундан бир туки ҳам кам бўлмаган сўзлар бор, чунончи «газаб отига миниб», ёки «ўт чақнаб», ёки «вахшийларча» каби сўзлар юзлаб топилади. Ҳолбуки, бу жин ургур ҳикоянг бир хил: улар жон-жаҳдлари билан бир-бирларига ташланадилар, найзаларини синдирадилар, бири иккинчисининг қалқонини синдиради ва у оти билан қулаб тушади ёки эт сағринидан учиб тушиб, бўйнини синдиради, сўнгра тирик қолганига янги талабгор жон-жаҳди билан ташланади-да, ўз қалқонини синдириб, унинг қалқонини мажақлайди ва у ҳам отдан учиб тушади, бўйнини синдиради: сўнгра яна бошқа-бошқалари жон-жаҳдлари билан ташланадилар, токи бор материал исроф бўлгунга қадар давом этаверади. Мабодо хулоса қилмоқчи бўлсангиз, дуэлларнинг бирини-биридан ажратиб, голибни ҳам аниқлай олмайсиз, ҳолбуки шиддаткор ва суронли жангнинг жонли манзарасини тасвирлаш ўрнига сизда эътироф этувчи юзаки ва оҳангсиз бир нарсачиқмоқда. Худо кўрсатмасин—сўз бойлигингизнинг шу қадар камчилиги билан хийла аҳамиятлироқ воқеани, масалан, Нероннинг Римга ўт қўйишини тасвирласангиз нима бўларди! Сизнинг тилингизда: «Шаҳар ёниб кетди, суғурта мукофоти тўланмайди, бир бола деразани синдирди, ўт ўчирувчи бўйнини синдириб олди!» каби янграган бўларди. Йўқ, бу — ёнгин таърифи эмас!

Мен Сэндига бутун бошли лекция ўқиб бердим, бироқ у пинагини ҳам бузмади, қайтанга ўпқонни сал очишим билан унинг гап вулқонидан сўз буғлари яна ташқарига отилиб чиқа бошлади.

— ...Шунда сэр Мархауз отини бурди-да, Гоуэн томон найзасини ўқталиб чоптириб кетди. Буни кўрган сэр Гоуэн қалқонини кўтарди ва иккови найзаларини бир-бирларига қаратганча от солдилар ва бир-бирларининг қалқонларига найза урдилар, лекин сэр Гоуэннинг найзаси синиб кетди...

— Мен буни олдиндан билган эдим.

— ...Сэр Мархаузники эса синмади ва сэр Гоуэн оти билан ерга қулаб тушди.

— Албатта, бўйнини ҳам синдириб олади...

— ...бироқ сэр Гоуэн шартта ўрнидан туриб олди-да, шамширини қўлига олиб, сэр Мархаузга ҳамла қилади, у ҳам отидан тушиб олади ва иккови шамширлар билан жон-жаҳдлари билан солишади, ҳатто қалқонлари ҳам парча-парча бўлиб, дубулғалари ҳамда совутлари титилиб кетади, оқибатда иккови ҳам ярадор бўлади. Соат тўққизгача уч соат бадалида жанглари тугамайди, аксинча соат сари сэр Гоуэннинг кучи орта боради ва уч баробар кўпайиб кетади. Сэр Мархауз буни сезиб ҳайрон бўлади, иккови ҳам ярадор бўлишига қарамай, нима учун рақибининг кучи ортиб кетаётгани уни ҳайратга солади ва ниҳоят чошгоҳ бўлганда...

Сэндининг мунгли овози ёшлигимда кўп эшитган оҳангни эслатди:

— «Нью-у-у Хэйвен! Ун минут тўхтайтиди... Жўнашдан икки минут аввал кондуктор қўнғироқ чалади... Денгиз бўйи йўлидан жўнайдиған пассажирларни орқа вагонга ўтишлари сўралади... Бу вагон у ёғига бормайди... Олма, апельсин, банан, бутерброд, конфетлар!»

— ...Чошгоҳ ҳам ўтди, кеч кира бошлади. Сэр Гоуэннинг мадори қурий бошлади ва шу даражада мадорсизландики, ортиқ жанг қила олмасди, сэр Мархауз эса борган сари улканлашиб борарди...

— Совутларига сиғмай қолди денг, дарвоқе, бу одамлар бунақа икир-чикирларига аҳамият беришга қодир ҳам эмас.

— ...«Сэр,— деди Мархауз,— сизнинг жасур рицарь ва бениҳоя кучли одамлигингизни кўриб турибман, бироқ ҳозир мадорингиз қуриб бормоқда, бизнинг жанжалимизга арзигудек сабаб бўлмагани сабабли, боз устига ҳолсиз бўлганингизни назарда тутиб, сизга раҳм-шафқат

қиламан». «О, олижаноб рицарь— дебди сэр Гоуэн,—сизнинг ўрнингизда бўлсам, мен ҳам шу гапларни айтган бўлардим», шундан сўнг улар дубулгаларини ечишиб, ўпишибди ва бир-бирларини ака-укалардек яхши кўришга онт ичишибди...

Худди шундан кейин мен, афсуски, ана шундай фавқулодда кучга — ўзларини чидаб бўлмас даражадаги оғир темир исканжа орасига сиқиб қўйиб, бир-бирини олти соат давомида қаро терга ботириб, тинмай уриш, чопиш, янчиш кучига эга бўлган одамлар кучларини бошқа бир нарсага, фойдаси тегадиган бир даврда туғилмаганликлари ҳақида ўй суриб мудраб кетибман-да, воқеа давоми фаромуш бўлибди. Масалан, эшакни олайлик, унинг ҳам кучи шундай бениҳоя, лекин унинг кучидан фойда бор, бутун дунё уни эшак бўлгани учун қадрлайди. Зодагон билан эшакни бир-бирига қиёслаб бўлмайди, зеро, зодагон ҳеч қачон ўзининг эшакдек кучини рўкач қилмаслиги даркор. Лекин илож қанча — модомики, хатога йўл қўйган экансиз, балонинг олдини ололмайсиз, ҳеч ким охири нима билан тугашини айтиб беролмайди.

Кўзимни очганимда қиссанинг яна бир бобини ўтказиб юборганимни сездим. Алисанда ўз қаҳрамонларини узоқ-узоқларга олиб кетибди.

— ...Улар узоқ йўл юришибди ва ниҳоят таги харсанг тошларга тўла чуқур жар ёқасига етиб келишибди. Жар тагида тип-тиниқ сой оқар экан: сой суви фаввора бўлиб отилиб чиқадиган жойда учта пари ўтирган эмиш. «Бу ўлка христианликни қабул этганидан буён,— дебди сэр Мархауз,— бу ерга келган ҳар қандай рицарь ғаройиб саргузаштларга дуч келади...»

— Алисанда, унинг сўзларини нотўғри ифодаламақдасан. Сэр Мархауз, ирланд қиролининг ўғли, сенинг тилингда эса барча билан баробар гапирмоқда, сен унинг нутқига ирландча тус ёки фақат унинг ўзига хос сўзларни киритишинг лозимки, токи уни дарров пайқаб олиш мумкин бўлсин ва ҳар сафар унинг исмини қайтаравериш эҳтиёжи қолмасин. Бу ҳамма ёзувчилар қабул этган адабий усул. У масалан шундай десин: «Бу ўлка христиан динини қабул қилгандан буён, бу ерга келган биқинидан дарча очилгур ҳар қандай рицарь албатта ғаройиб саргузаштларга дучор бўлади, биқинидан дарча очилсин». Кўрдингми, бошқа оҳангда янграмоқда.

— ...«Бу ерга келган ҳар қандай рицарь албатта ғаройиб саргузаштларга дучор бўлади, биқинидан дарча очилсин». Ростдан ҳам, мурувватли лорд, анча дуруст

янграмоқда. Талаффуз этишим қийинроқ бўлса ҳам, вақти келиб кўникиб кетаман. Сўнг улар париларнинг ҳузурига боришиб, салом-алик қилишди. Катта парининг бошида олтин гултож ярқираб турарди, туғилгандан бери эса уч марта йигирмата қиш, балки ундан ҳам ортиқ...

— Парининг ёшими?

— Ҳа, азизим лорд, гултож остида сочлари оппоқ...

— Аминманки, тишлари ҳам целлулоиддан, яъни масалан, тамадди пайтида дераза пардасидек у ёқдан-бу ёққа бориб келиб турадиган, кулги пайтида ўрнидан тушиб кетадиган ҳар бири тўққиз долларли жағ тишлардир-да.

— Иккинчи пари туғилганига ўттиз қиш бўлган, бошида кичикроқ олтин гултож. Учинчисининг ёши ўн бешда...

Қалбимга хотиротлар тўлқини босиб келди-ю, Сэндининг овозини қоплаб юборди.

Ўн беш ёш... Оҳ, юракларим, тилка-пора бўл! Мангу жудо бўлган, жонгинам! Дунёда ҳаммадан ҳам ортиқ севикли, мулойим, соҳибжамол жонгинамнинг ёши ўн бешда эди, уни ҳеч қачон кўролмайман! Севгилимни ўйлаган заҳотим хотирот мени бир неча юзлаб аср кейинга, ўша бахтли дамлар томон олиб қочди. Ўшанда ёзнинг иссиқ тонгида севгилим ҳақида ажойиб тушлар кўриб, уйқудан турардим-да: «Алло, Центальная!» — дея қўнғироқ қилардим, жавобига фақат: «Алло, Хэник!» деган мафтункор сўзлар вужудимга ёқимли мусиқа овозидек жон ато этарди. У бир ҳафтада уч доллар оларди, албатта арзийди.

Шундай қилиб, Алисанданинг узундан-узоқ изоҳларидан бизга асир тушган рицарлар кимлигини билолмадим, ваҳоланки, ўзи ҳам тушунтириб ўтирмади. Мен эса бунга қизиқмай қўйдим, ғамгин хаёлим олисларда чарх урарди. Сэндининг узук-юлуқ ҳикоясидан сал-пал шуни англадимки, учта рицарнинг ҳар бири биттадан парини от сағрисига ўтқазишиб, уч тарафга тарқаб кетишибди, саргузашт излаб: бири — шимолга, иккинчиси — шарққа, учинчиси — жанубга жўнабди, бир йилу бир кундан кейин учрашиб, кўрган-кечирганлари ҳақида ёлгон-яшиқ лоф гапларни айтиб беришадди. Маҳаллий аҳолининг гўллигидан яна бир далолат!

Қуёш уфққа ёнбослади. Алисанда ўзининг биз асир этган ковбойлар ҳақидаги ҳикоясини пешин соат учда бошлаган бўлса, унинг нутқидаги муфассалликни ҳисобга олсак, қиссагўйликда анча тезкорлик қилгани-

нинг гувоҳи бўламиз. Вақти келиб ўз ҳикоясини тугатиши ҳам мумкин, лекин Алисанда кабиларни шошириб бўлмайди.

Биз тепаликда турган саройга етиб бордик. Бу — духоба билан ажабтовур ўралган кулранг, миноралари жуда катта, қадимий улкан иморат эди. Унинг улуғвор ҳайбатли кўриниши ботаётган қуёш нурларига чўмган. Биз йўлда учратган ҳамма саройлардан энг каттаси бўлгани сабабли мен, биз ахтараётган сарой шу эмасмикин, деб ўйладим. Лекин Сэнди йўқ, деди. Бу сарой кимга тегишли эканини у ҳам билмасди. Камелотга саёхат қилиб бораётганида, шу сарой ёнидан тўхтамай ўтиб кетган экан.

XVI б о б

П А Р И З О Д МОРГАНА

Сайёр рицарларнинг гапига қараганда, ҳамма саройда ҳам сизни қучоқ очиб қарши олишмайди. Сайёр рицарлар ишончли сдамлар тоифасига кирмайди, албатта. Бироқ ўша кўҳна замон руҳиятини ҳисобга ола туриб, талабчанликни камайтирсак, уларнинг ҳикояларидан ҳақиқатни ғира-шира англаб етса бўлади. Бу жуда жўн: тўқсон етти фойизини олиб ташланг — қолган уч фойизи — ҳақиқат. Мен ана шундай ҳисоблаш йўли билан сарой дарвозасининг қўнғироғини чалишдан, тўғрироғи сарой соқчисини чақиришдан аввал бу қандай даргоҳ эканини аниқлаб олишга жазм этдим. Узоқдан, сарой томонидан илснизи сўқмоқ бўйлаб биз томон келаётган суворийни кўриб хурсанд бўлдим.

Масофа яқинлашганда мен унинг бошида попукли қалпоқ, эгнига совут кийиб олганини кўрдим, лекин совутининг устида ғалати нарса бор эди: кўкраги ва орқасига тўртбурчакли эълон ёзилган лавҳа осиглиқ экан. Мен яқинлашиб бордим-да, тўсатдан хотирамнинг ожизлигидан кулиб юбордим — лавҳаларда қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

ПЕРСИММОНС СОВУНИ

Барча маликаи муҳтарамалар
шу совунда ювинадилар!

Буни шахсан ўзим ўйлаб топганман. Мақсад — халқни цивилизация йўлидан олға суриш. Биринчидан, бу аҳмоқона сайёр рицарликнинг орқасидан яширин зарба

бўлиб, бу зарбани мендан бошқа ҳеч ким билмасди. Мен икки томонига ҳар хил эълон ёзилган тахталарни елкаларига хуржунсифат осиб олган, ўзим ёллаган рицарларимни ҳар тарафга тарқатиб юборган эдим. Умидим — шояд вақти келиб, бундай рицарлар кўпайиб кетади-ю, кулгили бўлиб туюлмайдди, аксинча пўлатга ҳибс этилган ҳар қандай эшак ўзини кулгили ҳисоблайди, чунки кийими янгича расм-русмга мувофиқ бўлмай қолади.

Иккинчидан, менинг гумашталарим, аста-секин ҳеч кимнинг юрагига ғулғула солмай, аслзодаларни озодликнинг энг оддий қсидаларига ўргатади, улардан халқ ўзлаштиради, бу ишга фақат руҳонийларгина тўғаноқ бўлиши мумкин. Бунди, черковга чуқур ковлаш, дейди. Тўғрироғи, чуқур ковлашнинг ибтидоси. Ундан кейин — маърифат, кейин — озодлик, натижада черков тўкилиб сочила бошлайди. Ҳукмрон черков — бу ҳукмдор жиноятчилик эканига ишончим комил. Қуллар учун зиндон бўлган черковга шикаст етказиш учун ҳеч иккиланмай дуч келган қурол билан унга қарши курашаман. Ахир мен яшаб келган ўша йилларда ҳали вақт қорнида қимирлашни ҳам бошламаган келажак асрларда биз озод ватанда туғилганмиз дея керилиб юрадиган кўҳна инглизлар бўлар эди. Ўша «озод» ватанда уюшмалар қонуни билан бир қаторда ҳукмрон черковга алоқаси бўлмаган шахслар давлат лавозимларини эгаллашни тақиқлайдиган қонун Ҳукмрон Анахронизмга тиргович эдики, бу инсон эркига хода қоқиб, виждонини оёқости қилиш билан баробардир.

Мен ўз гумашталаримга тахталардаги зарҳал ҳарфларни ўқишни ўргатдим, ҳарфларга зарҳал бериш фикри жуда ўринли бўлиб чиқди, бу ниҳоят даражада ғайри оддий кўркем нарса бўлдики, ҳатто қиролнинг ўзи ҳам айрим тахталарни елкасига олиб юришни ҳавас, қила бошлади. Гумашталарим ўз эълонларини лорд ва хонимларга ўзлари ўқиб бериб, совуннинг моҳиятини тушунтириб беришлари лозим эди, башарти лорд ва хонимлар совунни ишлатишдан қўрқсалар, гумашталар биронта итда синаб кўришни таклиф этишлари керак. Шундан сўнг гумашта лорднинг барча оила аъзоларини йиғиб, совуннинг таъсирини ўз баданида кўрсатиши даркор. Гумашта ҳар қандай қийинчилик олдида ҳам чекинмаслиги, нима бўлса ҳам, совуннинг мутлақо безарарлигини эсдагонларга исботлаб бериши шарт. Башарти шунда ҳам шубҳа тарқамаса, биронта зоҳидни

топиши керак эди, ўрмонларда бунақангилар қалашиб ётибди. Зоҳидлар ўзларини авлиё деб ҳисоблар, ҳамма уларга ишонарди ҳам. Улар бениҳоя тақводор бўлиб, ҳар хил муъжизалар кўрсатишар, одамлар уларга ихлос қўйишар эди. Башарти, зоҳидни герцог ҳузирида ювинтирилса-ю, у тирик қолганида ҳам герцог совунга ишонмаса — бундай герцогни ўз ҳолига қўйиб, ундан нари кетиш керак.

Гумашталарим баъзида бирорта сайёр рицарни енга олсалар, уни ювинтириб қўярдилар-да, сўнгра елкасига худди шундай тахта илиб умрининг охиригача совунни ва тараққиётни тарғиб этишга қасам ичираб эдилар. Шу тариқа совунга бўлган эҳтиёж борган сари ортиб борарди. Бу нарса менинг совун заводимда тезда сезила бошлади. Дастлаб заводда иккита ишчи ишларди, лекин сафарга чиқмасимдан олдин ўн бешта бўлди, улар куну тун ишлар эдилар. Заводдан таралаётган ҳид шундай бадбўй эдики, ҳатто бир кун қирол ҳушидан кетаёзди. Нафаси бўғилиб, ортиқ бу ҳидга бардошим йўқ, деди. Сэр Ланселот эса — нуқул томда юрар ва юрган йўлида сўкинарди. Мен, қайтанга томда баттар ҳид бўлади, деб ишонтирмоқчи бўлардим-у, лекин у ҳар ҳолда бу ерда нафас олса бўлади-ку, дея гапирганда доимо совун заводи учун сарой энг қулай жой, аммо менинг уйимда шунақа заводни очмоқчи бўлган одамни бўғиб ўлдирардим, деб қўшиб қўяр эди. У ҳатто аёллар ҳузурида ҳам сўкинишини қўймасди, шуниси ҳам борки, бу хилдаги одамларда уят бўлмайди. Мабо-до шамол эсиб заводдан бадбўй ҳид таралса барча, ҳатто, болаларнинг ҳузурида ҳам сўкиनावерарди.

Бизга учраган рицарь гумаштанинг исми шарифи ля Кот-Мэл — Тэл эди. У бизга саройда қирол Артурнинг синглиси бўлмиш паризод Моргана, хусусан, бутун қироллиги Колумбия округидек келадиган — ўртасида туриб қўшни давлатга тош отиш мумкин даражадаги ери бўлган қирол Уриэнснинг рафиқаси истиқомат қилажagini айтди. Исо Навин даврида Фаластинда «қирол» ва «қиролликлар» қанча кўп бўлса, Британияда ҳам шунча кўп эдики, ҳатто бир қироллик аҳолиси хорижий ҳужжати йўқлиги боис оёғини азот узатолмай, бошини тиззаси орасига олиб ухлашга мажбур бўларди.

Ля Котнинг руҳияти анча қайғули эди, бутун сасҳати давомида фақат ана шу саройда муваффақиятсизликка учрагани жуда алам қилибди. Барча чора-тадбирларни ишга солишга қарамай, бир бўлак ҳам совунни ўтка-

ва олмабди, олиб келиб ювинтирган зоҳиди ўлиб қолибди. Бу, дарҳақиқат, жуда катта мағлубият, негаки энди молтабият зоҳидни шаҳид кетди деб ҳисоблашади ва у рим — католик черковининг авлиёлар рўйхатига тушади. Бечора ля Кот-Мэл—Тэл шўрпейшоналигидан бизга нолиш қилди. Унга ачиниб юрагим эзилди, кўнглини кўтариб, таскин бермоқ ниятида:

— Ташвиш чекма, қимматли рицарь, бу ҳали мағлубият эмас. Иккаламизнинг ақлу ҳушимиз жойида, ақли бутун одамларда мағлубият бўлмайди, улар фақат ғалабага эришадилар. Мана, ўзинг кўриб турасан, зоҳиран бахтсизликни рекламага, совунимизнинг рекламасига айлантириб юборамиз. Бу реклама арзимаган мағлубиятни ҳатто эсдан чиқартириб юборади. Вашингтон тепалигидек мағлубиятни Маттергорн чўққисидек ғалабага айлантириб юборади. Тахтачага эса: «Шаҳиди муқаддаснинг ҳимоясида», деб ёзиб қўямиз. Қалай, ёқадими?

— Бўлмаса-чи! Ажойиб фикр!

— Албатта, бир мисрада бундан яхшироқ айтилмайсан — нишонга тўғри тегади!

Бечора гумаштамнинг барча қайғулари бир зумда кўтарилди. У жасур йигитлардан бўлиб, ўз вақтида жанг майдонида озмунча ғалабалар қозонмаган. Дарвоқе, у ҳам менга ўхшаб Сэнди каби тили бурро Маледизанта исмли қиз билан саёҳатда юриб шуҳрат қозонган. Бу қизларнинг фарқи шунда эдики, у қўпол ва миждов бўлса, Сэндининг жавраши беозор эди. Гумаштамнинг бошидан кечирганларидан бохабар эдим, шунинг учун мен билан хайрлашаётганида унинг юзида пайдо бўлган ҳамдардлик аломати менга аён эди. У мени ҳам азоб чекса керак, деб ўйлабди. Йўлга тушганимиздан сўнг Сэнди иккимиз унинг тарихини муҳокама қила кетдик.

— Ля Котнинг омади бошиданоқ келмади,— деди Сэнди,— биринчи куниёқ қиролнинг масхарабози уни отдан йиқитиб юборди: таомил бўйича қиз бола мағлубни ташлаб, ғолиб томонга ўтиши лозим, бироқ Маледизанта ля Котдан ажралишдан бош тортган, ҳатто кейин ҳам мағлубиятларига қарамасдан уни ташлаб кетишга асло рози бўлмаган.

— Айтайлик, ғолиб бундай ўлжани қабул қилишдан бош тортса-чи, унда нима бўлади?— деб сўрадим.

Сэнди, бундай бўлиши мумкин эмас, ғолиб ўлжани қабул этишга мажбур, деди. Бош тортиш ҳолидада мағ

этилган. Мен ҳар эҳтимолга қарши қизнинг гапини кўнглимга тугиб қўйдим. Башарти Сэндининг жаврашига ортиқ чидай олмасам, биронта рицарга мағлуб бўламан, шояд қиз унинг томонига ўтиб кетса.

Девор устидаги соқчилар бизни тўхтатди, одатдаги музокаралардан кейин киришга рухсат олдик. Бу сафар ҳақида бирон яхши гап айтолмайман. Миссис Моргананинг обрўси менга илгаридан маълум бўлгани сабабли ҳафсалам пир бўлгани ҳам йўқ, айни замонда ҳушимга ёқадиган ҳеч нарсадан умидвор ҳам эмасдим. Қироличанинг барча фуқаролари ундан безиллаб турар, чунки паризод Моргана ўзини буюк сеҳргар деб ҳаммани ишонтирган эди. Паризоднинг барча истакларию ҳамма қилмишларидан қаҳр-ғазаб ёғилиб ётарди. Унинг бутун ҳаёти даҳшатли жиноятлар занжиридан иборат. Иблис башарасини бир кўриш мен учун жуда қизиқ. Унинг соҳибжамол эканини кўриб ҳайрон бўлдим. Ичи қоралиги юзида ўз ифодасини топмабди, йиллар унинг шойидек майин баданига ажин чизмаган, ўн гулидан бир гули очилмаган қиздек мусаффо. Уни қария Уриэнсинг набираси деса бўларди. Паризод ўз ўғлининг синглисига ўхшаб кетарди.

Дарвозадан киришимиз биланоқ, у бизни ҳузурига чорлади. Биз нигоҳини ҳам кўтаришга ботина олмаган хушсурат қария — қирол Уриэнси, унинг ўғли сэр Уэн ля Бланшмэнни учратдик. Уэн билан учрашишдан мен ғоят хурсанд эдим: чунки биринчидан, у ривоятларга қараганда бир жангда бирданига ўттиз нафар рицарни енгибди, иккинчидан эса, у Сэнди менга ҳикоя қилиб берган сэр Гоуэн ва сэр Мархауз билан бирга саёҳат қилган. Лекин ҳаммадан ҳам мени Моргананинг ўзи қизиқтирарди, албатта. Саройдагиларнинг барини ётқизиб турғизадигани шундоқ сезилиб турибди. У бизни ўтиришга таклиф этди-да, хушмуомалалик билан биздан гап сўраб-суриштира бошлади. Тавба! Овози нақ қушнинг сайрашига, най мусиқасига ўхшайди-я! Назаримда бу аёлга тўхмет қилишгандек, бўхтон ёғдиришгандек туюларди. Моргананинг майин овози токи камакдек ранг-баранг либосдаги ёнгина хушсурат маҳрамвачча тўлқиндек сҳиста юриб келиб, олтин баркашда нимадир тутқизгандагина тинди. Маҳрамвачча иложи борича назокат билан чўкка тушаман деб ҳаддан ошириб юборди-ю, бекасининг тиззасига хиёл тегиб кетди. Шу пайт Моргана хотиржамлик билан болага худди каламушга тикқанидек ханжар санчди.

Бечора бола! Ерга қулаб тушди ва шоҳига ўралган танаси ўлим талвасасида типирчилаб жон берди. Қари қирол раҳми келиб, беихтиёр оҳ деб юборди. Лекин Моргана унга шундай ўқрайдики, қария шу заҳоти оғзини юмди ва бошқа чурқ этмади. Сэр Уэн онасининг ишораси билан ташқарига чиқиб хизматкорларини чақирди, бу орада қиролича ширинсуханлик билан гапида давом эта бошлади.

Бу аёл яхшигина бека экан, гапини давом эттираркан, хизматкорлар бирор ножўя ҳаракат қилмасин, деб кўз қири билан кузатиб турарди. Тоза сочиқ келтиришган хизматкорларини бека, бошқасини олиб келинлар, деб қайтарди, улар ерни артиб-тозалаб бўлишганда бека хизматкорлар сезмай қолган кичкина қон доғини кўз нигоҳи билан кўрсатади. Ля Кот-Мэл—Тэл бу хонадан бекасини учрата олмаганлигининг сабаби энди менга равшан бўлди. Одам тилига нисбатан фактларнинг тил-забонсиз гувоҳлиги афзалроқ.

Паризод Моргананинг овози ҳамон мусиқавий янграрди. Ғалати аёл! Нигоҳини айтмайсизми? Қўрқоқ одамлар чақмоқдан қандай чўчисалар, хизматкорлар ҳам унинг нигоҳига дуч келишдан шундай чўчийдилар. Ўзимни ҳам қалтироқ босай деди. Бечора қария Уриэнс эса игнанинг учуда ўтиргандек ўтирар, бир дақиқа ҳам даҳшатдан холи бўлолмас, бека ўгирилиб қарар-қарамас сапчиб тушар эди.

Гап билан овора бўлиб кетибман-да, бу аёл ўз укасидан нафратланиши ёдимдан фаромуш бўлиб, Артур ҳақида бир-икки оғиз гап айтиб юборибман. Шунинг ўзи етарли эди. Беканинг қовоқ-тумшуги осилиб кетди, соқчини чақирди-да:

— Бу товламачиларни зиндонга ташланг!— деб буюрди.

Баданимни совуқ тер босди, чунки унинг зиндони азобу уқубатлар макони сифатида бутун мамлакатга донғи кетган. Нима дейишимни ҳам, нима қилишимни ҳам билмай, довдираб қолдим. Бироқ Сэнди ўзини йўқотмади. Ясовул қўлини мен томон энди узатган ҳам эдики, бирдан Сэндининг хотиржам ва мардонавор ингичка овози янгради:

— Тентак, ўзингга ўлим ахтаряпсанми? Ахир, бу одам Хўжайин-ку!

Ҳайратомуз бахтиёр фикр! Тагин жуда оддий. Шундай бўлса ҳам, бу нарса менинг хаёлимга келмабди. Мен табиятан камтаринман — доимо эмас-у, баъзи да-

қиқаларда, ваҳоланки, камтаринлик айни шундай дақиқага тўғри келиб қолганини айтмайсизми?

Қиролича бир зумда ўзгарди-қолди. Чехраси яна ёришиб, юзида табассум жилоланди, яна латофатли бўлиб қоларкан, жудаям қўрқиб кетганини яшира олмади.

— Буни қара-я, оқсочинг нималар деб валдираяпти!— деди қиролича.— Шунчаки ҳазиллашиб айтганим наҳот тушунарли бўлмаса. Келишпингни фол очиб билган эдим, Мерлиннинг голиби, сеҳримни ишлатиб кимлигингни дарвозадан кирган заҳотинг билиб олган эдим. Сени ғафлатда қолдириб, ўз маҳоратимни намойиш этмоқ учун атайлаб ҳазиллашдим. Манави соқчиларга ўт сочиб, турган жойида ёқиб юборасан, деб ўйлагандим. Ўзим бундай мўъжиза кўрсата олмайман, шунинг учун бир томоша қилмоқчи эдим, ахир мен ёш боладек ҳангоматалабман-да!

Аммо сарбозлар унчалик ҳангоматалаб эмас эканлар, шу сабабли рухсат тегиши билан, шоща-пиша чиқиб кетишди.

XVII 606

ҚИРОЛ ЗИЁФАТИ

Қиролича хафа бўлмаганимни, жаҳлим чиқмаганини кўриб, шубҳасиз, мени боплаб алдадим, деган қарорга келди шекилли. Ваҳимаси тарқади-ю, мендан ўз санъатингни кўрсат ва биронтасини маҳв эт, дея қаттиқ тўриб олди. Ундан қутулиш йўлини тополмай қолдим. Бахтимга шу пайт ҳаммамизни ибодатга таклиф этиб қолишди, бека ҳам талабини вақтинча унутди. Шунинг эътирофи этиш лозимки, зодагонлар қийнаш ва ўлдиришга иштиёқманд бўлишларига, очкўз ва ахлоқий бузуқликларига қарамай, ўта тақводор эдилар. Черков томонидан белгиланган барча ирим-сиримларни ҳалол бажаришдан уларни ҳеч нарса чалғита олмасди. Зодагон душманини ғафлатда қолдириб, устига бостириб киради, лекин кекирдагини қирқиншан аввал ибодат қилиб олганини ўзим бир неча бор шоҳиди бўлганман. У душманига пистирмадан ҳамла қилиб ўлдиради, ўликни шилишга ҳам улгурмай, яқин орадаги йўл устидаги бутхонага бориб, худога сажда қилганини ҳам ўз кўзим билан кўп кўрганман.

Британиядаги барча оқсуяклар оиласи билан бир-галикда ҳар кун и эрталаб ва кечқурун ўзларининг оилавий черковларида ибодат қилишади, бундан ташқари, ҳатто зодагонларнинг энг расволари ҳам кунига беш-олти маротаба оилавий ибодатга тўпланишар эди. Ада шу ишда черковга қойил қолиш керак. Мен католик черкови тарафдори эмасман-у, лекин бу ишга тан бермай иложим йўқ. Қўпинча беихтиёр ўзимга ўзим: «Черков бўлмаганда бу ўлканинг ҳоли нима кечарди?» дея савол бераман.

Ибодатдан кейин ҳаммамиз юзлаб жинчироқлар билан ёритилган қироличаларга хос серҳашам, сахийлик ва исрофгарчилик сезилиб турган каттакон зиёфатхонада овқатландик. Залнинг энг фахрли тўридаги шоҳсупада қирол, қиролича ва валиаҳд сэр Уэнга аталган стол турарди. Пастда эса бутун залга чўзилган умумий стол қўйилган. Бу стол юқорироғида қирол саройига мансуб тўралар ва уларнинг катта ёшдаги оила аъзолари савлат тўкиб ўтиришар — ҳаммаси бўлиб, олтмиш битта одам стол атрофига тўпланган эди. Пастроқда қиролнинг энг эътиборли хизматчилари ўзларига қарашли одамлари билан ўтиришади: стол атрофига жами бир юз ўн саккиз одам сиғади, стулларнинг орқасида эса шамдек қотган махсус кийимлардаги шунча малай хизматга тайёр туради. Ажойиб манзара! Чанг, мўғуз, арфа ва бошқа сершовқин мусиқа асбобларидан иборат оркестр зиёфатни ҳали келажак асрларда ҳам қулоқларни қоматга келтирадиган машҳур «Мен жаннатда, мен куйлайман!» қўшиғига айланиб кетган зиёфат мусиқасига ўхшаш куйни чийиллатиб зиёфатни очиб берди. Ушанда балки бу қўшиқ энди айтила бошлаган бўлса керак, афтидан оркестр яхшилаб ўрганиб ололмаганиданми, бошқа сабаблими — билмайман, ҳа, ҳолда, тушликдан кейин қиролича композиторни дорга осишга буйруқ берди.

Мусиқа тинганидан кейин қирол столи орқасида турган кашиш лотинчалаб узундан-узоқ ваъз ўқиди. Шундан кейин малайлар бѳтальони ҳар томонга югуриб-елиб шоша-пиша таом тарқата бошлашди, сўнгра овқатга зўр берилди: ҳеч ким гинг деб огиз очмас, ҳамма ўз иши билан банд эди. Чакаклар қимирлашиб, бараварига очилиб ёпиларди. Чайнаш овози ер остидан чиқаётган машиналарнинг бўғиқ овозига ўхшаб кетар эди.

Чакак жанги бир ярим соат давом этди, зеро, бу вақт ичида ейилиб кетган таомнинг ҳисоб-китобини қилиш

хийла мушкул. Стол ўртасида ҳалигина савлат тўкиб ётган бош таом — баҳайбат ёввойи тўнғиздан гилдиракнинг чамбарагисимон қуруқ қовурғалардан бошқа ҳеч вақо қолмади. Бу қовурғалар бошқа таомлар қисмати-нинг намунаси ва рамзий акси бўлиб қолди.

Ширинлик тортилиши билан шаробхўрлик бошланиб кетди, сўнгра эса ҳангама авж олди. Катта-катта идишлардаги вино ва асал ароғи ичилиб кетди. Дастлаб хушвақт, сўнгра бахтиёр эркаклару аёллар бора-бора ҳаддан зиёд хушчақчақ ва сершовқин бўлиб кетишди. Эркаклар айтиб бераётган латифаларга инсон зотининг қулоғи бардош бериши қийин эди, лекин ҳеч ким қизармади. Ҳар бир латифадан кейин ҳамманинг хандон отиб кулишига ҳатто саройнинг тош деворлари вириллаб кетарди. Хснимлар ҳам ўз навбатида шундай эртақлар айтишар эдики, эҳтимол Наварра қироличаси Маргарита, ҳатто Англия қироличаси улуғ Елизавета ҳам юзини даструмол билан яшириши мумкин эди, лекин бу ерда ҳеч ким юзини яширмади, аксинча ҳамма шайтоний қаҳқаҳа урди. Айтилган ҳикояларнинг деярли барчасининг бош қаҳрамони тақводор кашислар эди, аммо бу ерда ҳозир бўлган руҳонийни бу нарсаси жиндай бўлса ҳам хижолатга солмади. У ҳам ҳамма билан баробар хахоларди, боз устига меҳмонларнинг илтимосига биноан ариллаб ашула айтиб берди. Унинг ашуласи шу кечада айтилган ашулалардан одоб юзасидан бир туки ҳам оз эмасди.

Ярим кечага бориб ҳамма чарчади, кулавериб ҳолдан тойди, гирт масг бўлди. Бири йиғлар, бошқалари эса бир-бирлари билан ўпишишга талпинар, яна бирлари жанжаллашган, бошқалари стол остида ўликдек ўзилиб ётарди. Хонимлар орасида энг ашаддийси ниҳоят арафасидаги хушсуратгина ёш герцогиня эди. Ана томоша-ю, мана томоша! Герцогинянинг бу кўриниши унутилмас узоқ келажакдаги Ancien Règne кунларининг бирида ўша машҳур зиёфат вақтида кайфи ошиб, эғзидан боди кириб, шоди чиққан, ночор каравотга олиб чиқилган регент Орлеан қизининг портрети учун асл нусха бўла оларди.

Руҳоний қўлларини кўтариб, ҳали ақли-қушини йўқотмаганлар ётиш олдидан фотиҳа олиш учун бошларини қуйи эгиб туришганда, кутилмаганда зал ичкарисидан икки букчайган, сочлари оппоқ, ҳассага таянган кампир чиқиб келди. У ҳассасини қироличага ўқталди ва:

— Сен худонинг қаҳр-ғазабига учрайсан, тошбағир! Чунки сен менинг бегуноҳ набирамни ҳалок этдинг ва ўша боладан бошқа бу ёруғ дунёда суянчиғи ҳам, овунчоғи ҳам, севинчи ҳам бўлмаган бир муштипар кампирнинг юрагини тилка-пора қилдинг!— деб бақирди.

Ҳамма қўрқувдан чўқиниб олди, зеро, ўша вақт одамлари қарғишдан қўрқишар эди. Лекин қироличанинг кўзлари ғазаб ўтидан чақнаб кетди, ўрнидан улугвор кўтарилиб, елкаси оша шафқатсиз фармон берди:

— Уни ушланг! Гулханга ташланг!

Сарбозлар итоаткорона кампир томон интилдилар. Бу шафқатсизликка қараб туришнинг ўзи уят эди. Лекин нима қилиш мумкин? Сэнди менга қараб қўйди. Мен унинг илҳоми яна жўш урганини тушундим-да:

— Билганингни қил,— дедим.

Сэнди ўрнидан туриб, қироличага юзланди. Менга ишора қилиб гапира кетди:

— Ҳазрати олиялари, у ижозат бермаяпти. Ўз буйруғингизни бекор қилинг, акс ҳолда у саройни хароб қилиб, омонат тушдек қулини кўкка совуриб юборади!

Жин урсин, ўз зиммамга қанчалик телбаларча мажбурият олишим кераг-а! Мабодо қиролича...

Лекин бекорга хавотир бўлган эканман, чунки қиролича бир зумда бўшашиб, қулоқ қоқмай сарбозларга ишора билан буйруқ бекор этилганини билдирди-да, курсига чўкди. Бир зумдаёқ кайфи тарқаб кетди. Утирганларнинг кўпчилигининг ҳам кайфи тарқади. Ҳамма шоша-пиша ўрнидан сакраб турди-да, одобни ҳам унутиб, курсиларни йиқита, идиш-товоқларни синдирганча бир-бирини туртиб-суртиб мен ўз фикримдан қайтиб, саройни чексиз фазога тўзитиб юбормасимдан бурун тезроқ жўнаб қолиш учун тўда-тўда бўлиб эшикка отилдилар. Одам ҳам шунчалик жоҳил бўладими?! Бу даражада бидъатга берилишни тасаввур этиш қийин.

Бечора қиролича қўрқиб кетганидан ювош бўлиб қолди, ҳатто композиторни ҳам менинг ижозатимсиз осишга журъат этолмади. Унга раҳмим келиб кетди. Зотан, менинг ўрнимда бошқа одамнинг ҳам раҳми келарди, чунки қиролича чинакамига азоб чекмоқда эди. Мен ҳам ишни газак олдирмасдан бир оз ён беришга жазм этдим. Мулоҳаза қилиб кўрдим-да, машшоқларни чақиртирдим ва «Мен жаннатдаман, мен куйлайман» куйини қайта чалишни буюрдим. Шундан кейин қиролича ҳақлигига ишонч ҳосил қилдим ва унга бутун оркестрни осишга рухсат этдим. Бу арзимаган ён бери-

шим қироличага жуда яхши таъсир этди. Давлат ар-боби барча ҳолларда қаттиққўллик ва ўжарлик қила-верса ҳеч нарса ютмайди, зеро, бу нарса тобелари-нинг иззат-нафсига тегади ва шу билан қудратини бў-шаштиради. Баъзи-баъзида ишга зарари тегмайдиган жойларда жиндай ён босиш — доно сиёсат.

Қиролича яна хотиржам тортиб, бахтиёр бўлди-ю, қайта кайфи ошди ва илгариги қилигини қиля бош-лади.

Айтмоқчиманки, вино унинг тилини очиб юборди ва бу тил кумуш қўнғироқчадек жаранглай бошлади. Дарҳақиқат, сўзга чечан экан! Унга, кеч бўлди, чарча-дим, уйқум келяпти, дейишдан истиҳола қилардим. Им-кони борида уйқуга кетиб қолмаганимдан афсус чека бошладим. Энди эса сабр қилишдан ўзгч чора қолмади. Саройга чўккан чуқур сеҳрли сукунат ичида унинг овози тобора жаранглаб борар ва ниҳоят пастликдан келаётган узоқ ва бўғиқ азоб фарёди эшитилди-ю, баданим жимирлаб кетди. Қиролича жим бўлди ва бирдан кўзлари шодиёна порлади. У хушбичим бошини қушларга хос бир ёнга энгаштириб қулоқ солди. Чуқур сукунат орасида қулоғимизга яна ўша овоз чалинди.

— Бу нима? — деб сўрадим.

— Жони қаттиқ экан! Шу пайтгача чидаб келяп-ти-я! Неча-неча соатлар ўтиб кетди.

— Нимага чидаяпти?

— Қийноққа. Юр. жуда ажойиб манзара шоҳиди бўласан. Эндиям иқрор бўлмаса, танасини бурда-бурда қилишларини кўрасан.

Бу мафтункор гўзални қайси азроил яратган экан. У хотиржам ва осойишта-ю, менинг эса жафокашга ачинганимдан вужудим зирқирар эди. Машъала кў-тарган қуролли ясовуллар бизни димоққа моғор ва зиндоннинг асрий ҳиди урилиб турадиган акс-садоли йўлаклар, рутубатли тошзиналардан кузатиб бордилар. Назаримда, бу мудҳиш ва ваҳимали йўл жудаям чў-зилиб кетгандек бўлди, жодугарнинг бахтиқаро банди ва унинг жиноятлари ҳақидаги сафсаталари эса йўли-мизни асло қисқартмасди. Хуфъя бўлиб қолишни иста-ган бир чақимчининг гапига кўра, маҳбус қироллик-нинг қўриқхона ўрмонларида кийикни ўлдирган эмиш.

— Номаялум кишининг чақуви ҳали далил бўла олмайди, ҳазрати олиялари. Айбланувчи билан айблов-чи юзлаштирилса, тўғрироқ бўлур эди.

— Мен бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмадим, — арзимаган иш. Уйлаб кўрганимда ҳам юзлаштира олмас эдим, чунки айбловчи тунда юзига ниқоб кийиб, ўрмончининг ҳузурига бориб айтиб берибди-да, ўзи гойиб бўлибди. Ўрмончи унинг ким эканини билмайди.

— Бундан чиқдики, ўша номаълум шахс бу жафокаш кийикни ўлдирганини кўрган яккаю ягона шоҳид экан-да?

— Ё, танграм! Кийикни ўлдирганини ҳеч ким кўрмаган. Лекин ўша номаълум шахс манави қайсарни кийик ётган жойда кўрган ва садоқатли фуқаро сифатида бор гапни ўрмончига етказган.

— Демак, номаълум шахс ҳам ўлган кийик яқинида бўлган? Ўзи ўлдирган бўлса-чи? Унинг фуқаролик садоқати, боз устига ниқобда бўлиши... Сизга шубҳали туюлмаяптими? Ҳазрати олиялари, нима сабабдан маҳбусни қийноққа солдингиз? Маъниси нима?

— Иқроп бўлгиси келмаяпти. Тавба қилмаса унинг жони дўзахга тушади. Қилган жинояти учун қонун уни ўлимга маҳкум қилади. Мен, албатта унинг жазодан қутулиб қолмаслиги чорасини кўраман! Башарти, уни тавба қилмай ва гуноҳи ювилмай ўлишига йўл қўйсам, ўз охиратим қуяди. Мен ҳали шу даражада телба бўлганим йўқки, у деб дўзахий бўлсам!

— Ҳазрати олиялари, мабодо тавба қиладиган айби бўлмаса-чи?

— Ҳозир кўрамиз. Мен уни ўлим азобида қийнасам-у, шунда ҳам тавба қилмаса ёки тавба қилиш лозим бўлмаса — нур устига аъло нур. Тавба қиларли айби бўлмаган одамнинг тавба қилмагани учун дўзахга тушмайман-ку, аҳир!

Ўша вақтда ҳамма шундай мулоҳаза қиларди. Қироллик билан тортишиб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Сут билан кирган мижоз жон билан чиқади. Барча далил-исботлар қояга урилган тўлқиндек парчаланиб кетади. Ҳамманинг миясига қандай қуйишган бўлса, унинг миясига ҳам шундай қуйишган. Мамлакатнинг барча доно одамлари ҳам бу аёлнинг мулоҳазаларидаги ожиз томонини пайқамаган бўлур эдилар.

Биз қийноқ ҳужрасига кирганимизда кўз ўнгимда шундай манзара намоён бўлдики, қанчалик уринмайин ҳали-ҳали кўз ўнгимдан кетмайди. Қийноқ исканжасида ўттиз ёшлар чамасидаги девқомат йигит чўзилиб ётарди. Унинг билак ва тўпиқлари арқон билан илгакка боғланган. Қийноқдан буришиб кетган юзида қондан

асар қолмаган, пешонасидан маржон-маржон тер оқиб тушмоқда эди. Тепасида руҳоний, руҳонийнинг ёнида жаллод турарди. Деворга қадалган машғала алангаси ловуллаб, хонани ёритарди. Бир бурчакда афти-башараси буришиб кетган, телбанамо нигоҳи даҳшатга тўлган ёшгина аёл тиришиб ўтирарди, тиззасида эса гўдаги ухлаб ётибди. Биз остона ҳатлаб киришимиз биланок жаллод ғилдиракни аста бураб қўйди; шу заҳоти жафокаш билан аёл бирданига фарёд чекиб юборди. Бироқ, мен жаллодга пўписа қилган эдим, у ҳатто ким буйруқ бераётганига қарамасданоқ арқонни бўшатди. Мен бу даҳшатнинг давом этишига йўл қўя олмасдим, зеро, унга бардош беролмас, турган жойимда ўлиб қолишим ҳам мумкин эди. Мен қироличага қийноқхонадан чиқиб туришини айтиб, маҳбус билан яккама-якка гаплашиш учун ижозат сўрадим. У эътироз билдирмоқчи бўлди-ю, лекин мен оҳистагина хизматкорлар олдида сиз билан баҳслашиб ўтиришга хушим йўқ, аммо истагим бажо келтирилиши шарт, чунки мен қирол Артур вакили ва унинг номи билан буюраман, дедим. У дарҳол ижозат бериши кераклигига тушунди.

Ундан, бу ердаги одамларга мени таништириб кетинг, дея илтимос қилдим. Бу унга хуш келмади-ю, лекин заҳрини ичига ютди-да, ҳатто мен кутганимдан ҳам аъло даражада илтимосимни бажо келтирди. Мен яккаш унинг ҳукмига таянмоқчи эдим, ваҳоланки у:

— Мана шу лорд буюрганини бажо келтирасиз. У — Хўжайин! — деди.

Бу сўз ўзининг сеҳрли кучини кўрсатди — зиндон каламушлари шу заҳоти қаршимда бош эгиб турдилар. Қироличанинг ясовуллари саф тортиб, қўлларидаги машғаллар билан унинг кетидан чиқиб кетдилар. Уларнинг бир меъёрга қадам ташлаб узоқлашаётганлари ерости йўлакларда бўғиқ акс-садо бериб турди. Мен маҳбусни қийноқ исканжасидан бўшатиб, каравотга ётқизишни буюрдим. Жувон яқинроқ судралиб келди ва маҳбусга меҳрибон, лекин қўрқинч тўла нигоҳини қадаб, ҳарислик билан тикила бошлади. У ҳайдаб юборишимдан чўчиб турарди, шу боис маҳбуснинг пешонасини ушлаб кўриш учун қўлларини яширинча чўзди, шу пайт мен беҳосдан унга томон юзландим, жувон ваҳимага тушиб, дарров орқага тисарилди. Унга қарашнинг ўзи ачинарли эди.

— О, танграм! — дедим мен. — Силайвер пешонасини, қизим! Истаган нарсангни қил, менга аҳамият берма.

Кўзларида эркаланган ҳайвон каби миннатдорлик алангаси порлаб кетди. Жувон боласини қўйиб, ёноғини эрининг юзларига қўйди, қўллари билан сочларини титкилади, беихтиёр кўз ёшлари тирқираб оқиб туша бошлади. Маҳбус ўзига келиб, жувонга меҳр тўла кўзлари билан боқди — эркалашга эса мадори йўқ эди. Мен ҳужрадан бегоналарни ҳайдаб чиқариш вақти етди, деган қарорга келдим. Маҳбуснинг хотинидан бошқа ҳамма чиқиб кетсин, деб буйруқ бердим.

Сўнгра маҳбусга дедим:

— Хўш, дўстим, сени айблашаётганларига ўзинг қандай қарайсан, бошқаларнинг муносабатлари менга аён.

Эркак йўқ дегандек бош чайқади. Лекин жувон, афтидан, ҳар ҳолда менга шундай туюлди — менинг гапимдан қувониб кетди.

— Мени биласанми? — деб сўрадим.

— Ҳа, сени Артур қироллигидаги барча халойиқ билади.

— Мабодо мен ҳақимда ваҳимали гапларни айтишган бўлса, ишонма, сен мен билан суҳбатлашишдан қўрқмаслигинг лозим.

Жувон шоңилиб гапимни бўлди:

— О, менинг мурувватли лордим, уни ишонтир! Истасанг уни сен ишонтиришинг мумкин! У шундай азобларни тортдики! Бари мени деб, мени деб! Унинг чекаётган қийноқларига ортиқ бардош беролмайман. Менинг ягона истагим, унга тез ва осон ўлим!.. Лекин Хьюгим чекаётган азоб-уқубатларга чидаб туролмайман!

Жувон фарёд солганча, оёғимга бош уриб ёлвора бошлади. Нега бунчалик зорланиб ёлвормоқда! Эрининг тезроқ ўлимини тилабми? Нима бўлаётганига ҳеч ақлим бовар қилмай қолди. Лекин шу пайт Хьюг жувоннинг гапини бўлди:

— Жим бўл! Нима сўраётганингни ўзинг ҳам билмайсан. Наҳотки мен енгил ўлим деб ўз севиқлиларимни очликка маҳкум этсам! Мени яхши биласан деб ўйлаб юардим.

— Ҳеч нарсани тушунмаяпман, — дедим мен. — Сизларнинг топишмоқларингни ечолмаяпман. Сен...

— Оҳ, қадрли лорд, уни кўндир! У чекаётган азоб-уқубатлар мени қанчалар қийнаётганини ўйлаб кўр. У индамаяпти, иқрор бўлгиси келмаяпти! Осон ўлим топиб кетганида шундай хурсанд бўлар эдимки...

— Нима деб вайсаясан? Эрият бу ерда эркин одам бўлиб чиқади. Ўлмайди.

Йигитчанинг тунд чехраси ёришди, жувон эса қувончи ичига сиғмай, ҳаяжон билан менга ташланиб:

— У қутулди! Чунки қирол Артурнинг ўзи хизматкорларининг тили билан гапирмоқда, ваҳоланки қирол Артурнинг сўзи — олтин! — дея бақира бошлади.

— Демак, ниҳоят менга ишонса бўлар эканми? Нима учун дастлаб мендан шубҳа қилдинг?

— Ким сендан шубҳаланибди? Мен ҳам, хотиним ҳам шубҳа қилгани йўқ.

— Бўлмаса менга ҳеч нима айтмаганингни боиси нима?

— Сен менга ҳеч нарса ваъда қилмадинг, йўқса даров айтган бўлардим.

— Тушунарли, тушунарли... Барибир яхши тушунмаяпман. Сен қийноқларга бардош бериб, иқрор бўлмадинг, бинобарин, иқрор бўладиган айбинг ҳам йўқ...

— Менинг-а, милорд? Нимага энди? Ахир, кийикни мен ўлдирганман!

— Сен!? Ё тангрим, шунчалик чалкаш иша-а!..

— Қадрли лорд, — дея гап бошлади жувон, — мен ундан иқрор бўлишини тиз чўкиб ёлвордим, лекин...

— Иқрор бўл деб ёлвординг! Масала баттарроқ чалкашмоқда. Нима учун иқрор бўл дея ёлворасан?

— Тезроқ ўлиб, бешафқат жазолардан қутулсин, деб-да.

— Дарҳақиқат, бу гапда жон бор. Бироқ у тез ўлишни истамаяпти-ку?

— Уми? Истайди.

— Бўлмаса нега иқрор бўлмади?

— О, ширинзабон сэр, қандай қилиб мен хотиним билан боламни бир бурда нонсиз ва бошпанасиз қолдира оламан!

— О, энди ҳаммасига тушундим! Бебаҳо қалб! Шафқатсиз қонун бева ва етимчани хонавайрон қилиб, ўлимга маҳкум этилганнинг бор буд-шудини тортиб олиб қўяди. Сени ўласи қилиб қийнашлари мумкин-у, лекин иқрор бўлмасанг, хотининг билан «ўдакни талон-тарож қилиш мумкин эмас. Ҳақиқий эркакларга хос сабот-матонат кўрсатдинг, сен эса чинакам рафиқа ва ҳақиқий аёл сифатида очингдан ўлсанг ҳам, уни қийноқ азоб-уқубатлардан тезроқ халос этмоқчи бўлдинг... Нимасини айтай, хотинлар ўз жонларини фидо

қилишга қодирлар. Мен иккалангизни ҳам ўз колониямга оламан. Сизга у ер ёқади. У жой ақли ожиз ва гумроҳ автоматларни одамга айлантирадиган менинг фабрикамдир.

XVIII боб

ҚИРОЛИЧА ЗИНДОНЛАРИДА

Ваъдамни амалга оширдим: маҳбус йигитни уйига жўнатиб юборишларига мажбур этдим. Жаллоднинг ўзини қийноқ исканжасига тортиб қўйгим келарди. Уни яхши, сидқидилдан қийнайдиган амалдор бўлгани учун эмас, зотан, ўз вазифасини ҳалол адо этгани учун уни айблай олмасдим, бунда унинг айби йўқ. Аммо арзимаган баҳона билан маҳбуснинг аёлини таҳқирлагани учун жазосини бергингиз келарди. Бу ҳақда менга сўзлаб берган кашишлар жаллоднинг жавосини қаттиқ туриб талаб қилдилар. Кашишлар ёқимсиз халқ бўлади, лекин баъзида ўзларини яхшилиқ жиҳатидан ҳам кўрсатиб қўядилар. Мен қаллоблик, худбинлик қилмайдиган баъзи руҳонийларни назарда тутмоқдаман. Айниқса халқ орасида яшаб унинг азоб-уқубати ва қайғу ҳасратларини самимий, макр-ҳийласиз, художўйлик билан енгиллаштирмоқчи бўлган кашишлар ҳам йўқ эмас. Аммо жаллодни жазога мустаҳиқ ота олмаганим мени хийла ранжитди. Лекин не чора?! Ўзгартириш қўлимдан келмайдиган нарсалар ҳақида ўйлаб ўтириш одатим йўқ. Бироқ кашишларга ҳам қулоқ осгим, умуман шафқат қилгим йўқ. Бунинг сабаблари кўп. Бунинг менга хуш келмайдиган энг биринчи томони шундаки, раҳмдиллик ҳукмдор черковга боғлаб қўяди. Нимасини айтасиз, ҳозирча динсиз иш битмайди, лекин менга қолса XIX аср Қўшма Штатларида бўлганидек, черков ўзига мустақил ва рақобатдаги қирқта сектага бўлингани маъқул. Сиёсий ташкилот ҳузурида ҳокимиятни марказлаштириш доимо ҳам яхши бўлавермайди, чунки ҳукмдор черков — сиёсий ташкилотнинг ўзи. У сиёсий мақсадлар учун яратилган, у озодлик душмани, ҳолбуки черков амалга ошираётган хайрли ишларини бир қанча секталар зиммасига бўлиб юборилганда янаям яхшироқ бажарилган бўлур эди. Албатта, бундай бўлиши шарт эмас, менинг ёзганларимга муқаддас ёзув деб қаралмаслиги лозим, лекин менинг

фикрим шунда, мен эса бер-йўғи одамман, холос, оддий одамман ва менинг фикрим папанинг фикридан устун ҳам, кам ҳам эмас.

Жаллодни қийноқ исканжасига тортмоқчи эмаедим, бироқ кашишларнинг адолатли талабларини эътиборсиз қолдира олмадим. У жазога лойиқ ва мен уни жаллодлик лавозимидан тушириб, янги ташкил этилган оркестрнинг дирижёрлик лавозимига тайинладим. У мендан шафқат сўраб ёлворди, чалишни биямайман, деб ишонтирмоқчи бўлди — албатта баҳонаси ўринли, бироқ ушбу ҳолда ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Бутун мамлакатда эплаб чалишни биладиган биронта ҳам машшоқ топилмайди.

Эрта билан қиролича Хьюгнинг ҳам жони, ҳам молмулкини ололмаслигидан хабар топиб, тутақиб кетди. Лекин мен унга, гарчанд, қонун билан амалдаги одат унинг жони ва мол-мулкига эгалик қилиш ҳуқуқини берса ҳам, чидаши лозимлигини, чунки маҳбуснинг жиноятини енгиллаштирадиган сабабларни аниқлаганимни айтиб, қирол Артур номи билан афв этганимни тушунтирдим. Кийик одамнинг экинини пайҳон қилган ва у ўз манфаатини кўзлаб эмас, балки ғзаби қўзиб ўлдириб қўйган. Сўнгра шояд айбдорни тополмасалар деган умидда кийик мурдасини қиролнинг ўрмонига элтиб қўйган. Минг лаънат ўша қироличагаки, ҳайвон ёки одам ўлдирилишида қаҳру ғзаб аралашгандан кейин қўйилган айб қисман юмшатилиши лозимлигини ҳеч тушунтира олмадим ва ночор оғзимни юмдим-да, истаганича хуноб бўлишига йўл қўйиб бердим. Дарвоқе, тушунтираётганимда қироличанинг ғзаби қўзигандан маҳрамини ўлдириб қўйиши ҳам жиноятнинг бироз юмшатилишини талаб этади деб қўшиб қўйдим.

— Жиноят! — қичқириб юборди қиролича. — Нималар демоқдасан? Ё тавба, жиноят эмиш! Ахир, бунинг учун мен тўлов бермоқчиман!

Исботлаб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Гўдакликдан сингдирилган дунёқарашни ҳеч нарса билан ситиб чиқариб ололмайсан, энг муҳими — тарбия. Биз характер ҳақида гапирянемиз. Бемаъни гап, ҳеч қанақа характер бўлмайди, характер деб айтганимиз ирсият ва тарбия инъикосидан бошқа нарса эмас. Ўзимизнинг тафаккуримиз, шахсий фикрларимиз йўқ. Бизнинг тафаккур ва фикрларимиз тарбия таъсири остида шаклланиб боради. Ўзимизда шахсий бўлган барча нарсалар, оқибат

натижада хизматимиз ёки айбимиз бўлса ҳам, бари игнанинг учига жо бўлиб кетади, қолганлари миллион йиллар давом этган уқубатли, ибратли ва фойдасиз тараққиёт жараёнида медуза, ёки чигиртка, балки маймундан ҳосил бўлган ҳозирги наслимизнинг авлод-аждодларидан ўтиб келган. Чунончи, мен икки абадийлик ўртасидаги оғир ва қайғули саргардонликда умримни соф, завқли, нуқсонсиз яшаб ўтмоқчиман ва аслида мен дея аталмиш ўша кўз илғамас заррачани сақлаб қолмоқчиман, қолгани менга деса жаҳаннамга қуласин.

Минг лаънат ўша қироличага. Қалласида ақл етарли эса-да, тарбия уни эшакка айлантириб қўйган — албатта, бир неча юз йиллардан кейин яшаган одамнинг нуқтаи назари бу. Қиролича маҳрамининг ўлдирганини қотиллик эмас, балки қонуний ҳуқуқим, деб билади ва бу адолатсизлигининг асл моҳиятини англаб етмай, ўз ҳуқуқини ҳимоя этади. У иккиланмайдиган, тафтиш этилиши талаб қилинмайдиган шундай эътиқодда тарбияланганки, истаган пайтда ўз фуқароларини ўлдиришга ижозат берувчи қонунни тўғри ва адолатли ҳисоблайди.

На илож, ҳатто шайтонга ҳам ҳақини бермоқ лозим. Аслини олганда, қиролича мақтовга сазовар эди, бироқ уни мақтай олмадим, сўзлар бўғзимга тиқилиб қолди. Болани ўлдириш ҳуқуқига эга бўла туриб, бу қотиллиги учун товон тўлашга мутлақо мажбур эмас эди. Қотиллик учун товон тўлаш қонуни унга эмас боғўчаларга тегишли. У бола учун товон тўлаб олижаноблик ва тантилик қилаётганини, мен эса адолат юзасидан бу иши учун уни мақташим лозимлигини жуда яхши ҳис этардим, лекин тилим айланмади. Кўз ўнгимдан юрак-бағри эзилган бахтиқаро аёл билан шойи кўйлаклари қонга бўялган ёқимтой бола нари кетмасди. Унинг ўлимини товон билан тўласа бўладими? Кимга тўлайди товонни? Қиролича тарбиясини ҳисобга олсак, мақтовга ва ҳатто қойил қолишга арзийдиган аёл эканлигини била туриб мендек бошқача тарбия кўрган одам, уни мақтай олмас эди. Ўзимни зўрлаб бўлса ҳамки, сизни бошқалар мақтайди, дедим — ортиғига кучим етмади.

— Ҳазрати олиялари бу ишингиз учун халқингиз сизни кўкларга кўтариб мақтайди.

Қироличага айтган гапларимда жон бор эди-ю, лекин ичимда ана шу олижаноб иши учун уни осийшга муяссар бўладиган кунларгача яшашни орзу қилардим.

Ҳонунларнинг талай қисми жуда ярамае, ҳаддан зиёд ярамас эди. Жаноб ўз қулини ҳеч бир сабабсиз, жаҳли чиққанда, кайфияти бузуқ ҳолларда ёки шунчаки эрмак учун ўлдириш ҳуқуқига эга, зотан, тож кийган киши ҳам ўз қулини, яъни истаган одамни ўлдиришга ҳақли. Зодагон авом одамни ўлдириши мумкин, лекин у қотиллиги эвазига, пул ёки дон билан товон тўлаши керак. Ҳонун бўйича бир зодагон иккинчи зодагонни текинга ўлдиришга ҳақли эди-ю, аммо қасос олинисидан ҳайиқади. Авом халқ ва қулдан бошқа ҳар қандай одам бирон кимсани ўлдиришга ҳақли, авом халқ билан қулда бундай имтиёз йўқ. Агар улар бирор одамни ўлдириб қўйсалар, қотиллик ҳисобланар, ҳонун эса қотилликни таъқиқлайди. Мабодо шаҳид қотилга нисбатан номдорроқ бўлса, қотил ва унинг оиласи шафқатсиз жазоланарди. Агарда оддий одам зодагон ҳаёти учун беҳатар шикаст етказса ҳам унга нисбатан барча оғир чоралар кўрилади: уни отларга боғлаб қўйиб, танасини тилка-пора қилишади, бу манзарани томоша қилиб, кайфичоғлик билан вақт ўтказиш учун оломон тўпланади. Бу ишратталаб жамоанинг айрим маишатовзликлари муҳтарам Казановнинг Людвик XV нинг қудратли рақибларидан бирини чорпора қилингани ҳақидаги ҳикоятда босилганидек ниҳоятда жинояткорона ва тасвирлаб бўлмайдиган даражада жирканч эди.

Бу мудҳиш саройда ортиқ туришга тоқатим қолмади, уни тезроқ тарк этгим келарди, бироқ ўйлаб қўйган бир режамни амалга оширмай кетишга виждоним йўл қўймасди. Мабодо одамни янгитдан яратиб менинг зиммамга тушиб қолгудек бўлса, уни виждонсиз яратган бўлур эдим. Виждон одамга талайгина кўнгилсизликлар келтиради, гарчаёнд, унинг яхши томонлари кўп бўлса-да, оқибат-натижада қусурини қоплай олмайди. Яхши томони оз бўлиб, қулай томони кўпроқ бўлса ёмон бўлмасди. Лекин бу шахсий фикрим, менинг атиги биргина кўрган-кузатганларимни бошидан кечирган одамлар бошқача фикрда бўлишлари мумкин. Улар ўзларининг шахсий нуқтаи-назарларида туришга тўла ҳақлидирлар. Лекин қатъий қарорим шуки: кўп йиллар ўз виждонимни кузатиб юрар эканман, у менга беҳисоб ташвиш ва озор етказганига ишонч ҳосил қилдим. Эҳтимол, дастлаб уни қадрлагандирман, чунки ҳаммамиз ўзимиздаги бор фазилатларни қадрлаймиз, ваҳоланки, энди виждон дея ташвишни қадрлаш қанчалик бемаъни эканлигини ҳис этиб турибман. Бу ма-

салага бошқа томонидан ёндошилса, бемаъни экани ай-
ниқса равшан бўлади. Наҳотки, елкамга осиб қўйилган
вандонни қадрласам? Албатта йўқ. Ваҳоланки, рост-
ни айтсам, юк бўлиш борасида виждон билан сандон-
нинг фарқи йўқ. Бунинг минг мартаб синаб кўрганман.
Боз устига сандон кўтариб юравериб тоқатингиз тоқ
бўлса, биронта кислота билан эритиб юборсангиз бўла-
ди, бироқ токи ўзи барҳам емагунча, виждондан қуту-
лишнинг ҳеч қандай усули йўқ, ҳар ҳолда бошқа усул-
лари менга маълум эмас.

Хуллас, кетгунимга қадар бир ишни бажаришни
мўлжаллаб қўйдим. Боз устига ғоят кўнгулсиз иш. Эр-
талабдан шуни ўйлайвериб бошим қотди. Албатта, бу
масала юзасида қари қирол билан гаплашиб олсам бў-
лар эди-ю, лекин ундан маънили гап чиқмайди — қирол
сўнган вулқоннинг ўзи. Бир пайтлар отилиб турган бу
вулқоннинг алангаси аллақачон сўниб бўлган, ундан
фақат култепа қолган, холос. Рост, қирол кўнгулчан,
мулойим, гапимга тушунишга қодир одам-у, лекин фой-
даси йўқ. Номигагина қирол бўлиб қолган бу одамнинг
аҳамияти қолмаган, бутун ҳокимият қироличанинг қў-
лида. Везувийнинг¹ ўзинаси эди. Қиролича меҳрибончи-
лиги тутиб, бир гала чумчуқни қовуриб бериши мумкин,
лекин ана шу баҳонада авж олган қаҳр-ғазаб алангаси-
да бутун бир шаҳарнинг кулини кўкка совуриши ҳам
мумкин эди. Аммо ёмонлик деб билган нарсангиз, ас-
лида хайрли бўлиб чиқиб қолади.

Журъат этиб ҳазрати олияларига мурожаат қилдим.
Мен яқинда Камелот ва унинг атрофидаги барча сарой
зиндонларини кўздан кечириб чиқдим, агар ижозатин-
гиз билан коллекциянгиздаги бандиларни кўрсам, бо-
шим кўкка етарди, дедим. Ўзим кутганимдек қайсарли-
ги тутиб аввалига рози бўлмади. Кейин ижозат берди.
Шундай бўлишига кўзим етган эди-ю, лекин бунча-
лик тез рози бўлади, деб ўйламаган эдим. Энди ўзимни
енгил ҳис эта бошладим. Бека машъала кўтарган ясо-
вулларни чақиртирди ва биз зиндонга тушдик. Зиндон
қулфланган бўлиб, у шундоқ қояга ўйилган бир қанча
ҳужралардан иборат эди. Баъзиларига мутлақо ёруғлик
кирмасди. Ҳужраларнинг бирида кийимининг увадаси
чиқиб кетган бир аёлни учратдик. У ерга ўтириб олган
эди, бизнинг саволларимизга бир оғиз ҳам жавоб бер-

Везувий — Жарғабий Италиядаги ҳаракатдаги вулқон.

мади, тўзиб, юв-кўзларига тушиб кетган сочлари орасидан, ягона ҳаёт манбаига айланиб кетган ҳасратли қоронғу ҳаёлимни чироқ ва шовқин билан бузган ким экан, дегандек бизга бир-икки нигоҳ ташлади, холос. Сўнг яна бошини ҳам қилиб, ифлос қўллари билан тиззасини қучоқлаганча, ортиқ қимир этмай ўтираверди. Бир қоп суякка айланган бу аёлнинг кўринишдан ёши қирқларда эди, фақат кўринишдан. У зиндонда тўққиз йилдан бери ўтирар, бу ерга тушганида ёши ўн еттида экан. Бу паст табақали оддий қизни қўшни лорд сэр Брез-Санс-Питэ зиндонга юборган экан. Қизнинг отаси ана шу лорднинг вассали бўлиб, қиз ўзининг никоҳ кечасида лордга, кейинроқ синьор ҳуқуқи деб аталмиш эҳтиёжига қаршилиқ кўрсатиб, зўрликка зўрлик кўрсатаётганда лорднинг ярим қадоқдан зиёдроқ, салкам муқаддас қонини тўккани учун зиндонга тушган. Куёв ҳаёти хавф остида қолган қаллиғига ёрдамга келибди, ўзига нисбатан бу қаби ғайриоддий муносабатда бўлишгаётганига ажабланган ва қаттиқ ранжиган лордни кўрқиб қалтироқ босган меҳмонлар орасига итариб чиқариб юборибди. Лорднинг зиндони тўлиб кетгани сабабли у қироличадан ўзининг иккита жинойтчисини қабул этишни сўрабди. Ўшандан бери иккови ҳам ана шу зиндонда ўтиришар экан. Уларни жинойтдан сўнг бир соатдан кейин зиндонга ташлашган, булар ўшандан бери бир-бирларининг дийдорини кўришмаган. Зимистон қоя ичида, бир-бирларидан икки қадам нарида тўққиз йил ўтиришибди. Тўққиз йил уларни биргина тош девор ажратиб турган-у, лекин бир-бирлари ҳақида ҳеч қандай хабар топишмаган. Дастлабки йиллари зор-зор кўз ёш тўкиб, ҳатто тошларни ҳам эритиб юборадиган даражада «Қаллиғим омонми?», «Қаллиғим омонми?» дея илтижо қилишган. Бироқ одам қалби тошдан ҳам қаттиқ бўлгани сабабли саволлари жавобсиз қолган. Бора-бора ҳеч нарса билан ишлари бўлмай қолган.

Икки ёшнинг қисматини эшитиб бўлиб, куёвни кўргим келди. Ёши ўттиз тўртда бўлса ҳам, у кўринишдан олтмишни уриб қўйган чолга ўхшарди. Куёв тўртбурчак тош устида тирсагини тиззасига қўйганча бошини қуйи солиб, ўзича бир нарсалар деб гўлдираб ўтирар, ўсиб кетган узун сочлари юзини тўсиб олган эди. У бошини кўтариб машғала шуъласига кўникмаган кўзларини пирпиратганча, бизга бепарво ва маъюс назар ташлаб чиқди-да, яна бошини қуйи эгиб, ўзича гўлдиради-да,

бизга ортиқ эътибор бермай қўйди. Аммо унинг чеккан азобларини етарли даражада яққол кўрсатувчи тилсиз гувоҳлар мавжуд эди. Билак ва тўпиқларида деярли текисланиб кетган эски чандиқлар сезилиб турар, ўзи ўтирган тошга эса занжир кишанлар бириктириб қўйилган ерда ётган кишанлар устини қалин занг қоплаган эди. Банди руҳан мағлуб бўлганидан кейин кишаннинг кераги бўлмай қолади.

Бу одамнинг ҳушини ўзига келтирганимдан кейин қачонлардир унинг учун ер юзидаги нафосат рамзига айланган — бутун жисми гулдек нафис, шудрингдек мусаффо, инжудек гўзал, кўзлари беқиёс, овози ҳеч кимникига ўхшамаган қизнинг, унинг наздида ёлғиз хаёлот самараси бўлмиш соф, нафис латофат, жозиба соҳибаси бўлган қайлиғининг ҳузурига юбортирдим. Маҳбубасини кўриши билан қони янгитдан мавж уради, уни кўриши биланоқ...

Лекин ҳафсалам пир бўлди. Улар ёнма-ён ерга ўтиришди ва бир-бирларига анқовсираб, билинар-билиномас ҳайвоний қизиқсиниш билан қараб қўйдилар-да, сўнгра бир-бирларини унутиб, кўзларини ерга қадаганича ўтираверишди. Хаёллари яна биз беҳабар арвоҳлар ва шарпалар ўлкасида адашиб юргани кўриниб турарди.

Мен уларни озод этиб, дўстларининг ҳузурига юборишни буюрдим. Бу ишим қироличага унчалик ёқмади. Қироличанинг бундан ҳеч қандай манфаатдорлиги йўқ эди-ю, лекин назарида бу иш сэр Брез-Санс-Питэга нисбатан ҳурматсизлик бўлар эмиш. Аммо мен, агар у киши безовта бўла бошласа, ўзим тинчитиш йўлини топаман, деб қироличани ишонтирдим.

Ушбу каламуш инларидан мен қирқ етти тутқунни озод этдим ва фақат биттасини ҳибсда қолдирдим холос. Бу қироличанинг узоқ қариндоши бўлмиш лордни ўлдирган бир лорд эди. Марҳум лорд ўлдириш ниятида бу лордни тузоққа илинтирмоқчи бўлган, лекин буниси эпчиллик қилиб, унинг кекирдагидан узиб ташлаган. Мен уни мутлақо бу қотиллиги учун эмас, ўзига қарашли қашшоқ қишлоқлардан биридаги жамоат қудуғини ахлат билан тўлдиргани сабабли зиндонда қолдирдим. Қиролича уни узоқ қариндошини ўлдиргани учун осмоқчи бўлган эди, бироқ мен рухсат этмадим: қотиллик ниятида сизга ҳужум қилган кишини ўлдириш жиноят эмас. Аммо қудуқни кўмгани учун бажонидил осилишига рози бўлдим ва қиролича ҳеч нарсадан кўра

шуям яхши, деган жулосага келиб, шу билан қаноат ҳосил қилди.

Тавба, бу ердаги қирқ етти эркаклару аёллар қанчалар арзимаган айблари учун зиндонга тушганлигига ҳайронман! Баъзи бировларнинг ҳатто ҳеч қандай айблари ҳам йўқ, атига бирор кишини, қироличани ҳам эмас, балки унинг дўстларидан бирининг жаҳлини чиқарганликлари учун зиндонга солинган эдилар. Бу ерга тушган энг сўнгги маҳбус бир-икки оғиз эҳтиётсиз гапи учун ҳибс этилган. У барча одамлар бир хил, фақат либослардагина бир-бирларидан ажралиб турадилар, агар бутун халқни қип-яланғоч қилиб, муҳожирга кўрсатилса, у қиролни табибдан, герцогни малайдан ажратолмайди, дебди. Афтидан, аҳмоқона тарбия унинг миясини ҳали аталага айлантириб улгурмаганга ўхшайди. Мен уни зиндондан озод этиб, фабрикага жўнатдим.

Баъзи ҳужралар тик жарлик устидаги қояга ўйиб қўйилган эди. Бу ҳужраларнинг ҳар бирида ўқ ёй каби ингичка тирқиш бўлиб, бу тирқиш орқали маҳбус ҳужрасига қуёшнинг ҳаётбахш нури тушиб турарди. Шундай ҳужралардан бирида ҳибс этилган маҳбуслардан бири ниҳоятда азоб чекибди. У тик қоядаги қалдирғоч уяси янглиғ қоронғи ҳужрасининг тирқишидан водийдаги ўз уйини кўриб туриши мумкин экан ва у йигирма икки йил давомида юрак-бағри эзилиб, ҳасрат билан уйини кузатибди. Кечалари деразалардаги чироқ шуъласини, кундуз кунлари одамларнинг кириб-чиқиб турганларини кўрган. Кўрган-у, лекин хотиними, ёки болаларими — масофа узоқ бўлгани учун аниқ билолмаган. Узоқ йиллар давомида бир неча бор хонадониди бўлиб ўтган тантаналарни кўриб, хурсанд бўлишга ҳаракат қилган ва тўй эмасмикан бу, дея ўзига-ўзи савол берган. Дафн маросимларининг ҳам гувоҳи бўлган. Бу маросимлар унинг ич-етини тилка-пора қилиб юборган. У тобутни аниқ кўраркан-у, лекин унинг катта-кичиклигини ажрата олмас ва хотини ёки фарзандими — дунёдан ўтганини билолмас экан. Кашишлар ва йиғловчилар олиб бораётган дабдабали дафн маросими — маҳбус англаб етолмаган, қайғули сирни ўзи билан бирга олиб ўтавераркан. Маҳбуснинг уйда беш фарзанди билан хотини қолган эди. Ўн тўққиз йил ичида ҳар сафар дабдабали дафнлардан бештасини кўрган ва бу мотамларнинг дабдабалилигидан биронтаси ҳам хизматкориники эмаслигига ишонч ҳосил қилган. Бинобарин, у бешта

кўз қорачиғидан айрилган: яна биттаси бебаҳо дилбанди қолган — лекин қай бири? Хотиними? Ёки фарзандими?

Бу савол уни кечасию кундузи — уйқусида ҳам, уйғоқлигида ҳам қийнади. Ҳар ҳолда, унинг ҳаёти қуруқ кечмади, зиндонга тушиб турган бир қатим нур жисмини ҳам, ақлини ҳам емирилишдан яхши сақлаб қололди. Соғлиги жойида экан. У менга ўз қисмати сўзлаб берганида, агар сизда жиндек синчковлик бўлса, қандай ҳис-туйғу сезган бўлсангиз, мен ҳам шундай бўлдим. Менда оиласида кими тирик қолганлигини билиш иштиёқи маҳбусникидан кам эмасди. Уни уйига олиб бориб қўйдим. Мен жигаргўшаларининг ҳайрат ва уммондек бениҳоя қувончларию Ниагара дарёсидек оққан бахтиёр кўз ёшларининг шоҳиди бўлдим. Ё, алҳазар! Қачонлардир ёш хотини сочлари оқарган эллик ёшли онахонга айланган, болалари эса катта бўлиб, ўзлари ҳам оила қурган ва хонадонда ҳеч бир киши вафот этмаган экан! Қироличанинг иблисона ихтирочилигига ҳайрон қоласан киши. Хусусан, бу маҳбусни жинидан баттар ёмон кўриб, ундан қасд олиш учун атайлабдан беш маросимни уюштирган, лекин, барибир унинг энг сўнгги маккорона уйдирмаси беқиёс даражада азобли эди — оила аъзоларидан бирининг дафн маросимини ўтказмай қолдириб, маҳбуснинг бадбахт ғариб қалбини шубҳа ўтида ёндирган ва шу тариқа ёмон кўрган маҳбусидан қақшатқич ўч олган.

Мен бўлмаганимда у шу аҳволда бу ғурбатхонада ўлиб кетар эди. Паризод Моргана уни бутун вужуди билан ёмон кўрар ва ҳеч қачон афв этмасди. Ваҳоданки, маҳбус ёмон ниятда эмас, балки енгилтаклик оқибатида жиноят қилиб қўйган, У қироличанинг сочларини малла ранг деган. Аслида ўзи шундай бўлган, лекин бу ҳақда гапиришнинг ҳожати йўқ эди. Малла кишилар жамиятда юқори ўрин тутсалар, сочларини долчинранг дейиш лозим.

Қирқ етти маҳбуснинг бештаси қачон зиндонга тушган, қандай жиноят қилгани, ҳатто исм-шарифлари ҳам маълум эмас эди. Булар икки букчайган, ажиндор, ақл чироқлари сўнган бир қари аёл ва тўрт нафар мункиллаб қолган чол эди. Улар ўзлари ҳақида аниқ бир маълумот бера олмас, ҳар сафар ҳар хил ноаниқ гаплар айтишар эдилар. Зиндонга ҳар куни маҳбуслар билан бирга ибодат қилиш учун кашишлар бириктириб қўйишган. Кашишлар маҳбусларга, бу ерга худонинг иродаси

билан келгансиз, оқилу доно худойим уларнинг ҳақиқий эҳтиёжларини яхшироқ билади, дея уқтиришар ва уларни паст табақадаги одамларнинг эзувчиларга итоат этиши ва қуллуқ қилиши парвардигорнинг хоҳиши, дея ўргатишар эди. Бу беш маҳбус зиндонга тушгандан бери кашишлар бир неча марта ўзгарган, шу боис бу аянчли одамбашараларнинг ўтмишлари ҳақида ноаниқ ривоятлар сақланиб қолган, холос. Ривоятлар эса фақат ҳибсга олинган вақт ҳақида хабар бериши мумкин эди, лекин жиноят ва маҳбусларнинг исмлари ҳақида ҳеч қандай маълумот беролмасди. Ривоятлар ёрдамида шу нарса аниқландики, бешта маҳбуснинг биронтаси ҳам энг камида ўттиз беш йилдан буён ёруғлик юзини кўрмаган. Бироқ ундан аввал неча йил ёруғликда бўлганларини аниқлашнинг иложи бўлмади. Қирол ва қиролича бу бахтиқаролар ҳақида аввалги фермердан мерос бўлиб қолганлигидан ортиқ ҳеч вақо билишмасди. Аммо мерос бўлиб, маҳбуслар тўғрисидаги маълумотлар эмас, фақат одамларгина қолган, шунинг учун меросхўрларнинг маълумотлар билан сариқ чақалик ишлари бўлмас, улар билан қизиқмас ҳам эдилар. Мен қироличадан:

— Шундай экан, нима учун уларни озод этмагансиз? — деб сўрадим.

Бу савол қироличани мушқул аҳволга солиб қўйди. Дарҳақиқат, нима учун? Шунчаки, бу нарса унинг хаёлига ҳам келмаган. Шу гапи билан ўзи ҳам билмаган қолда қиролича Иф қалъасининг бўлажак маҳбуслари тақдирини олдиндан ҳал этиб қўйди. Унинг нуқтаи назарида мерос бўлиб қолган маҳбусларнинг шунчаки мулк бўлиб қолганликлари мен учун энди тушунарли эди. Зеро, бизга бирон мулк мерос бўлиб қолса, гарчи, икки пудлик қиммати бўлмаса ҳам, ташлаб юбормаймиз, юборолмаймиз.

Уларни ёруғликдан кўр бўлиб қолмасин учун кўзларини боғлаб, қуёш нурлари ҳали порлаб турган оқшом пайт озодликка чиқариб юборганимда бу кўршапалакларнинг юришлари ажабтовур бир манзара касб этди. Қоқсуяк арвоҳсифат бу одамлар дала қўриқчисининг нақ ўзига ўхшаб қолишганди. Монархиянинг бу қонуний фарзандлари худонинг ҳамда ҳукмдор черковнинг марҳамати ила ана шундай аҳволга тушган эдилар. Мен бехиётёр:

— Қани энди уларни расмга тушириб олсак! — деб юборибман.

Сиз, талаффуз этилган сўзнинг маъносини тушунмасан ҳам бунга иқдор бўлмайдиган одамларни учратгандирсиз, албатта. Улар қанчалар нодон бўлса, шунчалар ўзларини билармон қилиб кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Қиролича ҳам худди шулар тоифасидан бўлиб, ҳар сафар аҳмоқона қовун туширар эди. Менинг сўзларимни эшитиб, бир дафъа жим туриб қолди, сўнг бирдан чехраси ёришиб, бу ишни сизнинг ўрнингизга ўзим бажараман, деб эълон қилди.

Мен беихтиёр таажжуб билан: «Шу аёл-а? Фотосурат деганда нимани тушунади у?», деб ўйладим. Лекин кўп ўйлаб ўтиришнинг ҳожати қолмади. Бир маҳал қироличанинг қўлида болта кўтариб, маҳбуслар томон кетаётганини кўриб қолдим.

Паризод Моргана ғалати аёл эди-да! Ҳар хил аёлларни кўрганман-у, лекин умрим бино бўлиб бунақасини учратмаганман. Бу қилиғи ҳам фақат унинг ўзига хос эди. Бу аёлнинг фотосурат ҳақидаги билими отнинг билимидан бир баҳя ҳам ортиқ эмас эди. Лекин тушунмасдан туриб, қарияларнинг бошларини чопиб ташлаб, тўғри қиламан, деб ўйларди.

Х I X б о б

САЙЁР РИЦАРЛИК

Эртаси чароғон тонг маҳали Сэнди иккимиз яна йўлга тушдик. Қари бойқуш уясида бадбўй ҳидларга баъур дош бериб, ҳам маънавий, ҳам жисмоний жиҳатдан бўғилиб кечирганимиз икки кеча-кундуздан сўнг шудринг ювиб тозалаган, ўрмонзор ҳидига тўйинган мусаффо ҳаводан ўпкани тўлдириб-тўлдириб нафас олиш ҳузур бағишларди. Мен, ўзимни назарда тутмоқдаман, албатта, Сэнди эса ёшлигидан киборлар ҳаётига кўникиб кетган, бинобарин, у саройда ўзини жуда яхши ҳис этди.

Бечора қиз, саройда ноилож тилига дам беришга тўғри келди ва мен бу ҳордиқнинг оқибати бошимга бало бўлиб тушишини сезиб турардим. Дарҳақиқат, шундай бўлди ҳам, лекин у саройда неча маротаба мени қутқариб қолди ва ҳарқандай доноликдан ҳам фойдалироқ бўлган ўзининг ўта бефаҳмлилиги билан мадад бериб турдики, гапдонининг очилишига ижозат этдим — қиз бундай муқофотга лойиқ эди. У ўз ҳикоясини бошлаганида ҳатто сесканмадим ҳам.

—...Энди ўттиз қишни кўрган пари билан жануб томонга жўнаган сэр Мархаузга қайтсак...

— Сэнди, бу қисса ўша ковбойларнинг изига тушишга ёрдам беради, деб ўйлайсанми?

— Албатта, олижаноб лорд.

— Бўлмаса давом эт. Сўзингни бўлмасликка ҳаракат қиламан. Бошидан бошла, қадамнингни илдам ташлайвер, мен трубкамни тўлдириб оламан-да, диққат билан эшитаман.

— ...Энди ўттиз қишни кўрган пари билан жануб томонга жўнаган сэр Мархаузга қайтсак. Улар қалин ўрмонзорга кириб боришди, ўша ерда кечаси қолиб кетишди. Улар чуқур жар тубидан йўл юриб, герцог Жанубий Ботқоқ саройига етиб олишди ва тунашга ижозат сўрашди. Эрта билан герцог сэр Мархаузга одам юбориб тарадудини кўришни таклиф этибди. Сэр Мархауз ўрнидан туриб, совутларини кийибди, ибодатдан сўнг нонушта қилибди-да, сарой жанггоҳида отига минибди. Совутбанд бўлиб олган герцог отда уни кутиб турган эди. Унинг ёнида найза кўтарган олтита ўғли ҳам туришарди. Ҳаммаси сэр Мархаузга қарши жанг бошлашди. Герцог билан унинг икки ўғли сэр Мархаузга ураман деб найзаларини синдириб қўйишди, бироқ сэр Мархауз найзасининг учини тепага кўтариб турар ва уларнинг бирортасига ҳам тегмасди. Шундан кейин, қолган тўрт ўғлон жуфт-жуфт бўлиб, унга ташландилар ва аввал биринчи жуфти, сўнгра иккинчи жуфти ҳам найзаларини синдириб қўйишди. Бироқ сэр Мархауз буларга ҳам тегмади. У герцог томон от солиб бориб, унга зарба билан найза урди, герцог оти билан бирга ерга қулади. Сўнг сэр Мархауз ўғлонларнинг олталовини ҳам йиқитди. Ниҳоят, сэр Мархауз одан тушиб герцогдан тобе бўлишини талаб этди, акс ҳолда ўлдираман, деди. Бу орада герцогнинг баъзи ўғиллари ҳушларини йиғиб олиб, сэр Мархаузга ҳамла қилмоқчи бўлдилар. Шунда сэр Мархауз герцогга сўз қотди: «Ўғлонларингни шаштини қайтар, йўқса, барингни ўлдираман». Ўз ҳаётининг муқаррар ўлим хавфи остида қолганини кўрган герцог ўғилларига сэр Мархаузга таслим бўлишни буюрди. Ўғиллари тиз чўкиб рицарга ўз шамширларининг сопини узатдилар, рицарь қабул этди. Улар отасини ўрнидан тургазиб қўйишди, сўнг бир маслаҳатга келишиб, ҳеч қачон қирол Артурга қарши қурол кўтармасликка ва яқинда бўладиган троица куни саройга бориб, ўзларини қиролнинг ихтиёрига топши-

ришга ваъда беришди... Воқеа шундай бўлган, олижаноб сэр Хўжаймн. Бир неча кун аввал ғолиб чиққанингиз ва сиз ҳам Артур саройига жўнатган рицарлар ўша герцог ва унинг олтита ўғлонлари эканини фаҳмлагандирсиз, албатта!

— Йўғ-э, Сэнди, наҳотки!

— Ёлғон гапирётган бўлсам, ўша ёлғон бошимга бало бўлиб қайтсин.

— Ана, холос!.. Кимнинг хаёлига келибди, дейсан? Бутун бошли герцог ва олтита герцогваччалар-а! Нима ҳам дердим, Сэнди, овимиз ёмонмас. Сайёр рицарнинг касби бемаъни ва ниҳоятда зерикарли касб, лекин омад ёр бўлса хийла даромадли эканини энди тушуна бошладим. Ўзиям шу касбга зор экан деб ўйламагин тагин. Мутлақо! Ҳеч қандай пухта ва ҳалол иш савдогарчиликка асосланиши мумкин эмас. Агар барча бемаънигарчиликларни олиб ташлаб, соғлом фактларнинг ўзинигина қолдирсак, сайёр рицарнинг омадидан нимаям қоларди? Рицарнинг омади чўчқа гўшти сотувчисининг омадига ўхшайди... Албатта бойиб кетасан... бирдан бойийсан... балки бир кунлик, бир ҳафталикдир, кейин бошқа биров бозорни чўчқа гўштига тўлдириб юборадую, сенинг бозоринг касод бўлади. Шундай эмасми, Сэнди?

— Менинг ақлим гапларингизни ҳазм қилишга улгуролмаяпти, шу сабабли энг оддий сўзлар ҳам назаримда узундан-узоқ ва чалкаш туюлмоқда...

— Айёрлик қилма, Сэнди. Мен айтишчи гапиряман. Ўзим биламан. Яна шуни айтишим мумкинки, яхшилаб ўйлаб кўрилса, сайёр рицарлик чўчқа гўшти-ни сотишдан ҳам ёмон, негаки иш ўнгидан келмаса, ҳар қолда, гўшт қолади, биронтаси ейди, омад ёр бўлмаса сайёр рицарликдан қандай мулк қолиши мумкин? Қиймалаб ташланган жасадлар уюмию икки арава темиртерсакми? Буларни мулк деб атаб бўладими? Йўқ,— менга қолса чўчқалар ўлса ўлиги ортиқ! Ҳақманми ёки йўқми?

— Оҳ, кейинги кунларда содир бўлган воқеа-ҳодисалардан сўнг, афтидан, бошим зарарланган кўринади, нафақат менинг бошим, нафақат сизнинг бошингиз, афтидан иккимизнинг бошимиз ҳам...

— Қўй бунда бошнинг ҳеч аҳамияти йўқ, Сэнди. Бошинг жойида, лекин масаланинг моҳиятини тушунмайсан, ҳамма бало шунда. Сен масала тортишмоқчи бўласан-у, ҳар сафар панд еб қоласан. Ке, бу гапни

қўйлик. Овимиз жойида — бундай ов билан Артур-саройида уятга қолмаймиз. Дарвоқе, ковбойлар ҳақида, ғалати мамлакат экан бу, аёллари ҳам, эркаклари ҳам ҳеч қаришмайди. Масялан, паризод Морганани олайлик, кўримишдан Вассар жўжасидек ёш! Ёки анави ёши бир жойга бориб қолган қария герцог Жанубий Ботқоқ-чи, шу пайтгача қилич, найза ўйнатиб юрибди — шундай катта оиласи бўлса ҳам! Агар янгилишмасам, сэр Гоуэн унинг етти фарзандини ўлдирган, шунга қарамай сэр Мархауз ва менга яна олтига ўғли қолибди. Ёки, масялан, бир оёғи гўрда — олтимиш қишни кўрган анави парини олсак, улуғ ёшига қарамай, жаҳонгашталиқ қилиб юрибди... Сэнди, сенинг ёшинг нечада?

Сэнди биринчи марта саволимга жавоб бермади. Афтидан, гап тегирмони бузилганга ўхшайди.

Х Х 6 0 6

ОДАМХҲРНИНГ САРОЙИ

Уч соатда, эрталабки олтидан тўққизгача, ўн миль йўл босдик. Уч ҳисса юкни — эркак, аёл ва темир со-вутларни кўтариб кетаётган от учун бу ҳазилакам эмас. Сўнг биз тип-тиниқ ариқ бўйида, дарахтлар салқинида узоқ ҳордиқ чиқардик.

Туйқусдан биз томон аста яқинлашиб келаётган рицарга кўзимиз тушиб қолди. У келаётиб, ўз тақдиридан зорланарди. Диққат билан эшитсам, оғзига келганини қайтармай сўкинаётган экан. Шундай бўлса ҳам, уни кўриб қувондим, чунки унинг елкасида зарҳал ҳарфлар билан қуйидаги сўзлар ёзилган тахта осифлиқ эди:

ПЕТЕРСОНЛАРНИНГ
ПРОФИЛАКТИК ТИШ ЧЎТКАСИНИ
ИШЛАТИНГ!
СЎНГГИ ЯНГИЛИК!

Уни кўриб қувонганимнинг боиси, ўз рицарларимдан бири эди. Исми шарифи сэр Мэдок де ля Монтэн бўлиб, бу коргул бўйли забардаст йигит бир куни сэр Лансе-лотни сал бўлса отидан йиқитаёзгани билан донг таратган. Ҳар янги танишига бирон-бир баҳона билан бу ажабтовур воқеани сўзлаб берарди. Лекин ҳаётида буюклиги бунисидан қолишмайдиган воқеа содир бўлган, гарчанд, бу ҳақда гапирмаса ҳам, сўраб-суриштирганлар олидида инкор этмасди. Бу воқеанинг туб мо-

ҳияти шундаки, сэр Ланселотни отидан қулатолмаган-
лигининг сабаби, сэр Ланселот отдан қулашини кутиб
ўтирмай, бу йигитнинг ўзини отдан йиқитиб улгурган.
Бу соддадил лапашанг юқоридаги воқеаларнинг фарқи-
га унчалик бормасди. У менга ёқарди. Зотан, қадрига
ҳам етардим, чунки ўз вазифасини ҳалол адо этар эди.
Унинг кенг елкалари, жига билан безалган арслонни-
кидек катта боши, тиш чўтка ва «Найодонтни истеъмол
этинг» шиорини ушлаб чурган темир қўлқопли қўлнинг
тасвири акс этган ғалати гербли катта қўлқопи — бари
ўзига ярашиб кетарди. Найодонт эса мен савдога чи-
қарган тиш пастаси эди.

Мэдок жуда чарчаганини айтди, дарҳақиқат, қиё-
фасидан ҳам ҳолдан тойгани кўриниб турибди, лекин
печка локини тарқатиб юрган одамни таъқиб қилаётга-
ни учун отдан тушишдан бош тортди. Рақибини тилга
олиши билан яна зўр бериб сўкина бошлади. Печка
локини тарқатиш жасур сэр Оссэз Сюрлюзскийга топши-
рилган эди. У, гарчанд омадсиз бўлса ҳам, турнирда
сэр Гахерис билан жанг қилгани учун машҳур бўлиб
кетган. Оссэз ҳушчақчақ ва ҳазилкаш одам бўлиб, дунё-
ни сув босса ҳам тўлиғига чиқмасди. Унинг айнаи шу
хусусиятини назарда тутиб, печка локини тарғиб этиш-
ни унга буюрганман. Гап шундаки, бизда ҳам темир
печка мавжуд бўлмагани боисидан у ҳақда жиддий га-
пириш ҳали эрта эди. Бундай гумаштадан фақат бир
нарсa, эҳтиёткорлик ва секин-асталик билан халқни
келгусидаги буюк ўзгаришга тайёрлаб бориш талаб
этилардики, токи саҳнада темир печка пайдо бўлгунча
одамлар уни озода тутиш зарурлигини тушуниб ет-
ган бўлсинлар.

Сэр Мэдок авзойи бузуқ ва бўралаб сўкинар эди. У
бу сўкишлар жонини дўзахий қилиши мумкинлигига
ақли етарди-ю, лекин ўзини босиб ололмасди. У сэр
Оссэзни, топиб, орани очиқ қилиб олмагунча ҳатто оти-
дан тушишни ҳам, дам олишни ҳам истамас, ҳеч нар-
сага қулоқ ҳам солмас эди. Унинг узук-юлуқ гапларидан
шуни англадимки, тенготарда у тасодифан сэр Оссэзни
учратиб қолган. Сэр Оссэз унга, агар тоғу водийларни,
дала ва ботқоқларни тўғри кесиб ўтсанг, барча тиш
пасталарию ва барча тиш чўткаларингни сотиб олади-
ган йўловчиларга етиб оласан, деган. Сэр Мэдок ўзига
хос серҳафсалалиги билан шу ондаёқ кўрсатилган йў-
налишда от чоптириб, уч соат давомида машаққатли
йўл босиб ўтгач, кўзланган манзилга етиб борган. Лекин

не кўз билан кўрсинки, «харидорлар» икки кун бурун мен озод этган мункиллаб қолган маҳбуслар экан. Бу бечораларнинг энг сўнгги тишлари тушиб кетганига йигирма йил бўлган, тишларининг ҳатто ўрни ҳам қолмаган!

— Мен унинг порошогини чиқараман, — деди сэр Мэдок. — Суякларини печкага ўтин қиламан. Ўша Оссэдаги ўн чандон кучлироқ рицарь йўлимга тўғаноқ бўлса ҳам, мендан омон қолмайди. Қўлимга тушса бас! Ундан ўчимни оламан деб қаттиқ онт ичганман, қасдимни оламан ҳам!

У шу алфозда узоқ гапиргандан сўнг найзасини ўйнатиб қўйди-да, отини чоптириб кетди. Кечга яқин биз ўша қариялардан бирини кичкина қишлоқчада учратдик. У қариндош-уруғлари ва ёру биродарларининг қайноқ меҳрига қониб, ҳузур қилмоқда эди. Ҳеч қачон кўрмаган авлодлари унга меҳрибонлик қилишарди. Аммо унинг учун ҳаммалари бегонадек бўлиб қолишган, чунки хотираси сўнган, идрок этиш қобилияти ҳам хазон бўлган эди. Одам боласи ярим аср каламуш сингари қоронғи кавакда яшаши ақлга тўғри келмайдиган бир нарсаси. Лекин чолнинг кампири ва омон қолган тенгқурлари бу гапнинг ростлигини тасдиқладилар. Қизини ўпиб, онасининг ихтиёрига қондириб, ўзи йўқлик қаърига ғойиб бўлган бақувват, забардаст кишини эслардилар. Сарой эгалари бу одам зиндонда неча йил ва узоқ ўтмишда қилган қай бир гуноҳи учун ётганини билишмасди. Бироқ кампирининг ёдида: қартайиб, бир неча келин ва куёвлар кўрган қизи ҳам биларди. Кексаяиб қолган қизи умр бўйи хаёлий, шаклсиз қиёфага, афсонага айланиб, номигагина ота бўлиб келган ва нигоҳи олдида ногаҳон жонли одам сифатида пайдо бўлган отасига ютоқиб-суқланиб тикилар эди.

Аломат ҳодиса — шундай эмасми? Лекин бу воқеани мен хотира дафғи-римга назаримда, бундан ҳам ғалати-роқ бошқа сабабга кўра ёзиб қўйганман. Ҳатто шу даражадаги ўта даҳшатли воқеа ҳам бу одамларда ўз жабрланувчиларига нисбатан заррача ғазаб уйғотмади. Бу одамларнинг ўзлари ҳам, ота-боболари ҳам чексиз жабру жафо, камситишларга шу даражада кўникиб кетишган эдики, фақат яхшилик қилиб, уларни ҳайратга солиш мумкин, холос. Дарҳақиқат, қуллик халқни шу даражада тубан қилиб қўйганини кўриш ғалати нарсаси? Бу одамлар итоатгўйликка, сабр-тоқат қилишга ўрганиб кетишган, қисматларининг ҳар қанчалик оғирликларига сўзсиз кўникиб қолишган. Ҳатто хаёлот ҳам йўқолган.

Вақоланки, хаёлот ҳисси йўқолган одам тубанликка тушган ва бундан баттари бўлмайди.

Бу йўлдан юрганимга афсусландим. Тижоратим билан революция қилишни орзу қилиб юрган давлат арбоби учун нохуш таассуротлар эди булар. Зеро, бу таассуротлар беғам файласуфлар аксини исботламоқчи бўлиб, қанча сафсата сотмасинлар, ҳали биронта халқ хушсухан мулоҳаза юритиб ва ахлоқий далил-исботлар билан ўзига эрк сотиб ололмагани ҳақидаги шак-шубҳасиз ҳақиқатни тасдиқлайди, ҳолбуки, барча муваффақиятли революциялар зўравонлик йўли билан бошланади ва бу четлаб ўтиб бўлмайдиган ҳақиқатдир. Агар тарих нимагадир ўргатса — унинг ўргатадигани айнан ана шу қонундир. Бинобарин, бу халқ ҳокимиятни қирғин ва ажал машинасини кескин ишга солиш йўли билангина қўлга олиши мумкин мен эса бундай ишга нобоп одамман.

Икки кундан кейин, чошгоҳга яқин кўнгли бир нарсани сезаётган Сэнди ҳаяжонланиб, безовталана бошлади. У одамхўрнинг саройига яқинлашаётганимизни айтди. Мен ҳайрон бўлдим, ростини айтсам, ташвишга тушдим. Тижоратимиздан кўзланган мақсад бир қадар ҳаёлимдан фаромуш бўлгани сабабли қўққисдан ёдимга тушдию унинг ғайри оддийлиги ва яқинлиги мени ларзага солди. Дақиқа сайин Сэндининг, у билан бирга менинг ҳам ҳаяжоним орта борди, зеро, ҳаяжон юқумли бўлади. Юрагим гупиллаб ура бошлади. Юракка амр этиб бўлмайди, у ҳатто ҳозирланарли ишларга ҳам бепарво... Сэнди мендан тўхташимни сўраб, мурожаат этди-да, отдан сирғалиб тушди ва деярли икки букилиб жар ёқасидаги бутазор томон пусиб бораётганида, юрагимнинг уриши кучайди. Сэнди бутазорга яшириниб олиб, водийнинг наригидаги бепоён бўшлиқни диққат билан кўздан кечираётганда ҳам, тиззалаб унинг ёнига судралиб бораётганида ҳам ҳаяжоним босилмади. Сэндининг кўзлари чақнарди, у бармоғи билан олисни кўрсатаркан, бўғилиб шивирлади:

— Сарой! Сарой! Қаранг! Ҳув ана!

Кўнглим совиб, ўзимни енгил ҳис этдим.

— Сарой дейсанми? Ахир бу чўчқахона-ку! — дедим мен. — Четан билан ўралган чўчқахона.

Сэнди ҳайрат ва ҳасрат билан менга қаради. Чехраси тундлашди, бир оз хаёлга чўмганча индамай турди да, ниҳоят:

— Илгари у сеҳрланган эди, — деди овоз чиқариб.

мулоҳаза қилаётгандек.— Тушуниб бўлмайдиган муд-
ҳиш мўъжиза — бир хил одамларнинг кўзига жоду сеҳ-
рида бузуқ ва ифлос ҳолда, бошқа бировларнинг кўзи-
га аввалгидек асл ҳолида — атрофини чуқур хандак
ўраб олган, зангори осмонга туташган минораларида
байроқлари ҳилпираб турган қудратли ва жозибали са-
рой кўринади. Худо ўз паноҳида асрасин бизни! Ҳаде-
май, дилрабо чеҳралари илгаригидан ҳам чуқур қайғу-
га чўмган латофатли асираларни кўришимни ўйласам,
юрагим орқамга тортиб кетади. Биз жуда кеч етиб
келдик, бинобарин, қарғишга сазовормиз.

Мен нима дейишим лозимлигини фаҳмладим. Сарой
Сэнди учун эмас, балки мен учун сеҳрланган. У билан
тортишиб, беҳуда вақт ўтказишнинг фойдаси йўқ. Сэнд-
нинг гапини тасдиқлашдан ўзга чорам қолмагандан
кейин, мен:

— Ўзи тез-тез шунақа бўлиб туради,— дедим.— Бир
одамнинг кўзига сеҳрланган ҳолда, бошқасининг кўзига
асл ҳолида кўриниб туради. Гарчи, ўз кўзинг билан кўр-
маган бўлсанг ҳам, бунақа воқеаларни эшитгандирсан,
Сэнди. Лекин қайғу-ғамга ўрин йўқ. Аксинча, қайтага
ҳаммаси яхши. Агар ўша хонимлар барчанинг кўзига,
ҳатто ўзларига ҳам ўзлари чўчқа бўлиб кўринсалар,
жоду сеҳрини йўқотмоқ зарурати туғиларди, ваҳолан-
ки, бунинг учун уларнинг қандай усул билан сеҳрлан-
ганликларини билиш керак бўларди. Жодудан халос
этиш — хавfli иш, зеро, мазкур жодуларга мос туша-
диган калит бўлмаса, янглишиб чўчқаларни итларга,
мушукларга, мушукларни каламушларга ва ҳоказо
айлантириб қўйиш мумкин, токи мушкулкушодингиз-
нинг кучи ниҳоясига етмагунча, тўғрирооғи — рангсиз,
ҳидсиз газга айланмагунча, моҳият эътибори билан
бунинг бир-биридан фарқи йўқ. Бироқ, бахтимизга улар
биргина мен учунгина сеҳрланган эканлар, шунинг учун
сеҳр кучини йўқотиб ўтиришнинг ҳожати бўлмайди.
Бу хонимлар сенинг учун ҳам, ўзлари учун ҳам ва қол-
ган ҳамма учун ҳам хоним бўлиб қолганлар, зотан,
менинг янглиш назаримдан улар зарар кўрмайди, ве-
ро, чўчқани кўриб турсам ҳам, лекин аслида бу чўчқа
одам эканлигини била туриб, унга хоним сифатида му-
омалада бўламан.

— Миннатдорман, ширинзабон милорд, фаришта-
нинг гапини айтдингиз. Уларни озод қилишимизга
ишончим комил, негаки сиз ер юзида тенги йўқ дов-
жорак ва қудратли рицарсиз.

— Мен маликани чўчқахонада қолдира олмайман. Сэнди, лекин менга айт-чи, менинг ожиз нигоҳимга қаншшоқ чўпон бўлиб кўринаётган анови уч киши ким?..

— Улар одамхўрлар. Демак уларнинг ҳам қиёфалари ўзгартирилган экан-да? Қизиқ! Энди мен ваҳимага туша бошладим: уларнинг бўйларини ташкил этган тўққиз билакларидан бештаси сизга кўринмай турса, ўз зарбангизни қандай қилиб мўлжаллайсиз? Оҳ, эҳтиёт бўлинг, мурувватли сэр. Сиз кўрсатишингиз лозим бўлган жасорат мен ўйлаганимдан ҳам хавфлироқ.

— Хотиржам бўлавер, Сэнди. Одамхўрнинг айни қай қисми кўринмаслигини билишнинг ўзи мен учун кифоя, унинг қолган асосий аъзолари қаерида жойлашганини бир зумда билиб оламан. Қўрқма, бу ярамасларни тезда бир ёқлик қиламан. Мени шу ерда кут.

Сэнди тиз чўкди, юзи оппоқ оқариб кетган, бироқ қалби жасорат ва умид билан тўла эди. Уни шу жойда қолдириб, чўчқахона олдига тушдим-да, чўчқабоқарлар билан музокара олиб бордим. Улар жон деб барча чўчқаларни кўтарасига менга сотдилар. Мен бозор нархига қараганда анча юқори баҳода — ўн олти пенни тўладим. Ўз вақтида етиб келган эканман, йўқса эртага чўчқабоқарлар ҳузурига — черковдан меҳмонлар, лорд ва ўлпон йиғувчилар келмоқчи эканлар, у ҳолда чўчқабоқарларни чўчкадан, Сэндини эса маликалардан маҳрум этган бўлур эдилар. Лекин ҳозир ўлпончиларга чўчқаларнинг нархини тўлашади-ю, ўзларига ҳам бир оз ортиб қолади. Чўчқабоқарлардан бирининг ўнта боласи бор экан. Ўтган йили кашини келиб, ўнта чўчқа орасидан энг семизини танлаб олганида чўчқабоқарнинг хотини кашинишга гўдагини узатар экан:

— Бераҳм ҳайвон, боламнинг ризқини қийдинг, ма, буниям ола кет! — дея бақирибди.

Ғаройиб ўхшашлик! Худди шундай воқеа менинг давримда, худди ўша қадимий ҳукмрон черков устиворлик қидаётган Уэльсда ҳам содир бўлган эди. Кўпчилик черков ўз мохиятини ўзгартирган деб ўйлайди, ваҳоланки, аслида у фақат устки кўринишини ўзгартирган, холос.

Чўчқабоқарларни жўнатиб юбордим-да, чўчқахона ёшикларини ланг очиб юбориб, Сэндини имлаб чақирдим. Сэнди келди, келди эмас, гизиллаб, чўл алангасидек ёпирилиб келди. Унинг гоҳ-у, гоҳ бу чўчқага ташланиб, юзларидан оқиб тушаётган бахтиёр кўз ёшлари-

ни, чўчқаларни бағрига босиб, дабдабали аристократлар номини айтиб чақираётганини кўриб, Сэнди ва инсоният учун хижолат чекдим.

Энди чўчқаларни ўн миля йўл босиб, уйга ҳайдаб олиб кетишимиз лозим. Бу хонимлар боз устига жудаям қайсар ва ўзбошимча эдилар. Улар катта йўлдан ҳам, сўқмоқдан ҳам юришдан бош тортиб, ҳар томонга ўқочишар, гоҳ қоя, гоҳ тепаликка чиқиб кетишар, шундай жойларга кетиб қолишар эдики, қайтаришга қийналар эдик. Уларни уришга эса ҳаққим йўқ, негаки Сэнди мендан улар билан олий зот хонимларга қилгандек муносабатда бўлишимни талаб этарди. Ҳатто энг бадфеъл ва энг қари чўчқани ҳам «миледи» ёки «ҳазрати олиялари» дейишга тўғри келар эди. Темир совутларда чўчқаларни қувиб, гоҳ у ёққа, гоҳ буёққа югуриш оғир. Айниқса темир ҳалқали, деярли бир тукиям бўлмаган энг кичкина графиня мени кўп ташвишга солди, шайтонвачча ҳаддан ташқари қайсар экан. У мени оёқ босиб бўлмайдиган жойларда бир соат орқасидан қувалашга мажбур этди. Унга етиб олганимда ҳануз қувлашмачоқ бошланган жойда айланишиб юрганимизни билдим — бир қадам ҳам илгари силжимабмиз. Мен чийиллашига эътибор бермай, чўчқани думидан ушлаб судрай бошладим. Лекин Сэнди даҳшатга тушиб, графиняни этагидан судраб юриш ўта кетган одобсизлик ҳисобланади, деди.

Биз чўчқаларни, ҳаммасини бўлмаса ҳам, кўпчилигини қандайдир қўргонга ҳайдаб келганимизда қош қорайиб қолган эди. Чўчқалар орасида малика Неровенс де Морганор билан унинг икки канизаги мисс Анджела Бохун билан Элен Куртмэн хонимлари етишмасди. Номлари зикр этилган икки чўчқалардан биринчиси пешонаси оқ қашқали ёш қора чўчқача, иккинчисининг олдинги ўнг оёғи сал оқсоқ, ранги қўнгир эди. Уларнинг орқасидан қувавериб қийналиб кетган эдим, ростини айтсам, уларнинг йўқлиги мени мутлақо ранжитмайди. Чучварани хом санаган эҳанман — бу қийма бўлгурларни барини топиш лозим экан. Уларни ахтариш учун хизматкорларни машғала билан юбордик, уларга ўрмон ва тоғу-тошларни тинтиб чиқиш буюрилди.

Уз-ўзидан маълумки, пода уйга жойланди. Ё тангрим, умримда бунақасини кўрмагандим! Қулоғимга ҳам чалинмаган! Димоғимга бундан бадбўй ҳид урилмаган эди! Нақ газхонанинг мурвати бузилиб қолгандек эди:

ТИЖОРАТ

Бир амаллаб ўрнимга ётиб олдим! Бениҳоя даражада толиққан эканман, оёқ-қўлимни узатиб, зўриқиб кетган томирларим ёзилганда шундай ҳузур қилдимки! Менинг роҳатим шу билан чекланди холос, уйқу ҳақида орзу қилмаса ҳам бўлади. Барча хона, йўлка, залларда аристократ хоним ва шайтонваччалар мажлис қуришиб ҳуриллавериб-чийиллавериб уйқу беришмасди. Модомики, ухламаганимдан кейин, табиийки, ўй сура бошлайман. Ўйим хусусан Сэндининг ғалати янглишуви ҳақида эди. Сэнди ўз-ўзидан маълумки, соғлом аёл, бироқ негадир ўзини ақлдан озган кишидек тутар эди. Тарбиянинг куч-қудрати, ўрганишнинг таъсири шунчалик! Одам боласини истаган нарсага ишонтириш мумкин. Мен ўзимни Сэндининг ўрнига қўйиб кўриб, унинг телба эмаслигига ишонч ҳосил қиламан. Менинг ўрнимда Сэнди бўлганида у ҳам бошқача таълим-тарбия олган одам кўзига жинни бўлиб кўринишни осонгина тушуниб етган бўларди. Агар мен Сэндига ҳеч қандай сеҳр-жодусиз соатига эллик миль тезликда ғизиллаб бораётган аравани кўрдим, сеҳргар бўлмаса ҳам саватга ўтириб, булутлардан ҳам юқори марвоз қилаётган одамни учратдим, ҳеч қандай жоду ишлатмай юзлаб миля наридаги одам билан гаплашдим, десам, у дарҳол менинг жинни эканлигимга чиппа-чин ишонади-қўяди. Сэндининг барча замондошлари сеҳр кучига ишонар, сеҳргарликнинг мавжудлигига шубҳа қилмас эдилар. Қирол Артур саройидаги аъёнлар ҳам саройни оғилхонага, саройда истиқомат қилувчиларнинг эса чўчқага айланиб қолишига, Коннектикут аҳолиси телефон орқали гаплашиш мумкинлигига қанчалик ишонсалар, шундай ишонар — бу иккала ҳолда ҳам шубҳа қилувчининг телбага чиқиши инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат бўлур эди. Мен Сэндининг соғлом эканини ёътироф этишга мажбур эдим. Сэнди ҳам ўз навбатида мени соғлом деб ҳисоблаши учун ўзимнинг сеҳр-жодусиз ҳаракат қиладиган паровозлар, ҳаво шарлари ва телефонлар ҳақидаги маълумотларимни ўзимда сақлашим даркор. Мен, масалан, ернинг япалоқ эмаслигига, шохларда турмаслигига ва осмон ортидаги бепоён бўшлиқни тўлдириб турган сувдан сақланиш учун тепасида соябон йўқлигига ишонаман. Модомики, бутун қирол-

ликда бир ўзимгина бундай шаккоклиқларна, жиний дунёқарашда бўлганим сабабли ва ҳамма мени ақлдан озган одам дейишларини истамае эканман, тилимни тийиб юрганим маъқул.

Эрта билан Сэнди чўчқаларни ошхонага тўплаб нонушта қилдирди. Узи эса сертавозъелик билан уларга хизматда бўлди, бу нарса хоҳ қадимги, хоҳ замонавий бўлсин, Сэндининг барча оролдошларига хосдир. Уларга ақлий ва маънавий фазилатларидан қатъий назар, аслзода бўлса бас, уларнинг ҳурматини жойига қўядилар. Агар менинг ҳам келиб чиқишим ўзим эгаллаб турган юксак лавозимимга мувофиқ бўлганида чўчқалар ёнига мени ҳам ўтқазиб қўйишган бўлар эдилар. Шу боис насл-насабининг тайини бўлмаган бир одам сифатида мен улардан алоҳида ўтирдим; лекин ростини айтсам, гина кудурат қилиб ўтирмадим. Сэнди иккаламиз алоҳида столда ўтириб нонушта қилдик. Уй эгалари йўқ экан.

— Бу хонадон оиласи каттами ё кичикми, Сэнди? Улар қаерда? — деб сўрадим.

— Оиласи?

— Ҳа.

— Қанақа оила, менинг марҳаматли лордим?

— Шу ерда яшайдиган, сенинг оиланг.

— Очигини айтсам, сизга тушунмаяпман. Ҳеч қандай оилам йўқ.

— Оиланг йўқми? Ҳали бу сенинг уйинг эмасми, Сэнди?

— Қанақасига меники бўлсин? Менинг ҳеч қандай уйим йўқ.

— Бўлмаса бу кимнинг уйи?

— Агар билганимда жон деб айтган бўлардим.

— Демак, уйининг эгаларини танимайсан? Унда ким бизларни бу ерга таклиф этди?

— Ҳеч ким таклиф этгани йўқ. Ўзимиз кириб келдик, вассалом.

— Ҳой, қиз, ахир бу ўтакетган сурбетлик-ку! Бегона одамнинг уйига сурбетларча кириб олиб, уч пулга қиммат аристократия билан тўлдириб юбордик. Ҳатто уй эгасининг номини ҳам билмаймиз. Қандай қилиб ўтакетган ўзбошимчалик қилишга журъат этдинг? Мен эса сенинг уйинг деб ишониб юрибман. Эгаси нима дейди?

— Эгаси нима дерди? Нимаям дея оларди у? Бизга ўз миннатдорчилигини билдиради.

— Миннатдорчилик? Нима учун?

Сэндининг юзида ҳайрат аломатлари акс этди.

— Сизнинг галати гапларингиз мени хижолат қилмоқда. Наҳотки, бу уйнинг эгаси яна шундай эътиборли меҳмонларни кутиш бахтига муяссар бўлади, деб ўйлайсиз. Ваҳоланки биз туфайли унинг уйини зиёрат этишни лойиқ топдилар.

— Йўқ, уй эгаси энди ҳеч қачон бундай бахтга сазовор бўлмаса керак. Гаров ўйнайманки, бундай зиёрат бахтига у биринчи борсазovor бўлиши.— Шундай экан, бизга раҳмат айтсин, ўз миннатдорчилигини итоатгўйлиги билан исбот қилсин. Мабодо шундай қилмаса, демак у кўппак уруғ-аймоғи билан кўппак бўлади.

Лекин мен ўзимни ноқулай сезар ва ўнғайсиз аҳволга тушиб қолишдан қўрқардим. Яхшиси чўчқаларимизни олиб жўнаворганимиз маъқуллигини ўйлаб:

— Бекорга вақт ўтказаямиз,— дедим.— Аристократ хонимларни тўплаб, йўлга тушадиган вақт бўлди.

— Қаёққа, муруватли сэр ва Хўжайин?

— Қаёққа бўларди. Уларни уйга олиб бориш керак.

— Вой, бу кишининг гапларини-ей! Ахир, улар еримизнинг турли бурчакларида туғилишган! Уларнинг ҳар бири ўз уйига етказилиши лозим, лекин наҳот сиз шунча саёҳатни яратган эгам умримиз учун ажратган қисқа вақт ичида, айланиб, улгурамиз, деб ўйлайсиз. Ваҳоланки худо яратган Одам Атоми инсониятнинг буюк душмани аждаҳо князи Шайтон йўлдан оздириб улкан гуноҳга ботганки, шундан кейин унинг қалбига қаҳр-ғазаб ва бахиллик уя қуриб, амалга ошмаган шуҳратпарастлиги туфайли руҳи бузилиб, ифлосланган, ваҳоланки бу руҳ қачонлардир соф ва мусаффо бўлган ва ўз биродарлари билан ўзига муносиб хешлар билан бахтиёр фалакда парвоз айлаганлар ҳамда...

— Жин урсин!

— Милорд!

— Ўзинг биласан-ку, узундан-узоқ мулоҳаза қилиб ўтиришга вақтимиз йўқ. Уларни уй-уйларига элтиб қўйишга улгурмаслигимизни исботлаб ўтказиладиган вақт ичида олиб бориб қўйишга улгурамиз. Сафсатавозликдан кўра ҳаракат қилмоқ лозим. Тилингни тийиб тур, тегирмонингни тўхтат, ҳозир сафсата сотиб ўтиришга вақтимиз йўқ. Кам гапириб, кўп иш қилиш даркор. Бу аристократ хонимларни уй-уйларига ким элтиб қўяди?

— Уларнинг дўстлари. Дўстлари еримизнинг ҳар бурчидан етиб келишади.

Бу хабар кутилмаганда, қўққисдан янграб кетди. Бу шундай ёқимли эдики, маҳбуснинг афв этилишидек лаззатли туюлди. Сэнди, хонимларни ўз қўли билан эгаларига топшириш учун бу ерда қолади, албатта.

— Гап бундай, Сэнди. Бизга топширилган иш муваффақиятли адо этилди, зеро мен қиролга ахборот бериш учун жўнашим лозим, башарти яна бирон ерда...

— Мен тайёрман, сиз билан жўнайман.

— Авфу бекор қилинди.

— Ие! Мен билан кетасанми? Нима учун?

— Наҳот ўз рицаримга хиёнат этишга қодир бўлсам? Бундай хиёнат мени шарманда қилган бўлур эди. Мен токи сизни жанг майдонида бошқа бир рицарь енгиб, мени қонуний равишда тортиб олмагунча сиздан айрилмайман. Лекин шу ўйни ҳатто хаёлимга ҳам келтирсам, ҳар қандай лаънатга сазоворман.

«Мени у узоқ муддатга сайлаб олган,— дея хаёлимдан ўтди, хўрсиниб қўйдим.— Нима ҳам дердим, унинг гапидан оз бўлса ҳам, фойда чиқариб олишга ҳаракат қиламан».

— Яхши, ундай бўлса ҳозироқ йўлга тушамиз,— дедим.

Сэнди «тўнғиз»лари билан оҳ-фарёд солиб хайрлашди. Мен эса бу аристократ хонимларни уй хизматкорининг қўлига топширдим. Улардан бу оқсуяк хонимлар яшаб сайр қилишган хоналарни артиб чиқишларини илтимос қилдим, бироқ улар бу нарса урф-одатга тўғри келмайди, ҳар хил гап-сўз бўлади, шунинг учун хоналарни артиб чиқишнинг ҳожати йўқ, дедилар. Урф-одатлар бузилади — демак, бу миллат ҳар қандай жиноятга тайёр-у, лекин урф-одатнинг бузилишига йўл қўймайди, албатта. Хизматкорлар қадимдан қолган ва ўтган замон руҳи билан суғорилган урф-одатга риоя қиламиз, дейишди; улар барча хонаю залларга қўғи сепиб қўйишади ва шу йўл билан аристократ меҳмонларнинг изи яширилади. Оила тарихини қатлам қилиш йўли билан абадийлаштиришдек одат табиатни масхара қилишга ўхшаш бир нарса бўлиб чиқмоқда. Кейинчалик бирон бир археолог бу қатламларни очар экан, ҳар даврнинг қолдиғига қараб юз йиллар давомида оила таомининг ўзгаришини аниқлаш имконига эга бўлади.

Йўлга тушишимиз биланоқ зиёратчилар намоёнишига йўлиқдик. Йўлимиз бир бўлмаса ҳам, уларга қўши-

либ олдик. Модомики, бу мамлакатни оқилона идора этмоқчи эканман, уни бегоналарнинг гапларидан эмас, шахсан ўзимнинг диққат билан олиб борган кузатишим билан ўрганишим даркор.

Зиёратчиларнинг бу намоиши Чосер тасвирлаган тўдани эслатар эди. Бунда ўша давр Англиясининг барча ҳунармандларию барча кийимлари муҳайё эди. Уларнинг орасида ёшу қари эркаклару аёллар, ҳушчақчақ ва хафақонлари ҳам бор эди. Улар ҳачир, от миниб олишганди, лекин бирорта ҳам заифаларга мос эгарни учратмадим. Бундай эгарлар Англияда тўққиз юз йилдан сўнггина пайдо бўлган.

Бу соддадил, самимий ва дилкаш одамлар тўдаси тақводор, бахтиёр, ҳушчақчақ бўлиб, беозор қўполлик ва безарар беадаблик қилишга иштиёқманд эдилар. Бу оломоннинг таъбирича нашъали, тинимсиз оғиздан оғизга ўтиб юрадиган ҳикоялар айтилар эдики, ўн икки асрдан кейин юқори инглиз табақаларини бу каби ҳикоялар қанчалик хижолатга солган бўлса, бу одамларни ҳам ўшандан ортиқ кулдира олмасди. Улар ўн тўққизинчи аср биринчи чорагининг инглизларига хос аския-бозлик билан қизиқ-қизиқ гапларни айтишиб, ҳаммани қойил қилар эдилар. Баъзан кимнингдир қочирғи бутун карвонни бошидан-оёқ кезиб чиқар, бу сўзнинг тарқалишини гоҳ у, гоҳ бу ерда гурр этиб кўтарилган кулгидан ҳамда ҳатто ҳачирларнинг уятсираб бурилган тумшуқларидан кузатса бўлар эди.

Зиёратчиларнинг борадиган жойлари Сэндига маълум экан, менга дарров айтди.

— Улар Азиз-авлиёлар Водийсига зоҳидларнинг дуосини олиб, мўъжизакор сувдан ичиб, ўз гуноҳларидан фориғ бўлиш ниятида кетмоқдалар,— деди Сэнди.

— Бундай сув курорти қаерда ўзи?

— Бу ердан икки кунлик йўл, қироллик дея аталувчи мамлакатнинг чеккасида. Тупканинг тагида.

— Уша курорт ҳақида сўзлаб бер. Жудаям машҳур бўлса керак, а?

— Нимасини айтасиз! Машҳурликда тенги йўқ! Қадим замонда у ерда черков нозири ҳамда бир тўда роҳиблар жойлашиб олишганди. Айтишадики, дунёда улардан ҳам азизроқ авлиё бўлган эмасмиш, улар муқаддас ёзувни ўрганишар ва ҳеч ким билан, ҳатто, ўзaro гаплашишмас эдилар. Улар фақат ўт-ўлан ейишар, ҳеч қачон ювинишмас ва токи чириб уवादаси чиқиб устларидан ўзи тўкилиб тушмагунча кийимларини ҳам ал-

манштирмас эканлар. Уларнинг муқаддас зоҳидликлари шуҳрати бутун дунёга тарқалган, уларнинг ҳузурига бою камбағаллар келиб, сиғинадиган бўлишган.

— Давом этавер.

— Пешоналарининг шўри шундаки, сувлари йўқ экан. Нозир парвардигордан сув ато қилишини сўраб ялиниб-ёлвора бошлабди ва худо унинг ноласига жавобан мўъжиза яратибдики, ер остидан тиниқ бир булоқ чиқибди. Лекин кўнгли бўш роҳибларни шайтон йўлдан оздирибди-ю, улар ўз нозирларига худодан чўмиладиган жой сўрагин, дея ялиниб-ёлворишибди, ниҳоят улар билан тортишавериб чарчаган нозир: «Майли, сизнингча бўла қолсин», дебди-да, илтимосларини адо этибди. Ҳозир худонинг ихтиёридаги тозаликнинг бузилиши, табиат ихтиёридаги тозалик орқасидан қувишнинг оқибатини ўз кўзингиз билан кўрасиз. Роҳиблар қордек оппоқ бўлиб чўмилиб чиқишибди, лекин афсуски шу заҳотиёқ тангри ўз амри билан уларни жазолабди! Ҳақорат этилган худонинг булоғидаги сув тўхтаб қолибди. Булоқ қуриб қолибди.

— Бу мамлакатда жинойтга қандай муносабатда бўлишларини эсласанг, худо янаям илтифот қилибди.

— Эҳтимол, лекин биринчи марта гуноҳ қилишлари эди-да. Бунгача улар нуқсонсиз ҳаёт кечиришган, фаришталардек тоза бўлишган. Дуолар, гириялар, ўз жисмларига берган азоблари, бари бефойда бўлди, чашмадан сув чиқмади. Ҳатто хоч тақиб юришлару бухўр чекишлар, Момо Ҳаво сиймоси олдида ёқилган шамлар ҳам ҳайф кетди, бутун мамлакат худонинг қаҳридан ҳайратга тушди.

— Ажабо, ҳатто саноатнинг бу тармоғида ҳам молиявий кризислар бўлиб тураркан-да, бундай пайтларда акцияларнинг нархи сариқ чақага ҳам арзимаё қолиб, барча ишлар тўхтаб қолар экан. Давом эт, Сэнди.

— Бир йилу бир кун ўтганидан кейин, тақдирга тан берган нозир барча чўмиладиган жойларни бузиб ташлайди. Дарҳол тангри қаҳри қайтарилади-ю, сув яна ердан тўлиб-тошиб чиқа бошлайди. Шу кунгача сув чиқиб ётибди.

— Бундан чиқди, ўшандан бери ҳеч ким бирон марта ҳам ювинмабди-да?

— Кимда-ким ювинишга журъат этса, шу заҳотиёқ қийма-қийма қилиб ташланади.

— Бинобарин, зиёратгоҳ ўшандан бери равнақ топиб келмоқда, дегин?

— Уша кундан бери. Мўъжизанинг шон-шуҳрати бутун мамлакат бўйлаб тарқаб кетди. Ҳамма ёқдан роҳиблар келиб қўшила бошладилар. Улар гўё балиқ галасидек тўда-тўда бўлиб келишарди. Монастир ҳам бино кетидан бино қуриб, борган сайин токи барча келгиндиларни ўз паноҳига олмагунча кенгайиб борди. Роҳибалар ҳам келишар эди. Улар водийнинг бошқа тарафида алоҳида ибодатхона барпо этдилар, бирин-кетин бинолар қуришди ва ниҳоят улкан аёллар монастири бунёд этилди. Роҳиблар билан роҳибалар иноқ яшар эдилар. Улар бор кучларини тўплаб биргаликда икки монастирнинг қоқ ўртасида пайдо бўлаётган ташландиқ чақалоқлар учун ажойиб етимхона барпо этишди.

— Сэнди, зоҳид ҳақида сўзлаб бермоқчи эдинг.

— Зоҳидлар ернинг ҳар тарафидан келишарди. Қарда зиёратчилар кўп бўлса, ўша ерда зоҳидларнинг ошиғи олчи. Азиз-авлиёлар Водийсидаги зоҳидлар ҳар хил. Кимга фақат узоқ ўлкаларда учрайдиган пишиқ-пукта зоҳид лозим бўлиб қолса, Водийнинг чуқурлари, ғор ва ботқоқликларидан ахтарса, ўзига керагини албатта топиб олади.

Мен юмалоқ юзли, ҳушчақчақ бақалоқ билан ёнма-ён кетдим. Уни гапга солиб, баъзи бир тафсилотларни билиб олмоқчи эдим. Афсуски, у билан энди танишган ҳам эдимки, пешонамнинг шўри қурсин, у сэр Саграмор мен билан аразлашиб дуэлга чақирган куни сэр Дайнадэн менга айтиб берган ўша эски латифани чалакам-чатти қилиб сўзлай бошлади. Мен узримни айтиб, карвоннинг энг орқасига ўтиб олдим. Кўнглим шундай ғаш бўлдики, ташвишга тўла бу дунёни — кўз ёш уммонини тарк этиб, қора булут ва суронлар билан дарди-дунёмни қоронғи қилган ҳаётимга, беадад кураш ва муттасил мағлубиятлар билан кечирган ҳаётимга чек қўйгим келиб кетди. Ҳар ҳолда мангуликнинг чексизлигини ва ўша латифани биладиган қанча-қанча одамлар шу чексизликка равона бўлгани эсимга тушса, ўлимдан қўрқар эдим.

Чошгоҳдан сал ўтмай, биз зиёратчиларнинг бошқа карвонига етиб олдик. Лекин бунда на қариялар, на ёшлар ўртасида ҳазил ҳам, кулги ҳам эшитилмас, завқли қилиқлар, кўнгилни овутадиган жинниликлар кўринмасди. Ваҳоланки, карвонда қари чол, кампирлар қаторида ўрта ёшдаги бақувват эркак ва аёллар, келин-куёвлар, ўғил ва қиз болалар ҳамда учта эмизикли чақалоқ бор эди. Ҳатто болаларнинг чеҳрасида ҳам кулги ало-

мати йўқ. Элликка яқин бу одамларнинг ҳаммаси бошларини ҳам қилганча одимлар, юзларида умидсизлик тамғаси, узоқ ва машаққатли ғам-андух билан эскитдан ошна эканликлари кўриниб турарди. Булар қуллар эдилар. Уларнинг қўл-оёқлари занжир ва чарм камар билан кишанланган бўлиб, бундан ташқари, ҳаммалари, болалар бундан истисно, бўйинбоғларига уланган умумий занжир билан боғланган эдилар. Бу бечоралар бир-бирларидан олти қулоч масофада турнақатор бўлиб юришга мажбур эдилар. Улар пиёда юриб ўн саккиз кунда уч юз миля йўл босибдилар, овқатлари ҳам қанчалик ёмон бўлса шунчалик оз эди. Тунлари улар занжирларни ечмай чўчкадек бир тўп бўлиб ётишарди. Устларидаги увадаси чиқиб кетган латталарни кийим дейиш амримаҳол. Кишанланган тўпиқларида терилари шилиниб кетган, йиринглаб кетган яраларида қуртлар ғужғон ўйнар эди. Яланг оёқларининг қони чиқиб, шилиниб кетган, ҳаммалари оқсардилар. Йўл бошида улар юз нафар эканлар, йўл-йўлакай ярим одамни сотиб юборишибди. Тўдани ҳайдаб бораётган қулдор калта сопли, лекин қайиши узун, учи тугун-тугун қилинган қамчинни ушлаб, карвон ёнида от миниб борар эди. У бу қамчин билан чарчоқ ва огриқдан гандираклаб қолган қулларни савалаб, гавдаларини ғоз тутиб юришга мажбур этарди. Қулдор гапирмасди — қўлидаги қамчининг амрини сўздан ҳам аъло даражада ифода этарди. Биз карвон билан тенглашганимизда бу бахтиқарорларнинг бирортаси ҳам нигоҳини кўтариб қарамади. Гўё бизни сезишмаганга ўхшарди. Улар миқ этмай боришар, лекин қирқ уч одам бараварига дёқ кўтарганида занжирлар ғамгин ва даҳшатли жарангларди. Одамларнинг боши узра чанг булути сузмоқда эди.

Қулларнинг юзини ҳам қалин чанг босган. Бундай чанг қатламини баъзан одам яшамайдиган ҳоналардаги уй жиҳозларининг устида кўрамиз ва бармоғимиз билан ўзимизнинг маъносиз фикримизни ёзиб қўямиз.

Буни эслаганим сабаби мен чақалоқлари ўлим ва шу билан озодликка яқинлашиб қолган ёш оналарнинг чанг босган юзларига қалблари ёзган хатни — шундай сезилиб турган аниқ-таниқ хатларни кўрдим. Ана шу ёш оналарнинг бири ҳали ўзи қиз бола ёшида эди, унинг юзида қалби ифода этган хатларни ўқиб, юрагим эзилиб кетди...

Чарчоқдан қийналиб кетган бу она қоқилиб гандираклади ва шу ондаёқ устига қамчи ёғилди, яланғоч

елкасидан бир парча эти юлиниб тушди. Уни эмас, гўё мени савалашгандек сесканиб кетдим. Қулдор ҳамма қулларни тўхтатди ва отидан сакраб тушди. У шовқин солиб, бу ярамас жувон ўзининг дангасалиги билан жонимга тегиб кетди, дея бақириб-чақириб сўкинди-да, жувон бугун охирги марта ўз измида бўлгани учун қасдини олмоқчи эканини эълон қилди. Қиз тиз чўкиб, қўлларини илтижо билан унга чўзган кўйи фарёд солиб, ёлвора бошлади, лекин қулдор парво қилмади. У қизнинг қўлидан чақалоғини юлиб олди-да, эркак қулларга жувонни ерга ётқизиб, ечинтиришни, сўнг ушлаб туришни амр қилди. Ўзи унинг тепасида туриб қиз бечоранинг орқасига қамчи билан уравериб, тилим-тилим қилиб юборди. Она фарёд чекиб йиғлар, ётган жойида тўлғонар эди. Уни ушлаб турган эркаклардан бири юзини тескари ўгирган эди, бу раҳмдиллиги учун у калтакланди.

Зиёратчилар бир четда туриб, билармонлик қилиб; қулдорнинг қамчи ишлатишда устакор эканлигини айтишарди. Қонунни бузиб, гражданларнинг ҳуқуқини оёқости қилмоқда, деган ном чиқармаслик учун бировларнинг ишига кўп ҳам бурнингни суқавермаслигининг даркор. Мен агар ўлмай, мақсадимга етсам қулдорликни қатл этаман, дея ўзимга ўзим сўз бердим. Мен қулдорликнинг жаллоди бўламан, лекин халқ иродаси билан жаллод бўлишга уринмоқ лозим.

Йўл устида темирчилик устахонаси бор эди. Ўша ёш жувонни сотиб олган мулкдор биздан бир неча миля нарида устахона ёнида қуллар карвонини кутиб турган эди. Жувонни кишандан бўшатдилар. Харидор билан сотувчи темирчининг ҳақини ким тўлайди, дея тортишиб қолишди. Жувон кишандан озод бўлиши биланоқ қамчинланаётганида юзини тескари ўгирган эркакнинг бағрига фарёд чекканича ўзини отди. Эркак жувоннинг ва гўдакнинг ёшланган юзларини лаби билан ялаб қуритди, ўзининг кўз ёшлари билан ҳўллади. Энди фаҳмлай бошладим. Сўраб-суриштираман, фаразим тўғри чиқди: улар эр-хотин эканлар. Уларни зўравонлик билан бир-бирларидан жудо этдилар. Бечора аёлни судраб олиб кетишди. У ўзини телбалардек ҳар ёққа уриб фарёд чекар, токи муюлишда кўздан йўқолгунча талшинди, лекин узоқдан унинг фарёди элас-элас эшитилиб турди. Энди ҳеч қачон ўз рафиқаси ва фарзандини кўра олмайдиган эр ва отанинг ҳоли не кечади денг? Унга қараб тура олмай, тескари ўгирилдим, лекин бу ҳодиса

умрбод қалбимда из қолдирди: ҳозир ҳам кўз ўнгимда турибди, ҳар сафар шу воқеани эсласам, юракларим тилка-пора бўлиб кетади.

Биз тунни қишлоқ меҳмонхонасида ўтказдик. Эртасига тонг маҳал пиллапояга чиқиб, уфқ тарафда от чоптириб келаётган суворийга кўзим тушди. Уни дарров танидим. У рицарларимдан бири — сэр Озана ле Кёр — Арди эди. У эркаклар галантерияси бўйича мутахассис, хусусан цилиндрлар тарқатиш билан шуғулланар эди. Унинг бутун гавдаси пўлат совутларга ўралган, яроғ-аслаҳалари ҳам ўша замоннинг энг машҳури, лекин фақат бошигагина темир қалпоқ ўрнига йилтироқ цилиндр кийиб олган — кийимлари цилиндрга жудаям мос келган эди. Кўнглимга тугиб қўйган асл режам — рицарликни кулгили ва бемаъни қилиб кўрсатиш ва охир-оқибат заифлаштириш. Сэр Озананинг эгарида шляпа солинадиган чарм қутилар осилган, ҳар сафар қандайдир сайёр рицарни енгиб чиққанида уни менинг хизматимга жалб этиб, бошига цилиндр кийишга мажбур этарди. Мен кийиниб олдим, сэр Озанага пешвоз чиқишга шошилдим, уни қутлаб янгиликларни билишим керак.

— Савдо қалай? — деб сўрадим.

— Атиги тўрт қутигина қолди, холос. Камелотдан чиққанымда ўн олти қути эди.

— Сиз ажойиб жасоратлар кўрсатибсиз, сэр Озана. Қаерларни кезиб келдингиз?

— Ҳозиргина Азиз-авлиёлар Водийсидан келяпман, сэр.

— Мен энди ўша ёққа боряпман. Хўш, роҳиблар қалай? Янгилик борми?

— О, сўраманг!.. Ҳей, болакай, отни ол, бошинг керак бўлса, уни яхшилаб тўйғаз. Отхонага олиб бор-да, айтганимни бажар... Сэр, қайғули хабар келтирдим... Э, бу ерда зиёратчилар ҳам бор экан! Менга қулоқ солинг, ҳей яхшилар! Олиб келган хабарим дилингизни вайрон қилади, ахтараётган нарсангизни тополмайсиз бутун сайёи-ҳаракатларингиз бекор кетади. Гапим ёлғон бўлса, тил тортмай ўлай. Икки юз йилдан бери содир бўлмаган воқеа рўй берди. Ҳамма аниқ ва ҳаммага тушунарли сабабларга кўра парвардигорнинг иродаси билан муқаддас водийга адолатли мусибат ёгилган эди, энди эса...

— Мўъжизакор булоқ қуриб қолибди! — йигирма-огиздан бирваракай хитоб янгради.

— Мен айтмоқчи бўлган нарсани ўзингиз айтдингиз, яхшилар.

— Яна кимдир чўмилгандир-да?

— Баъзиларда шундай фикр ҳам йўқ эмас, аммо кўпчилик бунга ишонмайди. Бошқа бирон гуноҳ иш содир бўлган, деб гумонсирашмоқда, лекин қандайлигини ҳеч ким билолмаяпти.

— Бу бахтсизликка роҳиблар қандай чидашмоқда?

— Сўз билан ифода этиб бўлмайди. Мана, тўққиз кундирки, булоқ қуп-қуруқ. Улар ибодат қилишмоқда, устларига жанда кийиб, бошларига кул сепиб, марсия айтишмоқда, кечасию кундузи тиним билмай хоч юришлар қилишмоқда. Роҳиблар, роҳибалар ва ташландиқ болалар бениҳоя ҳолдан тойганларидан овозлари чиқмай қолган ва овоз чиқариб ибодат қила олмаганлари сабабли дуолар битилган пергаментни илиб қўйишган. Ниҳоят, мени сизга юборишди, сэр, мабодо сиз рови бўлмасангиз деб, Мерлингга вакил юборишди ва Мерлин уч кун бурун ўша ерга етиб борди-да, ҳатто ерни остин-устун қилиб, бутун қиролликларни яксон қилиш эъзизига бўлса ҳам, сувни қайтараман, деб ваъда берди. Ҳозир у ихлос билан афсун ўқимоқда ва жаҳаннам кучларини ёрдамга чорламоқда, бироқ шу пайтгача нафас олганда мис кўзгуда пайдо бўларчалик ҳам нам кўринмади, ваҳоланки, туни кун меҳнат қилиб тўкилган бочка-бочка тернинг ҳисоби йўқ, башарти, сиз...

Бизга нонушта келтиришди. Нонуштадан кейин сэр Озанага цилиндрининг ич қисмига ёзган хатимни кўрсатдим: «Кимийе департаменти, лаборатория бўлими, Рххр секцияси. Иккита энг йирик, икки №3 ва олти №4 нн барча керакли деталлари билан бирга, ҳамда менинг иккита энг тажрибали ёрдамчиларимни жўнатиш». Сўнгра:

— Энди, довюрак рицарь, Камелотга елдек учинг, бу хатни Кларенсга кўрсатинг ва бу ерда қайд этилган нарсаларни иложи борица тезроқ Азиз-авлиёлар Водийсига жўнатиши лозимлигини айтинг,— дедим.

— Адо этилади, сэр Хўжайин,— деди у ва отини елдириб кетди.

Х Х II Б О Б

МУҚАДДАС БУЛОҚ

Зиёратчилар ҳам одам. Агар улар одам бўлмаганларида бошқача иш тутган бўлардилар. Улар узоқ ва машаққатли йўл босдилар, ниҳоят, манзилга яқин қолганда, кутилмаганда келишдан мақсадлари бўлмиш энг му-

ҳим нарсалари ғойиб бўлганидан хабар топишди-ю, улар отлардек, ёхуд мушук ва чувалчангдек иш тутмадилар — бу махлуқотлар эҳтимол орқаларига қайтиб фойдалироқ иш билан машғул бўлармидилар — йўқ, одамлар эса даставвал мўъжизакор булоқни кўришга иштиёқманд бўлсалар, ҳозир қачонлардир сув отилиб турган жойни кўриш иштиёқлари қирқ маротаба ортиб кетди. Одамларнинг хатти-ҳаракатини тушуниб бўлмайти.

Биз жадал илгарилаб бордик. Қуёш ботишига чама-си икки соат қолганда биз Азиз-авлиёлар Водийсини ўраб турган тепаликлар устида туриб, унинг диққатга сазовор жойларини томоша қилардик. Мен, энг муҳими, учта катта-катта бинони назарда тутмоқдаман. Якка-якка турган бинолар чеки йўқ бу бепоен чўлда ўйинчоқдек ночор кўринарди. Бундай манзара доимо қайғули бўлади. Сукунат ва ҳаракатсизлик ўлимни эслатади. Гарчи, шиддатли шамол олиб келаётган элас-элас товуш сукунатни бузаётган бўлса ҳам, бу товуш юракни баттар эзарди. Бу дафн маросимининг олисдан эшитилаётган заиф овози бўлиб, ҳақиқатан ҳам эшитилмоқдами ёки бизга ўзи шундай туюлмоқдами — тушуна олмас эдик.

Биз қош қораймасдан эркаклар монастирига етиб олдик. Эркакларга шу ердан жой беришди, хотин-халажни аёллар монастрига жўнатдик. Қўнғироқлар энди шундоқ ёнимизда бўлиб, қиёмат қойимдан хабар бераётгандек вужудни ларзага солиб бонг урар эди. Умидсизлик роҳибларнинг қалбини тирнар, зотан, бу уларнинг ҳорғин қиёфаларида ўз аксини топган эди. Қора жубба, юмшоқ ковуш кийиб олган, ранглари заъфарон роҳиблар овоз чиқармай, даҳшатли тушдаги арвоҳлар каби ғалати аҳволда гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ ғойиб бўлиб, атрофимизда изғиб юришарди.

Кекса позир мени кўнгилни ийдирадиган қувонч билан қарши олди. Кўзларидан ёш чиқиб кетди-ю, лекин ўзини босиб деди:

— Бўтам, дарҳол халоскорлик ишингни бошлай қол. Тез орада сувни қайтаролмасак, ҳаммамиз нобуд бўламиз ва икки юз йил давомида олижаноб қўллар бунёд этган эзгуликларимиз вайрон бўлади. Фақат шуни назарда тутгинки, жодуларинг муқаддас бўлиши лозим, зеро, черков иблисона жодуларга, гарчи, улар унга фойда келтирса ҳам, тоқат қила олмайди.

— Тақсир, менинг жодуларимга иблиснинг мутлақо

алоқаси йўқ. Ҳеч қандай иблисона жодуларни ишлатиб ўтирмайман. Мен фақат худонинг иродаси билан яраган нарсалар билангина фойдаланаман. Лекин Мерлин сиз айтганингиздек тавофиқона иш кўраётганига имонингиз комилми?

— Ҳа, бўтам, у инс-жинсларга таянмасликка сўз берди ва ваъдасини қасамёд этиб тасдиқлади.

— Нима ҳам дердим, ундай бўлса Мерлиннинг ўзи ишни давом эттираверсин.

— Лекин, сен индамай қараб турмассан, деган умиддаман, унга ёрдам берарсан?

— Бир-бирига мутлақо ўхшамаган усулларни аралаштириш ярамайди, бундан ташқари, бу профессионал қонидани бузиш бўлади. Бир ҳунар билан шуғулланадиган икки киши бир-бирига тўсқинлик қилмаслиги лозим. Ҳар иккимизга ҳам етарли иш топилади, қай биримизники яхшироқ экани ўз-ўзидан маълум бўлади. Сиз Мерлинни пудратга олдингизми, бошқа ҳеч қайси сеҳргар, ўзи воз кечмагунча унинг ишига аралаша олмайди.

— Бўлмаса уни ҳайдаб юбораман. Нима бўпти, бунга ҳаққим бор, черков қонунларига бўйсунмасликка ким журъат эта олади? Черковнинг ўзи барча қонунларни белгилайди, черковга нима лозим бўлса, ижро этилиши даркор, мабодо бундан кимда-ким ўпкаласа, ўзидан кўрсин. Мен уни ҳайдаб юбораман, дарҳол ишга туш!

— Йўқ, тақсирим, бундай қилиб бўлмайди. Албатта, сиз ҳақсиз: ким кучлироқ бўлса, истаган ишини қилиши мумкин, ҳеч ким унга қаршилиқ кўрсатишга журъат этолмайди, лекин биз бечора сеҳргарларнинг ҳар биримизнинг мавқеимиз ўзимизга яраша. Мерлин майда ишларга жуда яхши сеҳргар, чет жойларда обрўйи ҳам ёмон эмас. У бор имконини ишга солиб, сидқидилдан тиришади, бинобарин, ўзи воз кечмагунча, бу ишни унинг қўлидан тортиб олиш одобдан эмас.

Нозирнинг чеҳраси ёришиб кетди.

— Ундай бўлса, йўлини қилиш қийин эмас. Воз кечишга мажбур қилиш усулини топамиз.

— Асло, асло! Тақсири олам, бундай қилманг. Агар сиз уни мажбуран четлатсангиз, у булоқни сеҳрлаб қўяди-да, токи мен бу сирнинг тагига етмагунимча булоқни сеҳрдан халос эта олмайсиз. Бу ишга бир ой вақт кетиши мумкин. Ўзимнинг ҳам шундай сеҳрим борки, уни номи телефон, зотан, Мерлин унинг сирини ечишига энг

камида юз йил вақт сарфлайди. Рости, Мерлин бир ой менинг вақтимни олиши мумкин. Наҳотки, шундай қурғоқчиликда бир ойга таваккал қилмоқчи бўлсангиз?

— Бир ой! Уйласам аъзойи-баданам жимирлаб кетяпти. Сен айтганингдек бўла қолсин, бўтам. Лекин умидвор қалбимга беадад шубҳа тушиб қолди. Асрга тенг тўққиз кун давомида азоб бераётган қайғу ҳасратларим билан ўзимни ёлғиз қўй. Тўққиз кун ором нималигини билмайман, танам гўё ором олаётгандек чўзилиб ётади-ю, аслида ичимни ит тирнайди.

Албатта, Мерлин одобга парво қилмай, бу юмушини ташлаганида оқилона иш қилган бўларди, чунки шунча кўз тикилиб тургандан кейин барибир ҳеч қачон сувни чиқара олмайди. У ўз даврининг ҳақиқий сеҳргари бўлиб, бунинг маъноси — Мерлин барча йирик мўъжизаларни йўлини қилиб, пинҳоний амалга оширар эди. Шунча халойиқ кўзи олдида сувни чиқара олмайди. Ҳамма нарсадан кўз-қулоқ бўлиб турган оломон менинг асримда спирит мўъжизасини амалга оширишга қандай халақит берса, ўша замонда ҳам шундай халақит беради. Спирит мўъжизаси содир бўлаётган энг жиддий дамда чироқни ёқиб юбориб, бўлиб турган ишни бузадиган шубҳаланувчилар (скептиклар) топилиб қолади. Аммо мен ўзим уддасидан чиқа оладиган даражада қурооллангунимгача Мерлин ишини менга берсин, демоқчи эмаман. Токи Камелотдан менга керакли асбобларни олиб келмагунларигача бу ишга қўл уролмасдим, бунга эса камида икки-уч кун вақт кетади.

Менинг бу ерда ҳозир бўлишим роҳибларга умид бағишлади ва руҳлари шундай кўтарилиб кетдики, тўққиз кун бадалида биринчи марта кечқурун тўйиб овқатланиб олдилар. Қоринлари тўйганидан кейин чиройлари очилди, асал-шароб идиши давра айланганида уларнинг тамомила вақтлари чоғ бўлиб кетди. Ширакайф роҳиблар даврани ташлаб кетгилари келмасди, биз туни билан базм қилиб чиқдик. Беҳад хушвақт эдик. Эски шубҳага молик қизиқ воқеаларни айтишиб ўтирдик. Роҳиблар кўзларидан ёш оққунча оғзиларини катта очиб, қаппайган қоринларини лорсиллатиб кулишар, ҳаммалари бараверига қўшиқ айтиб, баралла бўкиришганидан қўнғироқларнинг овози эшитилмай қоларди.

Ниҳоят, мен ҳам бирор нарса айтиб беришга жаам қилдим ва ҳикояларим бениҳоя олқишларга сазовор бўлди. Кулгили латифалар орол аҳолисига дарров етиб бормасди, албатта, лекин ҳикояни бешинчи марта қай-

та айтиб берганимда деворлар кулгидан ларзага келар, саккизинчи марта қайтарганимда тўкилар, ўн иккинчи мартасида бўлак-бўлак бўлиб тушар, ўн бешинчисида кукунга айланиб кетарди ва мен қўлимга супурги олиб кукунини тозалаб ташлардим. Албатта, бу гапларимда жиндек муболага ҳам йўқ эмас. Бу оролликлар аслида жуда зиқна бўлишади ва меҳнатингизга арзмаган ҳақ беришади, лекин пиروвардида эса шундай сахий бўлиб кетишадики, ҳар қандай ҳотамтой уларнинг сахийлиги олдида ип-ечолмай қолади.

Эртасига тонг гира-ширасида булоқ бошига етиб борсам, Мерлин ўша ерда экан. У зўр иштиёқ билан булоққа афсун солар, аврар эди-ю, лекин ҳатто ерга нам ҳам чиқмаган эди. Унинг кайфияти ниҳоятда бузук эди. Мен тажрибасиз одам учун пудратта олган бу иши ниҳоятда оғир бўлса керак, дея ташлаган луқмаларимга жавобан у муваққат регентлик давридаги француз епископига ўхшаб тилига эрк бериб сўкина бошлар эди.

Аҳвол тахминан мен ўйлаганимдек бўлиб чиқди: «Булоқ» оддий усул билан қазилган, оддий тош билан қопланган одатдаги қудуқнинг ўзгинаси экан. Унда ҳеч қандай сеҳрнинг ўрни йўқ, ҳатто шухратини таратган ёлгон-яшиқ гапларда ҳам ҳеч қанақа мўъжиза йўқ эди. Бундай ёлгонни ўзим ҳам бемалол ўйлаб топа оламан. Қудуқ йўнилмаган тошдан барпо этилган кичкина бутхонанинг қоқ ўртасида қоронғи хонада жойлашган эди. Бу ҳужранинг деворларига гарчанд ҳеч ким шоҳиди бўлмаса ҳам, булоқ сувининг мўъжизакор таъсирида даволанишнинг тасвири солинган руҳониёна суратлар илинган эдики, буларнинг олдида ҳатто суғурта ташкилотларининг рекламаларини камолга етганроқ, деб мақтаса арзийди. Булоқнинг таъсирини малоикалардан бошқа ҳеч ким кўрмаган, зеро, малоикалар мўъжиза содир бўлаётган жойда доимо ҳозир у нозир, эҳтимол расмга тушиш учун бўлса керак. Чунки уларнинг расмга тушиш иштиёқи ўт ўчирувчиларникидан оз эмас. Эски моҳир рассомларнинг расмларини кўриб, ишонч ҳосил қилишингиз мумкин.

Қудуқ жойлашган бутхонани мойчироқлар хира ёритиб турарди. Қудуқда сув сероб вақтида роҳиблар чигир галтак ёрдамида занжирга илинган челақда тортиб олган сув тарнов орқали ташқаридаги тош ҳовузларга йиғилади. Қудуқли бутхонага эса роҳиблардан бошқа ҳеч кимнинг киришга ҳаққи йўқ эди. Бироқ мен қадрдон ҳамкасбим ва тобеъимнинг лутфан марҳамати

билан ичкари кирдим. Ўзи эса ичкари кирмасди. У фақат афсун ўқиш билан иш кўрар, ҳеч қачон фаросатни ишлатмас эди. Ваҳоланки, ичкари кириб нобоп миясига зўр бериш ўрнига, қудуқни синчиклаб кўздан кечирса, уни табиий йўл билан тузатиш усулини топган бўлар, сўнгра одатдагидек ўз ишини мўъжизадек кўрсатиши мумкин эди, аммо бу қариб қуйилмаган аҳмоқ ўз сеҳргарлигига ишонадиган жодугарлар тонфасидан бўлиб унинг каби хурофотга телбаларча берилганлар ҳеч қачон муваффақиятга эриша олмайди.

Мен қудуқ остидаги бир нечта тош емирилиб, тешик пайдо бўлганини кўриб, сув ўша тешиклар орқали оқиб кетаётган гумон қилдим. Занжирни ўлчаб кўрдим: узунлиги тўқсон саккиз газ келаркан. Сўнгра иккита роҳибни чақириб олдим-да, эшикни ичкаридан қулфладим, қўлимга шам олиб, уларга мени челақда қудуққа туширишга мажбур этдим. Занжир охирига етганида, мен шамнинг ёруғида гумонимнинг тўғри эканига ишонч ҳосил қилдим. Қудуқ деворининг талайгина қисми емирилиб катта ўпқон пайдо бўлибди.

Фаразларим тасдиқланганидан ҳатто афсуслана бошладим, негаки мўъжиза учун бошқа бир фойдалироқ нарсани кўзлагандим. Америкада бир неча асрлардан кейин нефть фонтани тўхтаб қолганида ерни динамит билан портлатиб яна ҳаётга қайтаришлари ёдимга тушди. Бордию қудуқ кўзга кўринмайдиган сабабларга кўра қуриб қолганидами, мен биронта қадри йўқ одамга динамитни ташлатиб, олижаноблик қилиб, ҳаммани ҳайратга солган бўлур эдим. Бу ишда менинг ҳатто Мерлиндан фойдаланиш фикрим ҳам йўқ эмас эди. Лекин энди бомбанинг ҳождати қолмаганига ишонч ҳосил қилдим. Ҳар доим ҳам биз истаганимиздек вазият вужудга келавермайди. Ўз ишига пухта одам ҳафсаласи пир бўлмаслиги лозим, у кўзланган мақсадга эришиш чорасини топмоғи даркор. Ўзимча ҳеч ким мени қистамайпти, жиндек сабр қилсам ҳам бўлади, бомбага ҳам вақт билан гал келади, деб ўйладим.

Юқорига тартиб олишганидан кейин роҳибларни чақариб юбордим ва қудуққа қармоқ ипини туширдим. Қудуқнинг чуқурлиги бир юз эллик газ экан, сув эса ҳозир челақ занжиридан қирқ бир газ пастликда турибди. Мен роҳибни чақириб сўрадим:

— Қудуқнинг чуқурлиги қанча?

— Билмайман, сэр, менга ҳеч ким бу ҳақда гапирмаган.

— Одатда сувнинг баландлик даражаси қанча эди?

— Ана шу икки юз йил давомида сув қудуқ сатҳидан сал пастроқда турарди, ўтмишдошларимиздан бизга мерос бўлиб қолган ривоятда шундай дейилган.

Бу роҳибнинг сўзлари ишончга кўпроқ молик бўлган далил билан тасдиқланди. Занжирнинг фақат йигирма ўттиз гази ишлатилгани кўриниб турар, қолган қисми ванглаб кетганди ва афтидан, ҳеч қачон қудуққа туширилмаган. Аввалги сафар сув қай тарзда ғойиб бўлган ва яна қандай пайдо бўлган? Шубҳасиз, қандайдир тажрибали одам қудуққа тушиб, тешигини бекитиб ташлаган, кейин черков нозирига келиб, чўмиладиган жойни бўзиб ташласанг, сув чиқади, дея шарт қўйган. Мана энди яна ўпқон пайдо бўлган, бу оми одамлар ўзлари қовжираб-қувраб, кукунларини шамол ҳар тарафга учириб юбормагунгача чўқинар, бонг уришар, хоч юришлар ташкил этиб юраверишарди, ҳолбуки қудуққа қармоқ ичин ташлаш ёки ўзлари тушиб гап нимада эканини текшириб кўриш ҳеч қайси бирининг калласига ҳам келмас эди. Фикрлашнинг суякка сингиб кетган усулини йўқотишдан қийини йўқ бу оламда. Бу — фикрлашдаги усулу кўникмалар юз бичими каби авлоддан авлодга ўтади. Мабодо ўша давр одамида аждодларида бўлмаган фикр пайдо бўлиб қолса, бундай одамга гайриқонуний туғилган дея шубҳа билан қарашади.

Мен роҳибга мурожаат этдим:

— Сувни қудуққа қайтариш мушкул мўъжиза, лекин башарти иним Мерлиндан омад юз ўгирса, шундай мўъжиза яратишга ҳаракат қилиб кўрамиз. Иним Мерлин жуда қобилиятли сеҳргар-у, лекин унинг касби оқсуяклар даврасига мосланган, бу ерда у муваффақият қозонолмайди, ҳа, назаримда шундай бўлади ҳам. Лекин бунинг айби йўқ, зеро бунақа мўъжизаларни яратадиган одамлар меҳмонхона очиши ҳам мумкин.

— Меҳмонхона? Бунақангисини эшитмаганман шекли...

— Меҳмонхоналарними? Бу сизнингча карвонсарой дегани бўлади. Мерлин каби мўъжиза яратадиган одам карвонсаройни бемалол удалай олиши мумкин. Бундай мўъжиза яратиш менинг қўлимдан келади, яратаман ҳам, лекин сизга ошкора айтишим мумкинки, бу мўъжизани яратишим учун ўзимдаги барча сеҳргарлик қобилиятларини ишга солишим даркор.

— Ҳа, албатта, бизнинг биродарларимиз бунинг қадрига етадилар, чунки ривоятларга қараганда булоқни

қайта тиклаш ниҳоятда қийинлашиб, бир йилга чўзилиб кетади. Нима бўлса ҳам омадингни берсин деб худодан ёлвориб турамиз.

Иш нуқтаи назаридан бундай мўъжизани яратиш ниҳоятда мушкул эканлигидаги миш-мишни тарқатиш жуда яхши фикр. Баъзан реклама туфайли унчалик аҳамиятсиз нарсалар ҳам катта аҳамият касб этади. Роҳиб мен амалга оширадиган ишнинг ниҳоят даражада қийинлигидан ҳайратга тушган, ўз навбатида бошқаларни ҳам ҳайратга солади. Икки кундан кейин ҳамма ёппасига менга ҳамдард бўлади.

Чошгоҳда ўз хонамга қайтаётиб, Сэндини учратдим. У шу топда дарвешлар ҳузуридан қайтмоқда эди.

— Уларни ўзим кўрмоқчийдим,— дедим унга.— Бугун чоршанба. Уларда эрталабки спектакллар бўлар эканми?

— Авфу этасиз, сэр, нима дедингиз?

— Эрталабки спектакль. Кундузи очиқми?

— Кимда?

— Зоҳидларда, албатта.

— Очиқми дейсизми?

— Ҳа-да, очиқми? Нимаси тушунарли эмас? Ёки улар чошгоҳда беркитишадими?

— Беркитишадими?

— Беркитишади, демоқчиман. Нимаси тушунарли эмас бу гапининг? Бунақанги бефаросат аёлни биринчи кўришим, биронта гапингга тушунмайди-я! Сендан энг оддий тилда сўраяпман: улар қачон дўконларини ёпишади? Қачон чироқларини ўчиришади?

— Дўконларини ёпишади, тугатишади...

— Бўлди, энди аҳамияти йўқ! Жонимга тегдинг. Энг оддий нарсаларга ҳам тушунмайсан.

— Сэр, сизнинг кўнглингизни қанча топсам, шунча хурсанд бўлардим, лекин минг афсус ва надоматлар бўлсинким, кўнглингизни топа олмаяпман, аммо нима қилайки, мен оддий қиз боламан, мени ҳеч нарсага ўргатишмаган, ҳеч ким мени гўдаклигимда сирриёт дунёсининг нозик зийнатларидан воқиф бўлган зот ювинган теран билим дарёсида чўмилтирмаган. Зеро ювош авом бундай зотга ихлос назари билан боқар экан, ўз нодонлигига бошқа бир гўл одамларнинг тимсоли ҳолос, деб англайдилар ва уларга қайғурган одамлар устиларига от қилидан тўқилган ридо кийиб олиб, бошларини не кулфатларга соладилар ва лекин бундай нодоннинг қаро зулмат қоплаган мияси олтинга тенг: дўкон ёпилди,

Ўйин тугади, чироқ ўчирилди каби теран сирли сўзлар сингиб борганида шу қадар улуғвор хушоҳанг ва ажойиб сўзларни миясига сигдириб, тили ифода эта оладиган зотга нисбатан ҳасадидан ёрилиб ўлишдан нодонни ёлғиз парвардигорнинг марҳаматигина сақлаб қолади, зеро нодоннинг тобе миясида ҳосил бўлган чалкашлик ва бу гўзал ажойиботларнинг маънисини англаб ололмаслиги ғаразидан эмас, самимийлиги ва ростгўйлигидандир, токи сиз шу нарсани тушунишингиз лозимки, улар асл моҳияти билан битмас-туганмас эҳтиром ила таъзим этишимдадир. Башарти, сиз менинг қалб ва ақл хусусиятларимни ўрганган бўлсангиз, мен истамайман эмас, балки ночор аҳволда эканимни англайсиз, модомики, ночор эканман, истасам ҳам ҳеч нарса қила олмайман, зотан ночорликни истакка айлантириш бизнинг ихтиёримизда эмас. Шул сабабдан, менинг раҳмдил жанобим, ҳам бебаҳо лорд, сиздан ўтиниб сўрайман: менинг айбимга мурувват этинг ва олижаноблигингиз, шафқатингизни каминадан дариг тутманг.

Мен Сэндининг барча сўзларига тушунишга қурбим етмасди, лекин унинг асл маъносини англаб олдим ва хижолат бўлдим. Ун тўққизинчи асрнинг маърифатли сўзларини олтинчи асрнинг нодон қизига тўкиб солиш ва сўнгра уни тушунмасликда айблаш номардлик эди. Қиз бечора сўзларимнинг маъносига тушунмоқ учун зўр бериб урниарди, лекин тушуна олмагани унинг айби эмас, шунинг учун мен уэр сўрадим. Биз илонизи сўқмоқдан зоҳидлар яшайдиган ғорлар томон дўстона суҳбатлашиб кетдик. Дўстлигимиз илгаригидан ортганини ич-ичимиздан ҳис этар эдик.

Қалбимда қизга нисбатан аста-секин қандайдир сирли ва ҳаяжонли ҳурмат ҳисси пайдо бўла бошлади. Ҳар сафар у ўзининг турнақатор жумлалар карвонида юргиза бошлаганида назаримда герман тилларининг ибтидо-сига рўпара бўлгандек мени ваҳима босар эди. Баъзан у шундай жумлалардан бирини изҳор эта бошлаганида мен беихтиёр сармаст бўлиб дубулғамни қўлимга олардим-да, бошяланг турардим, гарчи шу дам сўзлари сувга айланиб қолганида унга ғарқ бўлиб кетишим аниқ. У худди немислардай иш тутарди, мабодо бирон гап айтмоқчи бўлса — саволимга жавоб бермоқчими, ваъз айтмоқчими, ёки энциклопедия ва уруш тарихига оид нутқ ирод этмоқчими — барибир — ҳаммасини бир жумлага жойлаштириши шарт, акс ҳолда жонидан жудо бўлади. Ҳар бир немис ёзувчиси шундай услубда ёзади,